dr. AURELIA BĂLAN-MIHAILOVICI

ISTORIA CULTURII ŞI CIVILIZAŢIEI CREŞTINE

- COMPENDIUM -

Editura *OSCAR PRINT*
BUCUREŞTI, 2001

Cursul este predat la Universitatea Creştină „*Dimitrie Cantemir*“ Facultatea de Limbi şi Literaturi Străine

Lucrarea a fost executată la:

Editura „*OSCAR PRINT*”
Bucureşti, B-dul REGINA ELISABETA nr. 71, sector 5;
Tel./Fax.: **315.48.74**; *Mobil:* **092.308.859** sau **092.723.139**;
E-mail: *oscarprint@hotmail.com*

ISBN-973-8224-10-1

„Dacă eşti teolog (dacă te ocupi cu contemplarea lui Dumnezeu), roagă-te cu adevărat; şi dacă te rogi cu adevărat, eşti teolog”
(Evagrie Ponticul, *Cuvânt despre rugăciune*)

Rândurile noastre au fost inspirate şi generate de o constantă semantică bine definită, aceea a reţinerii din mulţimea faptelor şi relatărilor, a celor mai importante ce definesc, în cel mai înalt grad, spiritul credinţei creştine în Biserica tradiţională. Nu am făcut-o în calitate de teolog, filosof, eseist, ci în calitate de creştin trăitor sau „practicant“, după expresia folosită în Apus, şi de om de cultură, un modest cercetător care a lucrat peste patru decenii la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan“ al Academiei Române, ca simplu iscoditor al tainelor manuscriselor şi al miezului cărţilor vechi româneşti, pentru a descifra calitatea sensurilor primare ale termenilor vechi, sensuri care ne dezvăluie fascinanta istorie a culturii, mult timp orală, dar captată şi definită, în primul rând, printr-un reper sigur, acela al vechimii terminologiei instituţionale româneşti.

Lucrarea nu este altceva decât un ***compendium***, un deschizător de drum, prin cultură, pentru toţi aceia care doresc să meargă spre viitor, un viitor luminos ce se deschide lumii, întru întâmpinarea reală a lui Iisus Hristos, singurul Salvator al omenirii şi Dătător al vieţii veşnice, ca Unul Născut din Tatăl, ce are viaţă în sine şi face parte din Sfânta Treime: *„Şi Cuvântul S-a făcut trup şi S-a sălăşluit întru noi şi am văzut slava Lui, slavă ca a Unuia-Născut din Tatăl,* ***plin de har şi de adevăr****“ (Ioan, 1, 14).*

Istoria culturii şi a civilizaţiei creştine, ce se întinde pe două milenii, este istoria omului călăuzit de Duhul Sfânt, duh ce a odihnit, la început de drum european, asupra Apostolilor, întemeietori ai Bisericii, şi apoi asupra împăraţilor Constantin cel Mare şi Justinian, pe drept cuvânt, numiţi făuritori ai celui mai mare miracol realizat în istorie, *Imperiul Bizantin*, moştenitorul *Imperiului Roman*. Civilizaţia creştină, în sensul ideal al termenului, s-a aflat şi se va afla întotdeauna în opoziţie cu barbaria, cu practicile *antecreştine*, astăzi, *anticreştine*, promovate de forţele întunericului, indiferent de numele sub care se ascund acestea.

dr. Aurelia Bălan-Mihailovici

Despre cult și cultură

MOTTO

„Grânar de nestemate amurgul s-a închis
Pământule, de-acum comorile îți seacă
Și-mi amintesc de-o țară alăturea de vis
Spre care-ntreg alaiul luminii slobod pleacă.

O, trup, capcană caldă, năvod cu dulci momeli
Tu prinzi ce-i greu și lacom, păstrezi ce-i lut în plasă
Dar sufletul, prin ochiuri de vrajă și-ndoieli,
Dar sufletul tot scapă și se-ntoarce-acasă."
(Vasile Voiculescu, Sufletul)

Iată în ce chip minunat rezumă Vasile Voiculescu, medicul, ceea ce colegii lui de breaslă - medicii - numesc caracterul psihosomatic al omului, structura binară a alcătuirii sale, trup și suflet. Dacă filosofii antici și-au pus, pe toate meridianele pământului, din cele mai vechi timpuri, problema vieții și a morții, a dispariției trupului, o componentă terestră, întrebându-se, fără să găsească răspunsul la ceea ce se întâmplă cu cea de-a doua, sufletul, componenta celestă, ***creștinismul*** este acela care dă un răspuns, și aduce un nou mod de viață, prin modelul întemeietorului său, Iisus Hristos, divinul ce ia chipul omului spre a-l ajuta pe cel din urmă să se ridice spre dumnezeire, prin Legea cea nouă, a iubirii și a dăruirii vieții pământești, în care se înscrie chiar nemurirea sufletului, asemenea bobului de grâu, ce moare spre a da rod bogat.

Prima întrebare pe care ne-o punem acum, la sfârșitul mileniului al II-lea, este aceasta: ***Poate fi socotită istoria creștinismului o istorie a culturii?***

Examinată cu foarte mare atenție, întrebarea noastră deschide automat o altă întrebare capitală, și anume: ***Este istoria o istorie a culturii?***

De cincizeci de ani asistăm la o alunecare a obiectului şi a sensului istoriei, în funcţie de accentul pus pe politic, pe economic şi, mai rar, pe latura spiritual-religioasă. În funcţie de ceea ce se urmăreşte într-o etapă istorică, se elaborează concepţii - mai mult sau mai puţin ştiinţifice - prin care se redau unilateral aspectele vieţii sociale, prin exagerarea organizării politice, strâns legată de structura economică, precară atunci când se eludează aspectele vieţii spirituale, ca şi când acestea nu ar face parte din viaţa societăţii, înţeleasă ca unitate complexă a vieţii omului. Obiectul real al istoriei nu poate fi altul decât viaţa societăţii, în complexitatea aspectelor ei, materiale şi spirituale, adică întreaga creaţie pe linia progresului şi a dezvoltării, note esenţiale ce intră în definirea conceptului de ***cultură:*** *„Ansamblu al structurilor sociale şi al manifestărilor religioase, artistice şi intelectuale care definesc un grup, o societate în raport cu alta"* , definiţie prin care putem identifica însuşi obiectul istoriei.

Cultura, în sensul strict al termenului, formează obiectul istoriei, principiul sau „fenomenul primar" al întregii istorii trecute şi viitoare a unei naţiuni. Din punct de vedere conceptual există o relaţie strânsă între *cult* şi *cultură*, cel de-al doilea termen derivând din cuvântul latin *cultus, -a, -um*, o formă de participiu de la verbul *colo, colere* „a cultiva pământul", (care avea în latină sensul de „ceea ce este lucrat, elaborat"), fiind legat de o altă formă, *culta, -orum* „locuri cultivate", cu referire în special la pământ, de aici şi termenul general de ***cultúri,*** folosit în agricultură. Desigur că sensul care interesează subiectul nostru exista şi în latină ca sens figurat, (despre oameni) „educat, format, cultivat". *Cultura* nu este altceva decât o *lucrare, elaborare, cultivare* permanentă. Termenul ***cult*** este folosit ca termen general în practica sau viaţa religioasă şi de aici, cred unii, s-a extins şi îl găsim în expresia *„a avea un cult pentru ceva sau cineva"*. Acest sens, foarte apropiat, are altă obârşie, tot latinească, dar de la alt termen, *cultrix, -icis*, cu referire la „fiica Latonei", Diana, cea care stăpâneşte crângurile şi pădurile şi cinsteşte zeii ocrotitori ai munţilor şi ai pădurilor. Deci ***cult*** în această accepţiune nu este altceva decât cinstirea, adorarea, în cazul profund religios, a lui Dumnezeu.

Despre cultul divin, în afara serviciului divin, Nichifor Crainic scria în cartea sa, *Nostalgia Paradisului*, dedicată diferenţierii celor două lumi, profană şi religioasă: *„Cultul divin îmbracă formele cele mai strălucitoare ale culturii omeneşti. Geniul arhitectonic ridică în cinstea lui cele mai mărețe monumente din câte există pe pământ. Geniul pictural îi aduce ofrandă cele*

mai fermecătoare plăsmuiri de culori. Geniul statuar, cele mai desăvârşite modelări în marmură, în metal, în lemn şi în ivoriu. Geniul literar, cele mai sublime cuvinte. Geniul muzical, cele mai înalte melodii. Geniul înţelepciunii, gândurile cele mai adânci pentru a lămuri tainele credinţei. Geniul ştiinţific, întreaga tehnică a spiritului omenesc pentru a construi şi a explica rostul tuturor acestor ofrande. Cultul divin este sinteza superlativă a culturii. Din acest punct de vedere, el reprezintă prin excelenţă fuziunea istorică a spiritului transcendent cu geniul omenesc şi ne ajută să înţelegem mai bine poziţia religiei faţă de cultură" (p. 64-65).

Istoria civilizaţiei creştine este o sintagmă ce se cere şi ea definită la rândul ei, pentru a ne fixa reperele sigure ale cadrului real istoric în care dominanta spiritualităţii creştine şi-a lăsat amprenta în toate manifestările vieţii oamenilor, într-un anumit timp şi spaţiu. Cum este definită noţiunea de *civilizaţie* în lucrările lexicografice? *„Ansamblu de fenomene sociale (religioase, morale, estetice, ştiinţifice, tehnice) comune unei mari societăţi sau unui grup de societăţi"* (Petit Robert), ce aparţin unui spaţiu caracterizat printr-o anume tradiţie (civilizaţie chineză, japoneză, egipteană etc.). Aşa cum o arată şi termenul derivat din latinescul *civitas-atis* cu semnificaţia „totalitate a cetăţenilor ce locuiesc într-un spaţiu organizat, numit *oraş, stat"* şi, prin extensie, locul, oraşul respectiv, numit în limba română veche „cetate", civilizaţia este legată de oraş. Este foarte importantă această notă specifică, deoarece organizarea, viaţa administrativă şi culturală, norma ce trebuia respectată, se impunea în cetate, în oraş. *Civilitas* desemna calitatea de cetăţean, pe care o aveau mai ales oamenii liberi, oamenii locului, în opoziţie cu sclavii, de obicei străini, vânduţi sau prizonieri de război.

Raportul dintre *civilizaţie* şi *cultură* este unul de circumscriere; civilizaţia este o creaţie supusă culturii şi determinată de aceasta, o civilizaţie fără cultură este o civilizaţie nocivă care pe nesimţite va distruge omul în ceea ce are el esenţial, spiritul.

Ultimul termen care trebuie bine înţeles este cel de *creştin,* cuvânt care provine din latina vulgară, *Christianus*, împrumutat din termenul grecesc Χριστιάνος, (ChristiánOS) cu sensul „care aparţine lui *Hristos"*, iar Hristos, în greacă Χρίστος, înseamnă „uns", în latină cu forma *Christus,* adică Μεσσιας, *Mesia*, un termen ebraic, însemnând „Unsul lui Dumnezeu". *Uns,* adică investit, trimis de Dumnezeu, o formulă care a fost preluată de bizantini în titulatura împăraţilor. Aceştia deveneau aleşi şi consacraţi numai după

mirungere, fiind supuși în acest fel la ascultarea poruncilor sau legii Bisericii creștine, lege numită - în terminologia veche - *nomocanon*. De altfel, din punct de vedere juridic, norma morală, canoanele erau fixate în cadrul jurisdicției ecleziastice, în care dominantă era supunerea stăpânului, a clerului și a poporului, Stăpânitorului tuturor, lui Dumnezeu. Până în secolul al XI-lea, Bizanțul s-a caracterizat, în cele două arii ale sale, răsăriteană și apuseană, prin dominanta sa teocratică. Acest lucru se va vedea în unitatea dintre stat și Biserică, stare de spirit oglindită în toată creația acestei perioade.

Strâns legat de primul termen, *christianus*, dar în opoziție cu acesta, se află termenul latinesc *paganus*, cu sensul de „locuitor al satului", „ceea ce aparține vieții rurale", un derivat de la *pagus* „sat". De ce *paganus* a primit sensul peiorativ de „păgân"? Țăranii, păstrători ai tradiției, vor rămâne multă vreme supuși religiei idolatre, aceasta cu atât mai mult cu cât nu aveau acces la informația nouă, la ceea ce se dobândea prin educație, prin știință de carte.

Cei care au răspândit creștinismul au fost militarii, ofițerii; de aceea în latină un sens al lui *paganus* era acela de opoziție, nu numai cu *creștinul*, ci și cu *militarul*, desemnându-l pe cel care este *nemilitar*, needucat, țăranul, deoarece militarul se afla mereu în castru sau oraș, în slujba împăratului. Să ne amintim de centurionul roman Cornelius, numit, în unele traduceri ale *Noului Testament*, ***sutaș***, cel care l-a cunoscut pe Iisus, personal, în Galileea, în Capernaum, unde a dirijat lucrările construcției sinagogii, prilej cu care a aflat despre puterea lui Iisus și activitatea Lui salvatoare, mărturisind-o tuturor, devenind astfel unul din propovăduitorii noii credințe.

Relația cultură și civilizație

Valoarea reală a culturii se precizează în relația ei cu civilizația, care, în ceea ce privește referința terminologică, adesea se confundă, deși ele sunt separate în esența lor. Diferențierea poate fi stabilită pornindu-se de la impulsul primar al creației. În opera citată mai sus, Nichifor Crainic precizează natura inspirației actului creator: *„Întreaga creație omenească se naște din nostalgia paradisului"* (p. 346). ***Civilizația*** își are impulsul primar în memoria paradisului terestru, în timp ce ***cultura*** își are impulsul primar în aspirația către paradisul ceresc (p. 346–358). Nu este greu de remarcat faptul că ***civilizația***, termenul sub care se ascund toate realizările de ordin tehnic, ce au ca scop bunăstarea și comoditatea, traiul lipsit de griji și din ce în ce mai confortabil, răspunde unei dorințe de a înfăptui, instinctiv sau conștient, paradisul terestru. Din această alăturare a scopurilor, e ușor de remarcat diferența între cele două concepte, și anume: a) substanța ***culturii*** o formează spiritul, necesitățile lui, în timp ce în cazul b) substanța ***civilizației*** o formează materia; dominant, în cel de-al doilea concept, este biologicul cu satisfacerea cerințelor, dar și a plăcerilor. Viață înseamnă spirit, acesta este cel care întruchipează fermentul activ al creației, în timp ce materia este pasivul, adesea inerția. De aceea, atunci când civilizația se desparte de cultura spiritului, apare decadența, stagnarea și chiar moartea culturii, ceea ce face ca societatea să se autodistrugă.

Cele două componente ale istoriei, ***cultura și civilizația***, trebuie să se afle în permanență într-o interacțiune, într-o legătură organică, similară cu cea dintre suflet, spirit și trup, să se condiționeze reciproc. Civilizația are nevoie, mai ales la nivelul individului, de cultură. Omul civilizat, cu adevărat, este acela care este educat, omul cult, cu stăpânire de sine și comportament nobil, o noblețe dobândită prin cultură, nu numai prin simpla descendență de familie, cu sânge nobil.

Astăzi, mai mult ca oricând, observăm acest comportament la oamenii religioși, care au ajuns la această stare prin darul lui Dumnezeu, dar și prin eforturile proprii de cunoaștere, de autodesăvârșire. Nu poți să te declari creștin, dacă nu ști ce implicații are această calitate, dobândită nu prin imitație, ci prin efortul de cunoaștere și înțelegere a tainelor Bisericii creștine, Biserică ce are o tradiție de două milenii de întrebări și răspunsuri, de studiu și de asceză. Calea cunoașterii nu este simplă, este chiar anevoioasă, dar fiind vorba de dobândirea nemuririi, adică de ceea ce a constituit și constituie obiectul filosofiei metafizice din toate timpurile, efortul creștinului de a fi înscris în cartea vieții veșnice nu va fi niciodată prea mare, având în vedere relația efemerului terestru cu veșnicia celestă, adică trecerea din temporal în atemporal. Poate că această mare taină i-a întărit pe toți cei ce au pierit în închisori și lagăre de exterminare, în Europa răsăriteană și în alte zone geografice, într-o perioadă înscrisă în prima și cea de-a doua jumătate a secolului XX, perioade ale tuturor fărădelegilor. Cum *civilizația* este legată de *temporal*, adică de timpul istoric, de satisfacerea, adesea, a altor deziderate decât a celor creștine, nu credem că putem vorbi de o civilizație supusă în totalitate creștinismului; sintagma ***civilizație creștină*** este o componentă a ***culturii creștine***, întotdeauna prezentă prin ceea ce ea are mai reprezentativ,

de la arta construcțiilor paleo-creștine, la arta culorilor și a sunetelor, la statul de drept, la comportamentul civilizat de respect al valorilor, manifestat până în zilele noastre.

Iată de ce istoria creștinismului poate fi privită ca o istorie a culturii, cultura erei creștine fiind o cultură cu o dominantă spirituală evidentă, în care se oglindește modelul și aspirația supremă a umanului, a omului spre acest model unic, Iisus Hristos, singurul care unește cele două naturi, Dumnezeu adevărat și Om perfect, Cel care din marea sa iubire iartă și nu dorește ca infernul, tenebrele să cuprindă creația sa, ci prin puterea sa, ca Fiu al lui Dumnezeu, și libertatea creației sau a creaturii, o libertate bine înțeleasă, umanitatea să fie salvată.

Cum poate fi identificată și definită libertatea omului? Libertatea este darul de mare preț cu care Dumnezeu l-a înzestrat pe om. Omul este singura ființă, în planul existenței biologice, care se mișcă, lucrează și creează liber, ceea ce îl diferențiază net de animale, supuse legii instinctului, în timp ce el, omul, este supus legii libertății. În această libertate stă toată puterea și mărirea omului dar și căderea lui, deoarece așezarea sa în deplină libertate se află la o distanță egală între perfecțiune și imperfecțiune. Unii teologi preiau simbolul libertății omului de la antropologi, simbol reprezentat grafic printr-un Y culcat, Ilarion V. Felea (în *Religia culturii*, 1944, p. 15), explicându-l grafic prin cele trei linii: linia dreaptă este linia libertății, drumul în care întâlnim răspântia, adică punctul în care ea se bifurcă și de unde intră în acțiune personalitatea, ***eul***, cel care se angajează cu răspundere sau responsabilitate, căci va trebui să aleagă conștient între cele două răspântii, dreapta sau stânga, binele sau răul, virtutea sau viciul, urcarea spre lumină sau coborârea spre tenebre. Fără libertate de gândire și acțiune, omul este un animal sau, în societatea contemporană, un robot, supus capriciilor tuturor dictatorilor, care prin manipulare au dispus de viața lor, suprimând-o sau anihilând-o din punct de vedere creator.

Cum poate fi salvat omul? Prin cele două modalități deja exprimate: a) Dragostea lui Dumnezeu-Tatăl, prin Dumnezeu-Fiul, dragoste ce se revarsă asupra tuturor, dar mai cu seamă asupra acelora ce se află în permanentă legătură de conștiință cu Creatorul, prin subordonarea întregii lor vieți, vieții religioase autentice, nu formale. Această viață religioasă este cea care a înnobilat o parte dintre oameni preț de două milenii, acea parte care a creat cele mai semnificative opere ce dăinuiesc și înnobilează, la rândul lor, generații de

suflete ce poartă în ele scânteia divinității. Creștinismul autentic, simțit și trăit la dimensiunea întregii societăți, poate fi numit ***crezul ordinei, cultul ordinei și morala ordinei*** în lume, armonia cosmosului, înțeles ca totalitate a elementelor vieții. Dezordinea și nesupunerea la normele civilizației și culturii creștine readuce haosul și prin acesta distrugerea ființei și a universului înconjurător; b) Prin folosirea libertății, dată omului în chip natural, în scop creator, nu distructiv, prin permanenta *conștientizare* a rolului său. A crea înseamnă în același timp ***„a transcende"***, a trece dincolo de lucrul față de care îți demonstrezi existența creatoare, adică propria-ți cultură (I. Petre Culianu, *Religia și creșterea puterii*, în *Religie și putere*, 1996, p. 197), un mod de a fi iluminat, având în vedere „teoria reflectării" în creație despre care am vorbit în decriptarea termenului ***teorie*** < gr. θεωρεω „a observa", „a contempla", de aici θεωρήμα (theoréma) „spectacol"; θεώρος și θεάρος < θεαοράω (theaorâo) „a vedea zeul (Dumnezeul)", un punct de vedere lingvistic în teoria reflectării care ne duce cu gândul la fața lui Moise la „strălucirea" ei de pe Muntele Sinai (la primirea Legii). ***A conștientiza*** este o formă verbală de la termenul ***conștiință***, un termen ce provine din latinescul ***conscientia***, „cu știință", al cărui prim sens este acela de „percepere, cunoaștere, mai mult sau mai puțin clară, pe care o poate avea fiecare despre existența sa și despre cea a lumii exterioare", o noțiune ce ne dezvăluie raportul dintre propria ființă și mediul în care ea se dezvoltă, interacțiunea ce se stabilește între cele două părți. Precizarea trebuie reținută ca esențială, relația ideală fiind analizată și tratată într-un mod de excepție în textul *Evangheliilor*, în Cuvântul lui Dumnezeu care este iubire, aceasta fiind una din cele mai mari virtuți pe care a primit-o creștinul: *„Eu sunt vița, voi sunteți mlădițele. Cel ce rămâne în mine și Eu în el, acela aduce roadă multă, căci fără mine nu puteți face nimic. Dacă cineva nu rămâne în mine se aruncă afară ca mlădița și se usucă; și le adună și le aruncă în foc și ard"* (Ioan, 15, 5, 6) și *„Dacă păziți poruncile mele, veți rămâne întru iubirea mea, cum și eu am păzit poruncile Tatălui meu și rămân întru iubirea Lui. Acestea vi le-am spus, ca bucuria mea să fie în voi și ca bucuria voastră să fie deplină. Aceasta este porunca mea: să vă iubiți unul pe altul, precum v-am iubit Eu. Mai mare dragoste decât aceasta nimeni nu are, ca sufletul lui să și-l pună pentru prietenii săi"* (Ioan, 15, 10-13). Aceste învățături ale Mântuitorului prind viață când sunt ascultate sub forma pericopelor evanghelice în Biserică, după săvârșirea Sf. Liturghii, când creștinul ia parte la Sf. Jertfă și primește din harul Duhului Sfânt.

Ce înseamnă *liturghie* și care este semnificația ei în uzul comun al termenului? În greacă λειτουργῶ (leiturgo) este cunoscut cu sensul „a funcționa", λειτουργία (leiturghia) „funcționare", λειτούργος (leitúrgos) „funcționar", „slujitor" și „preot". Această *funcționare* înseamnă un schimb, o interacțiune ce se stabilește între cei prezenți la actul sacrificiului, în Biserică, și harul Duhului Sfânt, prin energiile Sale necreate care se propagă în ceea ce este asemenea, adică în sufletul omului. Fără să realizeze în mod conștient acest lucru, printr-o participare continuă, omul se sfințește și toate actele lui, vorbele, faptele se schimbă, Iisus fiind Acela ce îi coordonează acțiunile, dându-i putere să iubească și să depășească multe din neajunsurile cu care se confruntă. Rolul Bisericii este din acest punct de vedere, al tăriei credinței și aplicării ei în viața practică, imens, dându-i posibilitatea creștinului de a-și dobândi adevărata libertate care se va oglindi nemijlocit în faptele sale.

Acesta este modul de a se elibera de frică și de angoase omul mileniului trei, trăind cu puterea credinței pe care i-o dă însuși Iisus Hristos, atunci când el, omul, recunoaște relația de supunere a creaturii față de Creatorul său, relație exprimată de Maica Domnului, prin formula smereniei: *„Și a zis Maria: Iată roaba Domnului. Fie mie după cuvântul tău ! Și îngerul a plecat de la ea"* (Luca, 1, 38). Această acceptare este cunoscută în literatura de specialitate prin formula concisă din limba latină, ***fiat***. O formulă a smereniei, ce a caracterizat Bizanțul, fiind folosită de împărați și, prin ei, de toți ceilalți funcționari care mai întâi erau *șerbi* sau, cu termenul slav, *robi* ai lui Dumnezeu și apoi, prin mila Lui, demnitari. Această formulare s-a păstrat până târziu în toate actele domnești din toate provinciile românești, prin care se întăreau proprietățile, acte în care nu lipsește sintagma „prin mila lui Dumnezeu", „domn al țării Moldovei, al Țării Românești sau al Transilvaniei", sintagmă preluată și de alți demnitari sau dregători și atașată după nume, între acesta și funcția pe care o dețineau. Prin regăsirea locului și rolului său în Univers, prin sfințire sau îndumnezeire „θεῶσις" (theósis), omul va deveni cu adevărat stăpânul creațiilor sale și bucuria va fi mare, căci se vor pune în lumină, prin acestea, relația dintre esența divină și energiile prin care Dumnezeu „se comunică și se revelează". *„Esența este cauza energiilor; fiecare dintre energii înseamnă cu adevărat o proprietate divină distinctă, pentru că toate sunt actele aceluiași (unic) Dumnezeu viu"* (Grigore Palama, în lucrarea lui Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, III, 1991, p. 216).

Această minunată ordine a firii a fost înlocuită după revoluția franceză cu semeața și falsa autonomie a omului, când el a devenit „măsura tuturor lucrurilor", „l'homme est la mesure de toutes choses", o formă de definire și exprimare antecreștină, preluată de la Protagoras, unul din renumiții sofiști greci, contemporan cu Socrate. Protagoras a trăit între anii 490 și 415 î.d.Hr. și a extins în filosofie doctrina lui Heraclit, potrivit căreia în *curgere* și *mișcare* omul este singura măsură a lucrurilor. Să te întorci la un stadiu de gândire precreștină, izvorâtă dintr-o cunoaștere minimă a lucrurilor, după 18 secole de evoluție și creștinism, este mai mult decât edificator pentru spiritul Comunei din Paris și a burgheziei ignorante a cetății ce s-a autointitulat atunci și mai târziu, prin falsă receptare, „cetatea luminilor". Astăzi, mai mult ca oricând, este necesară o decantare a istoriei civilizației și a culturii, o decantare de laborator prin care să se elimine reziduurile, înțelese în totalitatea lor ca o lavă ce a acoperit lumina adevărată și a generat dezordine și moarte, prin schimbarea funcțiilor între Creator și creatură, creatura luând locul Creatorului.

Sfârșitul civilizației greco-romane

Sfârșitul civilizației greco-romane este o construcție verbală ce vrea să însemne sfârșitul Imperiului Roman, care se anunța mai ales prin decadența ce se instalase la Roma, încă din timpul domniei cezarilor Romei imperiale.

Statul roman a cunoscut, în cadrul Imperiului, cea mai puternică organizare socială pe care a realizat-o omenirea în societatea arhaică. Ceea ce a determinat această forță a fost varietatea și importanța regiunilor stăpânite, provincii de culturi diferite și cu bogății materiale și spirituale imense, care - prin organizarea de tip roman - au ajuns mari puteri mondiale (Francia, Britania și Statele germane) ce au dominat până astăzi. Forța acestui Imperiu a constat în știința organizării politice, a guvernării *(regere populos)* tuturor provinciilor statului.

Interesant este faptul că din legenda întemeierii Romei istoria reține doar șapte regi, începând cu Romulus, întemeietorul orașului, continuând cu Numa Pompilius, organizatorul cultului religios, și terminând cu un legiuitor, Servius Tullius și cu tiranul Tarquinius Superbus (534–510, î.d.Hr.) cel care, printr-o mare asprime și cruzime, determină o revoltă, o rebeliune care are loc împotriva sa, rebeliune organizată de patricienii aliați cu plebeii. După răsturnarea sa se schimbă forma de guvernare și în locul regelui, ales pe viață, se aleg doi magistrați cu nume de consuli, numiți pe un singur an, la sfârșitul căruia erau datori să dea socoteală de felul în care au administrat ceea ce se numea *republica romană* (a. 510 î.d.Hr.), sub care s-a întemeiat statul universal roman. Dar întemeierea republicii și cucerirea Italiei s-a făcut în timp îndelungat, prin răzmerițe și războaie, între anii 510 și 264 î.d.Hr., dată care atestă întemeierea domniei universale a Romei până în anul 133 î.d.Hr.

Ceea ce a făcut posibilă victoria a fost introducerea soldei pentru soldați și ținerea lor permanentă în armată, înzestrarea acesteia cu arme și tactică militară. Cuceririle fantastice, una după alta, Sicilia (a. 241), Sardinia (a. 238), Cartagina (a. 202), după care urmează confruntarea cu Philip al V-lea, regele Macedoniei și supunerea lui (a. 197) și, prin Macedonia - aparent invin-

cibilă - cucerirea Greciei, a cetăților ei sub diferite denumiri, printre care cunoscuta Achaia (a. 146). Drumul continuă și, prin Grecia, ajung în Asia, regatul Pergamum (a. 133). Urmează Spania, luată de la cartaginezi, și care se lasă înfrântă într-o perioadă lungă de timp (206–140). Avântul cuceritor din exterior, aglomerarea bogățiilor prin prăzile de război fac din cetatea Romei, o Romă opulentă care își schimbă obiceiurile, adâncindu-se prefacerile sociale negative care vor duce la războaie civile, la răsturnarea consulilor și a tribunilor ce stăpâneau anumite provincii ale Imperiului, lupta între ei și lupta între diferitele categorii sociale, toate formând nucleul cauzal care duce la primii germeni ai slăbirii puterii imperiale. Este suficient să amintim situația Imperiului sub familia Iulia (31 î.d.Hr.–68 d.Hr.), când Octavian își impune voința ca un suveran ereditar, deși administrația și instituțiile rămân, în principiu, republicane. Întrucât purta războaie, numai în interesul siguranței Imperiului, iar pentru siguranța sa înființează o gardă de pretorieni, asigurând liniștea, deci aparenta acalmie, este numit Augustus. Tiberius, fiul său adoptiv (14–37 d.Hr.), este reținut de istorie ca un conducător de mare cruzime, o notă ce se va amplifica și mai mult în cazul lui Gaius Caligula (37–41 d.Hr.), cel care a înnebunit și a fost ucis cu aceeași cruzime. Destinul patologic al familiei continuă prin Tiberius Claudius (41–54 d.Hr.), un om slab, desfrânat, care se căsătorește cu Agrippina, mama lui Nero, o persoană cu ambiții patologice, printre care și obsesia de a-și vedea fiul scelerat, împărat, desigur, prin adopțiune, ceea ce nu o împiedică, după ce-și vede visul împlinit, să-l otrăvească pe Tiberius. Nero (54–68) văzându-se cu puteri nelimitate în tot ceea ce voia să întreprindă, înnebunește și, în nebunia sa, ordonă cele mai odioase acțiuni, ca aceea a incendierii cetății Romei, mai cu seamă părțile „cetății eterne" în care s-a semnalat prezența unui număr mare de creștini. Rămas singur, trădat de toți, se sinucide.

Trebuie menționată înflorirea imperiului sub Flavius Vespasianus (69–79), cu cei doi fii, Titus (79–81) și Domitianus (81–96), cel care reînvie modul de viață din timpul lui Caligula și Nero și sfârșește ca și aceștia, fiind îndepărtat prin asasinare. Cel care ne reține atenția în mod deosebit, prin implicarea lui în istoria noastră, este generalul Ulpius Trajanus (52–117), socotit unul din cei mai mari împărați. Acesta cucerește Dacia (101-106) și o colonizează, apoi supune Armenia și Mesopotamia, fiind cel care adună sub puterea imperiului cea mai mare suprafață, numărând peste 150.000 de locuitori. Este apogeul civilizației romane, după care începe declinul, chiar

din timpul lui Hadrianus (117–138), unul din împăraţii interesaţi de cultură, mai ales de strălucirea culturii greceşti, de misterele din Eleusis (Olimp); episodul acestei căutări a fost redat admirabil de scriitoarea Marguerite Yourcenar, în *Memoriile lui Hadrian*, apărută şi în versiune românească, în anul 1983, trei ani după primirea autoarei în Academia Franceză (martie 1980). Împăratul cuprins de această „patimă" ce îi absorbea toată energia, s-a dovedit total neînzestrat în ceea ce priveşte apărarea cuceririlor făcute de înaintaşul său.

Marcus Aurelius Antonius (161–180) - fiul adoptiv al lui Antonius Pius (138–161) - este cunoscut ca cel mai strălucit împărat, prin calităţile sale intelectuale, fiind un distins filosof şi cărturar, care realizează şi dezvăluie semnele decadenţei, ce nu putea fi împiedicată, mai ales acum când germanii atacau imperiul. Spre a fi un model, deşi nu era un luptător, el se află în fruntea oastei, unde îşi găseşte şi sfârşitul, într-un castru din cetatea Vienei. Fiul său, Commodus (180–192), este un al doilea Caligula şi este ucis, la rândul lui, de cei din anturajul său. Toţi cei care au urmat după el, până la Aurelius Valerius Diocletianus (284–305) se ucid între ei unul după altul sau mor în luptele cu năvălitorii (francii, alemanii, goţii, perşii). Incapacitatea de apărare face ca Diocletianus să găsească o formulă de stăpânire într-o manieră nouă, luând ca asociaţi trei amici, Maximianus (286), Constantius Chlorus (292) şi Galerius, nume frecvent întâlnite în *Martirologii*, deoarece aceştia erau cei ce organizau, prin consulii lor, lupta împotriva noii religii, creştinismul. Întotdeauna este un neprevăzut, aşa încât fiul lui Constantius, Constantin, educat pentru o carieră militară, încearcă să unifice imperiul sub o singură stăpânire şi iese învingător, după o luptă ce are loc între cei trei asociaţi la domnie. Maximianus este ucis în anul 310 şi apoi lupta continuă cu Licinius, cu care se înfruntă în mai multe războaie, ultimul în anul 323–324, anul morţii lui Licinius.

Cu Constantin, numit cel Mare (306–337) începe o nouă epocă în istoria Imperiului, care va fi numit sub noua sa titulatură, Imperiul Romano-Bizantin. Primul lucru pe care îl face Constantinus este mutarea capitalei de la Roma la Bizantium, cetate pe care o numeşte după numele său, Constantinopolis. Împarte Imperiul în patru mari prefecturi - împărţite, la rândul lor, în *dieceze*, în română *dieceză* sau *dioceză* - şi interzice prigonirea creştinilor, declarând religia creştină ca religie oficială, socotindu-se un adevărat episcop în afacerile externe ale Bisericii, calitate în care a prezidat primul Sinod de la Niceea (a. 325).

Am insistat asupra structurii politice a Imperiului Roman deoarece acesta şi-a impus în provinciile cucerite sistemul instituţional, cu o excelentă organizare administrativă şi juridică, preluată întocmai şi de greci, ceea ce a dus la o perpetuare a instituţiilor, cu unele modificări apărute în Imperiul Romano-Bizantin şi în Imperiul Bizantin. Vorbim însă de o civilizaţie şi cultură greco-romană deoarece influenţele au fost reciproce, mitologia ambelor popoare fiind prin definiţie o mitologie a zeilor, a cultului închinat zeităţilor naturii, spirite imaginate şi antropomorfizate.

Grecia, prin Panteonul său, cunoscutul templu închinat celor doisprezece zei din Olimp, a fost cea care a furnizat termenul pentru denumirea ansamblului de fiinţe mitologice, numite zeităţi, cinstite de popoarele păgâne. Este suficient să ne gândim la *Acropole*, „Cetatea din margine", dar şi cea de pe înălţimile periferice ale Atenei, spre a avea o imagine despre sculptura şi templele ridicate în timpul veacului de aur al antichităţii, dacă ar fi să-l numim numai pe Phidias.

Roma, prin excelenţă militară şi expansionistă, a fost preocupată de rezolvarea administrativă a dominaţiei teritoriilor ocupate. Cultul zeilor, deci viaţa religioasă, impunea şi aici construcţia templelor, iniţiere care se făcea, de obicei, sub domnia împăraţilor preocupaţi şi de acest aspect, cum au fost Hadrianus şi Marcus Aurelius. Dar interesul major a fost de natură militară şi administrativă. Prin superioritatea filosofică şi artistică, Grecia antică a impulsionat în cel mai înalt grad evoluţia societăţii în cultura europeană şi orientală, cu referire la Orientul Mijlociu, la zonele geografice cu o mare tradiţie culturală. Astfel s-a născut *elenismul*, termen şi concept utilizat înainte de Hristos, când cultura antică a Greciei a cunoscut o maximă înflorire.

Semnificaţiile termenului *elenism* sunt următoarele: a) particularităţile naţionale ale poporului grec, cu referire mai ales la limbă, cutume sau obiceiuri şi cultură; b) (prin restricţie) ceea ce constituie particularitatea lingvistică a idiomului elenic; c) în arhitectură, stilul ce s-a dezvoltat în Germania şi în alte ţări ce au dorit o rememorare, o readucere a formelor antice greceşti; d) în filosofie, dominanta spirituală impusă prin mari filosofi, ca Platon şi Aristotel.

O menţiune specială trebuie făcută cu privire la termenul *elenist*, care are două accepţiuni distincte: a) *elenişti* se numeau în Orient toţi savanţii din timpul lui Alexandru cel Mare (356–323 î.d.Hr.), întemeietorul Alexandriei. Sub domnia lui Ptolaemeos, supranumit Philadelful,

(285-246 î.d.Hr.), s-a tradus din ebraică în greacă *Vechiul Testament;* traducerea a fost realizată de către 70 de bărbați eleniști, fapt pentru care această carte se numește și *Septuaginta.* De numele acestui mare protector al artelor este legat celebrul far din Alexandria. Perioada s-a prelungit până după era creștină, când toți cei născuți în afara Greciei, dar care vorbeau limba elină și imitau în parte și modul de viață elin, mai ales oamenii de cultură din Siria, Iudeea și Egipt, printre care și evreii din Alexandria, se numeau *eleniști.* Sub sintagma *perioadă elenistică* se înțelege starea de maximă înflorire culturală, rezultată din fuziunea între elementele eline și cele orientale; b) astăzi, termenul *elenist* este utilizat pentru a-i defini pe toți aceia, fie filologi, fie arheologi, care se ocupă cu studiul limbii sau al antichității eline.

Elenismul și filosofia precreștină

După cum rezultă și din definițiile pe care le-am dat termenului *elenism,* acesta presupunea și un mod de viață deosebit, pe care îl căutau oamenii cu o anumită educație spirituală. Nu întâmplător, printre aceștia se numărau numeroși iudei care trăiau în Alexandria și care căutau ceva mai mult decât le oferea mozaismul, o religie monoteistă care cinstea un Dumnezeu adevărat, nevăzut și necunoscut, dar propovăduit de proroci și de primul lor arhiereu, Moise, cel care îi va scoate din robia Babilonului, prin forța și ajutorul primit de la Dumnezeu cel adevărat pe care îl cinsteau. Cum timpul miracolelor petrecute în vremea lui Moise era tot mai îndepărtat, Legea lui Moise nu mai era respectată, potrivit duhului care a inspirat-o, ci începea să domnească „litera" (adică formalismul), și de aici generează și se înregistrează nemulțumirea înțelepților a căror voce este din ce în ce mai prezentă, atacând dur îndepărtarea poporului iudeu de la vechea și adevărata credință. Această stare de spirit îi face pe cei mai mulți iudei care trăiau în Siria și Egipt, în special în cetatea luminată a Alexandriei, să-și îndrepte atenția spre filosofia greacă, prin care se făcea cunoscut un nou spirit ce căuta o altă motivație a ordinii lumii, a cosmosului. Această căutare a esenței divine, singura protectoare a tuturor acțiunilor ideale ale omului, prinde viață prin cei doi mari filosofi ai Greciei antice, Platon și Aristotel, pe de-o parte, și neoplatonicianul, Plotin, pe de altă parte.

Întoarcerea dinspre lumea din afară spre cea dinlăuntru, spre lumea interioară a sinelui, se face cunoscută prin dictonul γνῶθι σεαυτόν (gnóthi

seáuton), „*connais-toi toi-même*", „cunoaște-te pe tine însuți", inscripția de pe frontonul templului din Delfi, interpretată de Socrate, socotit întemeietorul a ceea ce unii numesc „*știința moralei*".

Cel care va atrage atenția asupra acestui tip de cunoaștere aplicată spiritului este filosoful grec Platon. Născut la Atena în anul 429 î.d.Hr., sub numele de Aristocles, va fi poreclit *Plato,* deoarece avea o frunte foarte înaltă, plată și un piept lat. Din tinerețe este atras de muzică, poezie și pictură. La 20 de ani îl cunoaște pe Socrate (pe care îl numește „lebădă academică"), în preajma căruia stă opt ani. După moartea lui Socrate se retrage în Megara, cu intenția de a învăța ceva și de la alt filosof cunoscut, Euclid. Călătorește în scopuri științifice în Sicilia, Egipt, Persia și Siracusa, apoi se întoarce la Atena, unde începe să-și aștearnă pe hârtie ceea ce dobândise și să învețe tinerii în ceea ce se numea atunci *academie.* Dintre lucrările cele mai comentate de filosofi, în general și de filosofii români, în special, sunt: *Parmenide, Theaitetos, Sofistul, Omul politic, Dialogurile logice* și *Republica,* scriere asupra căreia vom stărui, aducând în prim plan ideile așa cum au fost ele desprinse de Constantin Noica în vol. *Opere,* V, colecția *Clasicii filosofiei universale,* volum apărut în 1986, un an înainte de moartea filosofului de la Păltiniș. Să reținem din *Cuvântul prevenitor,* adresat de C. Noica cititorului, câteva idei esențiale referitoare la lucrarea lui Platon, *Republica:* a) Platon nu-și propune în acest volum să ofere un tip ideal de stat, ci un tip *ideal de om,* iată motivul pentru care C. Noica propune o altă traducere a titlului, Πολιτεία (Politeia), prin „*Republica interioară*", lucrarea putând să fie citită altfel decât o lucrare politică, deoarece chiar Platon folosește sintagma propusă, în forma de ***republică interioară a omului,*** cu referire la modul de organizare al ideilor în sufletul individual; b) dialogul a fost scris nu pentru omul politic, ci pentru om în genere, spre a-l defini prin cele cinci tipuri posibile: omul suveranității morale, pe care îl numește ***regal*** sau ***aristocratic,*** omul ***timocratic,*** omul ***oligarhic,*** omul ***democratic*** și cel ***tiranic;*** c) dezordinea cronică a societății ține de dezordinea interioară a individului, datorită educației prea relaxate care se dă tinerilor, idee pe marginea căreia Noica adaugă: „*Toate roadele pământului se plivesc de buruieni, numai omul e lăsat să intre în viața matură pe jumătate plivit*" (p. 12).

Ceea ce trebuie reținut din toată opera lui Platon este *ideea,* rolul ei în formarea omului, prin cunoaștere. Ceea ce ne interesează în cazul nostru sunt *Argumentațiile în jurul lui Unu și a celorlalte decât Unu,* dialog care se

încheie cu ideea că dacă *Unul* adică ideea supremă, Creatorul nu este, atunci nimic nu este. Platon este cel care identifică sufletul ca o forţă activă, care în unire cu corpul are două componente sau forme de manifestare: una *divină, raţională* şi *nepieritoare*, cu referire la nemurirea sufletului, şi alta *neraţională, animală*, cu referire la instincte şi posibilităţile de dominare, de supunere ale acestora, numai prin educaţie şi voinţă. Ţinta omului este aceea de a se apropia, prin iubirea binelui şi a frumosului, de Cel care este binele suprem şi idealul perfecţiunii, *Dumnezeu*.

Necesitatea iniţierii pentru a fi părtaş la ceea ce s-a numit mai târziu *mistică*, adică partea ascunsă a lucrurilor, este pusă în lumină de Platon, care crede că prin realizarea tuturor acţiunilor în deplină conformitate cu raţiunea şi ideile divine se naşte *virtutea*, manifestată prin *prudenţă, curaj* sau *constanţă, moderaţie* şi *justiţie*. Pertinenţa celor mai multe dintre ideile lui Platon s-a verificat prin reluarea lor în fiecare epocă istorică, sub termenul de *neoplatonism*, aşa cum a fost numit şi unul din discipolii săi care a trăit cu multe secole după Platon, în plină eră creştină, filosoful şcolii alexandrine Plotin, născut în Lycopolis, în Egipt în anul 204 d.Hr. Fiind roman de origine, întemeiază o şcoală la Roma, unde îl are ca discipol pe Porphirius. Moare în Campania romană, în italiană *Agroromano*, în anul 270.

Profund influenţat de Platon în ceea ce priveşte lumea nevăzută a energiilor necreate, aflate în *Unul* şi în multiplul său, dar şi sub influenţa noilor cunoştinţe creştine, cu privire la Iisus Hristos, Plotin este cunoscut ca un filosof mistic. Lucrarea, intitulată *Eneade*, are mai multe cărţi în care subiectele sunt ordonate în grupuri de câte nouă, de unde şi numele dat lucrării în totalitate, plecând de la numele cifrei 9 (nouă), în limba greacă, εννέα, *(ennéa)*, „nouă". Plotin reuşeşte pentru prima oară să înregistreze şi să integreze filosofia lui Platon în semnificaţii metafizice mai adânci, recunoscând ca o supraexistenţă pe *Unul* sau *Unicul* despre care spune: „Din acest *Unic*, ca principiu şi supraexistenţă divină, derivă totul prin emanaţii succesiv degradate". Din *Unicul* supracategorial emană logosul care ar corespunde ansamblului unitar al ideilor platonice. Prin *Logos, Unicul* purcede a se diversifica sub modul, forma multiplicităţii. Din *Logos*, la rândul său, emană sufletul lumii sau demiurg, proces cosmogonic, un proces de fatală decadenţă, emanaţiile fiind copii din ce în ce mai imperfecte. Menirea omului ar fi aceea de a urca din nou panta decadenţei, să caute drumul înapoi, nu numai după moarte să se unească cu Dumnezeu, ci şi în viaţa terestră, printr-o desăvârşire morală, ajungând la stări de extaz. Urcuşul se face din

lumea materialităţii în lumea ideilor şi, de aici, ajungem la existenţa *Unicului* sau *Unului*. Această afirmaţie trebuie explicată prin ceea ce în filosofia clasică şi cea postclasică, se presupunea a fi Dumnezeu în raport cu creaţia sa. Începutul decadenţei creaţiei de tip superior care se cheamă *Omul*, exemplarul privilegiat al creaţiei divine, făcut „după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu", are loc, conform viziunii creştine, o dată cu căderea lui Adam, cu izgonirea sa din Eden, datorită neascultării poruncii dumnezeieşti. Această separare este atestată în *Cartea Genezei a Vechiului Testament*, în momentul în care Adam realizează ce s-a întâmplat cu el şi când, de ruşine, se ascunde de faţa lui Dumnezeu: „...*S-au ascuns Adam şi femeia lui de faţa Domnului Dumnezeu printre pomii raiului. Şi a strigat Domnul Dumnezeu şi i-a zis:* **«Adame, unde eşti?»** *Răspuns-a acesta:* **«Am auzit glasul tău în rai şi m-am temut căci sunt gol, şi m-am ascuns.»** *Şi i-a zis Dumnezeu:* **«Cine ţi-a spus că eşti gol? Nu cumva ai mâncat din pomul din care ţi-am poruncit să nu mănânci?»** *Zis-a Adam:* **«Femeia care mi-ai dat-o să fie cu mine, aceea mi-a dat din pom şi am mâncat»** *(Geneza* sau *Facerea*, 3, 8-12). Cei doi protopărinţi ai neamului omenesc, aşa cum acesta se va dezvolta în afara grădinii lui Dumnezeu, în afara Edenului după porunca lui Dumnezeu, ei vor trăi în pământul în care libertatea pe care şi-au luat-o singuri le va aduce numai suferinţă, după spusa Domnului Dumnezeu, în clipa alungării lor din Eden: „*În sudoarea feţei tale îţi vei mânca pâinea ta, până te vei întoarce în pământul din care eşti luat; căci pământ eşti şi în pământ te vei întoarce*" (ib. 3, 19). În acest răspuns apare chiar numele lui Adam, „*cel făcut din pământ, pământean*", aşa cum din aceeaşi sursă aflăm: „*A pus Adam femeii sale numele Eva, adică viaţă, pentru că ea era să fie mama tuturor celor vii.*" (ib. 3, 20).

Dar esenţial pentru creştini este faptul că din această damnaţiune omul se ridică prin Fiul lui Dumnezeu, Iisus Hristos, numit şi noul Adam, întemeietorul neamului creştinesc, al omului ce se poate întoarce înapoi prin noua *Lege*, instituită de El, *Noul Testament* sau *Vestea cea bună, Evanghelia*. Iisus este iubire, este Cel ce iartă şi spală necurăţia păcatelor oamenilor, botezaţi în numele lui, prin jertfa sa pe cruce, pe care a lăsat-o ca mare *Taină* a Bisericii Creştine (în Biserica catolică fiind preferat termenul latin, *Mister*), *Taină* a prefacerii pâinii şi vinului în Trupul şi Sângele Său, momentul suprem, prezent în Sf. Liturghie, Taină prin care credincioşii creştini fac corp comun cu Iisus în *Sf. Comuniune, Cuminecătură* sau *Împărtăşanie*, primind lumina lui Hristos. O simplă corelaţie cu numele cetăţii în care s-a născut Iisus, *Bethleem* „Casa Pâinii" este nu numai relevantă, ci tulburătoare. Despre

această lumină – prezentă în forma bucuriei supreme - ce inundă sufletul, au scris filosofii Greciei antice, fără să intuiască exact sursa directă, așa cum o fac și neoplatonicienii, printre care se numără și Plotin. Care este simbolul luminii la Plotin? Starea de extaz pe care o dobândește are loc în strălucirea unei lumini transcendente, un interval de timp despre care Plotin declară: *„Nu se știe de unde a venit lumina, dinafară sau dinăuntru, iar când a încetat zici* ***«a fost așadar înăuntru și totuși nu înăuntru! Nu trebuie să întrebi de unde a venit, nu există un de unde, căci nu vine, nici nu se duce, ci apare și dispare»*** *„Lumina simțită ca o beție cerească a devenit un simbol în mistica mediteraneană"*, spune Lucian Blaga în *Trilogia valorilor, știință și creație, gândire magică și religie, artă și valoare.* (București, 1946, p. 436).

Aici, în concepția filosofică, se poate vorbi mai mult de o stare de spirit, câștigată într-o viață retrasă în lumea armoniei divine, o meditație asupra creației divine, ce aduce cu sine bucuria pe care o dobândește omul prin această descoperire a lui Dumnezeu în toate și mai cu seamă în ceea ce constituie individualitatea sa. Dumnezeu nu l-a părăsit nici o clipă, cel care l-a părăsit pe Dumnezeu este omul care își asumă prin libertatea dobândită, mai bine spus „furată" și asumată prin „neascultare", nu creșterea, nu urcușul, înapoi spre El, ci coborârea, degradarea pe care o deplâng toți filosofii. În privința acestei *libertăți*, Petre Țuțea spunea: *„Libertatea eu o asemăn cu o frânghie agățată de undeva, de sus. Te poți urca pe ea la cer, participând la actul mântuirii tale creștine, sau poți să cobori în întuneric. Bipolaritatea libertății. După creștini, libertatea este vehiculul cu care poți să cobori în întuneric dacă ești vicios. Infractorii sunt primitivii actuali, adică nu sunt adaptabili la morala zilnică și o calcă fiind liberi"*. (P. Țuțea, *Între Dumnezeu și neamul meu*, Editura Anastasia, 1992, p. 27).

Lumina, ca și libertatea adevărată, o dobândești numai dacă ești în Iisus Hristos, puterea ce te poate face liber cu adevărat, căci El este singurul care are izvorul vieții veșnice: *„Eu sunt vița cea adevărată și Tatăl meu este lucrătorul. Orice mlădiță care nu aduce roadă întru mine, El o taie; și orice mlădiță care aduce roadă, El o curățește, ca mai multă roadă să aducă"* (Ioan, 15, 1, 2). Aceasta este esența creștinismului și puterea lui creatoare, evidentă în decursul celor două milenii ale creației umane, pe care o numim **istoria culturii creștine.**

Religiile monoteiste înainte și după Hristos

Întrucât ne-am propus să înțelegem esența limbajului, a terminologiei pe care o folosim, să ne oprim asupra termenului ***monoteist,*** în raport cu termenii binari sau opoziționali: *monoteismul* este credința într-un singur Dumnezeu, după cum o indică și termenul grecesc, compus din două cuvinte, μόνος (mono) „singur" + Θεως, (Theos), scris și Θειζ, (Theis) „Dumezeu".

Politeismul, credința în mai mulți dumnezei, termen ce provine de la termenul grecesc πολυ (poly) „mult" + Theis;

Ateismul, negarea existenței lui Dumnezeu, termen obținut prin adăugarea particulei *a-*, un prefix prin care se realizează negația în limba greacă, *a- + Theis*, „fără Dumnezeu". În legătură cu acest aspect al terminologiei se cuvine să facem o precizare. Când se poate vorbi de ateism în sensul negării lui Dumnezeu? Chiar apologeții creștini se apărau de învinuirea de ateism, pe care le-o aduceau păgânii, deoarece păgânii negau un Dumnezeu nevăzut și incorporal, susținut atât de filosofii metafizici din antichitate, cât și de cei de mai târziu, precum și de apologeții creștini. De aceea se vorbește de un *ateism* conturat numai în cazul materialismului, instalat după revoluția franceză, cuprinzând cultura „autonomă", cum o numea Petre Țuțea, a secolelor XVIII-XX. O altă formă a manifestării credinței este ***panteismul,*** curentul filosofic care nu admite un Dumnezeu personal, autor al creației universului, confundându-L chiar cu acest univers. Termenul vine din cuvântul grecesc format din cele două elemente lexicale: πάντ(ου), pânt(u) „pretutindeni", „peste tot" + Theis, adică „Dumnezeu peste tot", creația în sine este Dumnezeu, fără a vedea Ființa supremă și absolut perfectă, cauza primară a acestei creații universale, Cel ce-și are existența prin sine sau de la sine, așa cum se definește în „Eu sunt cel ce sunt", traducerea simbolurilor grecești, O Ω N, scrise pe aura Mântuitorului în icoanele tradiționale, bizantine, το ωον (oon) în greaca veche „plod", figurat „Ființa", „Viața", sens atestat în greaca medie, d.Hr. cu ***o*** articol pentru forma de masculin, deci ***o*** și Ω N „Ființă" autodefinire pe care o întâlnim și în precizarea, făcută lui Toma:

„*Toma i-a zis: Doamne, nu ştim unde te duci; şi cum putem şti calea? Iisus i-a zis:* **«Eu sunt Calea, Adevărul şi Viaţa.** *Nimeni nu vine la Tatăl meu decât prin Mine»*" (*Ioan*, 14, 5, 6).

Care sunt religiile monoteiste înainte de Hristos? După clasificarea general acceptată, singura religie monoteistă înainte de creştinism este *iudaismul*, din care s-a dezvoltat, prin Iisus Hristos, *creştinismul* şi, prin influenţa acestuia din urmă, mai ales în zonele ocupate de arabi în spaţiul bizantin, *islamul* sau *islamismul*.

Iudaismul, „termen generic care se referă nu numai la religia Israelului, ci la toate mărturiile culturii şi istoriei evreieşti" (Dagobert D. Runes, *Dicţionar de iudaism*, 1997).

Potrivit lucrării citate (o lucrare de sinteză asupra întregii istorii a cultului iudaic), această religie este practicată şi astăzi în toate comunităţile evreieşti cu unele diferenţieri ce au dus la formularea ei în sintagme în care termenul *iudaism* apare cu unele determinări: ***iudaism conservator, iudaism ortodox*** şi ***iudaism reformat***. a) *iudaismul conservator* a apărut iniţial în Europa, în Germania, la sfârşitul sec. al XVIII-lea şi începutul sec. al XIX-lea. Sigur că a emigrat în America, unde se află centrul astăzi, la Seminarul Teologic Evreiesc din New York. Mişcarea nu şi-a construit un sistem propriu de principii sau dogme, există un consens asupra ideilor şi obiectivelor ei fundamentale. *Iudaismul conservator* acceptă autoritatea revelată a *Bibliei*, a *Talmudului* (rabinic) şi a comentatorilor de mai târziu, practicanţii respectă restricţiile alimentare, sărbătorile şi Şabatul „odihnă" (a şaptea zi din săptămână, ultima zi a Creaţiunii în *Cartea Genezei*, adică sâmbăta) în rigoarea *iudaismului ortodox*; b) *iudaismul ortodox* nu are nimic de-a face cu ortodoxismul creştin. Termenul *ortodox* din sintagma analizată, adesea asociat cu fundamentalismul, în sens peiorativ, atât pentru iudaism, cât şi pentru creştinism, trebuie înţeles exact în semnificaţia sa primară. *Ortodoxia creştină*, primară, se defineşte prin „dreapta credinţă" sau „dreapta mărire", fără abateri de la Biserica iniţială, fără reforme capitale în ceea ce priveşte cultul. Termenul *ortodoxie* provine din greacă ορθοδόξια (orthodoxia) adică *ortho* „drept" + *doxa* „mărire", „slăvire". *Iudaismul ortodox* se defineşte prin acceptarea integrală a legii evreieşti, care cuprinde *Pentateuhul* (cele cinci cărţi ale lui Moise, numite şi *Legea* sau *Tora)*, chiar termenul *Pentateuh* este preluat din termenul grecesc, compus din două cuvinte πέντη (pénte) „cinci" şi τευχος „carte". Cele cinci cărţi sunt primele din „*Vechiul Testament*":

Facerea sau *Geneza*, *Ieşirea* sau *Exodul*, *Leviticul* (adică funcţiile preoţeşti, exercitate de tribul leviţilor), *Numerii* sau *Numerele* (carte ce cuprinde recensământul sau numărătoarea, făcută poporului evreu în pustie) şi *Deuteronomul* sau *A doua Lege*, termen ce provine din cuvântul grecesc compus δεύτερο (déutero) „a doua" + νόμος „lege" (o reluare detaliată a *Legii* primite de Moise pe Muntele Sinai). În afara *Pentateuhului*, iudaismul ortodox utilizează şi cartea care interpretează aceste legi, *Talmudul* şi *Mişne Tora*, ca şi codul lui Iosif Caro, numit *Şulhan aruh*. Diferenţierea constă în faptul că şi iudaismul tradiţional a renunţat la multe norme de interpretare, în timp ce rabinii ortodocşi nu le-au părăsit, încercând să le aplice chiar în condiţii aproape imposibile. „*Termenul* ***ortodoxie*** *a apărut după, şi în contrast cu, emanciparea evreilor în perioada care a urmat Revoluţiei franceze şi a celei americane. Deşi celelalte două forme,* ***iudaismul conservator*** *şi cel* ***reformat***, *au renunţat la respectarea unor norme tradiţionale, majoritatea populaţiei evreieşti a globului este ortodoxă*" (*Dicţionar de iudaism*). c) *Iudaismul reformat* este rezultatul unei mişcări iniţiate în sec. al XIX-lea, cu scopul de a modifica unele practici evreieşti tradiţionale. Dintre aceste schimbări, acceptate şi de *iudaismul conservator*, să enumerăm câteva: renunţarea la portul obligatoriu al pălăriei, introducerea corurilor mixte şi a muzicii de orgă, tratamentul nediscriminatoriu al femeilor la slujbe şi accesul lor în funcţiile sinagogale, folosirea limbii vorbite local, înlocuind ebraica în serviciile divine, reducerea numărului zilelor de sărbătoare etc. Ceea ce trebuie subliniat ca o caracteristică a religiei iudaice, în perioada precreştină şi astăzi, este credinţa în Dumnezeul nevăzut, propovăduit de Moise şi respingerea realităţii istorice a întrupării lui Iisus Hristos şi a venirii Sale, ca trimis al lui Dumnezeu, *Mesia* cel mult aşteptat, întemeietor al *Legii* celei noi, bazată pe iubire şi iertare, nu pe vendetă, pe legea spiritului şi nu a formelor, care sunt legate întotdeauna de materialitate.

Poporul evreu este socotit ca singurul care a avut înainte de creştinism o religie monoteistă, deşi astăzi sunt dovezi că şi alte popoare ale antichităţii au avut o religie care propovăduia nemurirea sufletului, aşa cum sunt popoarele scandinave (urmaşe ale celţilor) şi poporul român, românii fiind urmaşi ai geto-dacilor. Despre caracterul monoteist nu se poate vorbi în cazul celţilor, dar se afirmă că geto-dacii credeau într-un singur Dumnezeu nevăzut, cu care comunicau prin intermediul unui „zeu", numit *Zamolxis*, un zeu-întemeietor, aşa după cum o indică şi numele lui, care vine de la ***Za***,

termen ce semnifică numele zeului, formă arhaică populară, păstrată în adverbul de întărire ***zău***, adică aducerea ca argument a adevărului suprem, a divinității, *Zamolxis*, nume compus din ***Za***, „zeu" + ***moch***, o formă veche pentru *moș*, cu sensul de „strămoș", „întemeietor". Pentru descrierea formelor religioase ale geto-dacilor se încearcă astăzi o reconstruire pe baza mitologiei populare, păstrată în basme și balade, texte ce sunt analizate, cu competență de Vasile Lovinescu (v. *Monarhul ascuns*, Iași 1992, *Incantația sângelui*, Iași, 1993, *Interpretarea ezoterică a unor basme și balade populare românești*, București, 1993, *Dacia hiperboreană*, București, 1994, *O icoană creștină pe Columna lui Traian*, București, 1996), precum și cartea bine documentată a lui Victor Kernbach, *Universul mitic al românilor*, (București, 1994), scrieri ce ne aduc în față cele două lumi, numite în tradiția populară *tărâmuri*, cel „de aici", lumea materială, și lumea de pe „tărâmul celălalt", lumea spiritelor, adesea metamorfozate.

Elemente sigure despre religia tracilor și despre personalitatea lui Zamolxis, reformatorul, întemeietorul credinței practicate de geto-daci, sunt păstrate prin atestarea lor la cronicarii vremii. Așa aflăm prin intermediul geografului Strabon, de la care s-a păstrat o clasificare a celor ce erau inițiați și respectau cu strictețe alimentația vegetariană și cumpătarea: *theosebei* (evlavioșii zeului), *kristai* (întemeietorii) și *abioi* (lipsiți de viață, adică cei care nu erau supuși legității biologice), hrănindu-se numai cu brânză, lapte și miere. Zamolxis este sigur un reformator al tracilor din nord, care a fost apoi zeificat, datorită cunoștințelor sale cu totul speciale. Este pus în legătură cu Pitagora, născut în insula Samos (580-500 î.d.Hr.) și cu medicina *psihosomatică* (vindecarea celor două componente ale entității umane, sufletul și trupul), metodă terapeutică, extrem de prețuită de Platon.

Filiera greacă îl trece pe Zamolxis în categoria specială a vizionarilor și vindecătorilor apollonieni, cunoscuți sub numele ***iatromanți***, „doctori sau vindecători prin profețiile lui Apollo și ale fiului său, Asklepios, socotit zeul medicinii". Principiile religiei întemeiate de Zamolxis sunt axate pe nemurirea sufletului și respectarea vegetarianismului, ceea ce îl apropie de pitagoreism. Zamolxis este cunoscut și sub numele de Gebeleisis, zeul celest, căruia la fiecare patru ani geții îi trimiteau un mesaj, ce trebuia transmis prin acest intermediar, Dumnezeului nevăzut. Mesajul era transmis prin folosirea unui suflet de luptător, ce întruchipa multe calități, impuse de ritual, așa încât el era azvârlit în sus și lăsat să cadă în vârfurile celor trei sulițe. Dacă solul nu

murea, tot ritualul trebuia reluat, ceea ce nu-i înspăimânta pe cei care se pregăteau pentru acest sacrificiu și nu-i făcea pe războinici temători de moarte, moartea fiind sărbătorită ca un eveniment fericit, prilej de bucurie. Acest fapt a rămas până astăzi în credința poporului român și este identificat în bocete, cântece rituale în care se semnalează o prezență permanentă a vieții pe alt tărâm, elemente descoperite în poezia populară și în datinile de înmormântare, moartea fiind văzută ca o eliberare și o cununie în sfera celestă. Simbolul este păstrat în moartea ciobanului din *Miorița*, fapt bine pus în evidență în asociere cu elementele creștine propriu-zise de istoricul literar Al. Husar (*Miorița*, Iași, 1998). Iată ce scrie un mare cunoscător al geto-dacilor, Herodot, care afirmă despre geți următoarele: „oameni care cred că nu mor", „că devin nemuritori"; *devin nemuritori* adică prin viața lor de meditație și asceză dobândesc nemurirea. Aceasta se descifrează și prin absorbția timpului în sintagma „tinerețe fără bătrânețe", „viață fără de moarte", căci *illis temporibus* „în acele timpuri", timpul devenit mitic era și este o realitate incontestabilă. Interesant este faptul că preoții lui Zamolxis erau adeseori regi sau slujitori direcți ai acestora, dintre care îl numim pe cel mai cunoscut, Deceneu, consilierul regelui get, Burebista (80–44 î.d.Hr.).

Zamolxis i-a învățat pe geți astronomia, astrologia, cosmologia și normele celui mai interesant și misterios calendar, descoperit în ruinele vechii capitale, Sarmizegetusa Regia a regatului dac al lui Decebal. Cunoscutul istoric evreu din sec. I d.Hr., Flavius Josephus (37–100 d.Hr.), auzise și îi era cunoscută sfințenia dacilor, pe care îi compară cu secta esenienilor din Iudeea, cei care trăiau în grotele munților pustiului Kumran, în Valea Iordanului și ale căror manuscrise au fost descoperite, în 1947, de un copilandru beduin, în una din grotele stâncilor din apropierea Mării Moarte. Acești asceți daci, la care face referință Josephus Flavius, se numeau *pleistoi*, adică *desăvârșiți*, de la adjectivul grecesc πλεῖστος, η, ον, (pleistos) superlativul lui πολυ (poly) „mult", și nu „purtători de bonete" (v. M. Eliade, Ioan P. Culianu, *Dicționar al religiilor)*. Aici se precizează că ei purtau bonete, în timp ce nobilii geți purtau căciulă (pilleus) din piele, iar oamenii de rând umblau cu capul descoperit. Afirmația este corectă, cu precizarea că termenul ***pleistoi*** nu are nimic în comun cu *boneta*, element nesemnificativ pentru spiritualitate, ci sensul este clar, acela de (om) „desăvârșit", sens menționat în dicționare ca un superlativ al adverbului πολυ (poly) „mult". Se subliniază în mai multe rânduri de către cronicari că preoțimea geto-dacă era strâns legată de regalitate, de aici și preferința poporului și a clerului pentru domnii Principatelor, domnii

pământeni, respectaţi de toată suflarea, aleşi dintre cei mai buni, nu impuşi, chiar dacă erau descendenţi de os domnesc. Aceste elemente arhaice au supravieţuit în creştinismul popular care se şterge, se topeşte în creştinismul eclezial. Naşterea poporului român ca popor creştin a fost posibilă datorită simbiozei care s-a creat între cele două religii, arhaică, geto-dacă şi creştină, cea din urmă fiind altoită pe aceste principii esenţiale, trăirea mistică, generată de tăria credinţei în nemurirea sufletului.

Religia islamică o amintim în elementele ei esenţiale, fiind o religie monoteistă, care are la bază principiul supunerii faţă de Dumnezeu, principiu care i-a dat şi numele.

Termenul ***islam*** provine din verbul ***aslama*** „a se supune", iar ***muslim*** adică „musulman" e un participiu care are sensul „cel care se supune (lui Dumnezeu)". Islamul este răspândit în toate continentele, deşi a plecat din Arabia, unde a domnit *politeismul semitic*, *iudaismul* şi *creştinismul bizantin*, cel din urmă având cea mai mare influenţă asupra noii religii, dezvoltându-se în centrul european, nu departe de Constantinopole. Ca religie nouă se constituie sub Mahomed care înlătură zeităţile pentru cultul lui Al-lah, „Dumnezeu", introducând sărbătorile, posturile şi pelerinajele. În sec. VI d.Hr. este statornicită Mecca (Makka), cu sanctuarul ei de la Kaba, unde se află celebrul meteorit negru şi care era la vremea aceea cel mai important oraş comercial şi centru spiritual al Arabiei centrale.

Mahomed s-a născut la Mecca în anul 570 d.Hr. şi s-a remarcat prin meditaţiile solitare pe care le trăia în cadrul unei grote de lângă Mecca, unde, după versiunea tradiţiei asupra vieţii lui, i s-a arătat arhanghelul Gabriel cu unele profeţii scrise, pe care Mahomed, analfabet, o neştiinţă mărturisită direct îngerului, spre a se scuza că nu le poate citi; dar la îndemnul acestuia ca să le privească cu atenţie, a reuşit să descifreze textul. Din aceste revelaţii s-a născut teologia Coranului. Fiind luat ca mincinos de cei din apropierea cetăţii Mecca, neacordându-i-se nici o atenţie, Mahomed este nevoit pentru securitatea sa să se ascundă la Medina, în anul 622, unde petrece zece ani. Termenul *Qur'an (Coran)* vine de la verbul *qara'a* „a citi", „a recita" şi reprezintă pentru musulmani Cuvântul lui Dumnezeu, transmis de Gabriel ultimului profet, în linia profeţilor biblici, *Coranul* fiind socotit, prin relaţionarea cu *Noul Testament*, *Logosul* sau Cuvântul revelat al lui Dumnezeu. Principalele teme ale *Coranului* sunt: monoteismul, Puterea lui Dumnezeu şi soarta oamenilor, în raportul lor cu divinitatea, de aici rugăciunea zilnică, colectivă şi personală, care este respectată cu stricteţe.

Profeţii Vechiului Testament şi viziunea lor despre Mesia

Vechiul Testament sau *Legea veche* pe care a primit-o Moise pentru poporul evreu este compusă dintr-o serie de cărţi, primele cinci fiind cunoscute sub numele de *Pentateuh* sau *Cărţile lui Moise*, prezentate mai sus. La acestea se adaugă altele, în număr de 34, aşa încât în total sunt 39 de cărţi. Pe noi ne interesează în cel mai înalt grad acele cărţi cu un mesaj clar despre viitorul aşezării vieţii religioase în Israel şi în lume. Ele conţin referiri clare la venirea lui Mesia şi rolul pe care Acesta îl va avea în mântuirea lumii, iar aceste referinţe conferă textului *Vechiului Testament*, atributul de ***text mesianic*** sau ***profeţii mesianice***.

Mai întâi trebuie făcută o precizare, ea fiind necesară datorită faptului că oricine ia o *Biblie* în mână este confruntat cu o terminologie specială care trebuie înţeleasă. În versiunile *Bibliei*, utilizată de toate Bisericile Creştine, vom întâlni neconcordanţe din punctul de vedere al canonicităţii sau noncanonicităţii. Ce este *canonul* şi atributul *canonic* în cazul cărţilor *Vechiului Testament?* Termenul *canon* corespunde grecescului κανων (canon) „regulă", „îndreptar" şi este aplicat în cazul *Bibliei* textelor de inspiraţie divină, inspiraţie recunoscută de autoritatea Bisericii, în cazul celor două Biserici tradiţionale, şi de Sfânta Tradiţie, ignorată total de protestanţi şi neoprotestanţi. În funcţie de încadrarea lor în aceste criterii, numite şi canoane, cărţile pot fi *canonice* şi *necanonice*, ultimul fiind un atribut dat cărţilor *apocrife* < gr. ἀποκρύφος (apocrifos) „nedemn de crezare, obscur". Acesta este motivul pentru care, în greacă, termenul este sinonim cu *necanonic*, aplicat în cazul cărţilor *Bibliei*. *Vechiul Testament* a fost scris în ebraică şi tradus, mai întâi în greacă de către diaspora iudaică, de acei iudei care îmbrăţişaseră elenismul, de aici numele de *eleniţi*, pentru toţi evreii ce locuiau în Alexandria, o diasporă ce avea nevoie de o traducere a *Vechiului Testament* în limba greacă. Versiunea greacă apărută aici este cunoscută sub numele de *Septuaginta*, deoarece, am arătat anterior, a fost tradusă de şaptezeci de bărbaţi, cei mai instruiţi din Alexandria. O traducere latină a apărut mult mai târziu, în sec. al III-lea, numai după ce creştinismul s-a extins spre Occident,

așa încât ea este menționată în timpul lui Tertulian apologet creștin, născut în Cartagina (cca 155–220) și al lui Ciprian (cca 258). Nu vom zăbovi asupra trăsăturilor cu caracter istoric, religios și literar al cărților *Vechiului Testament*, extrem de interesant în ceea ce privește lupta permanentă pentru salvarea credinței monoteiste a israelitenilor, o luptă continuă cu triburile *idolatre*, adică acelea care se închinau la idoli și care aveau o permanentă influență asupra poporului ales de Dumnezeu, prin cel mai luminat reprezentant al acestui popor, Moise.

Ceea ce interesează în cel mai înalt grad istoria culturii creștine este modul în care a fost revelată apariția lui Iisus Hristos, *ca fiu al acestui popor ales de Dumnezeu*, revelație pe care au avut-o numeroși profeți ai *Vechiului Testament*, unii din ei fiind amintiți chiar de Mântuitorul atunci când făcea referință la faptul că El a venit nu să strice *Legea* sau *Testamentul* lui Moise, ci să-l împlinească, în sensul desăvârșirii lui. În ordinea prezentării cărților în cadrul *Vechiului Testament*, primele care ne rețin atenția cu profețiile lor mesianice sunt *Cărțile lui Samuel*: *„Domnul va judeca marginile pământului și va da putere Unsului său și va înălța cornul Unsului său"* sunt cuvintele mamei lui Samuel, Ana (I, *Regi*, 2, 10). Pentru prima dată este utilizat termenul *uns*, în ebraică *masiah* de la *mașa* „a unge", cu un corespondent în greacă, Χριστος (Hristos), de la verbul grecesc χρίζω (hrizo) „a unge". Deci Mesia sau Hristosul înseamnă Unsul lui Dumnezeu, anunțat cu mult înainte de întruparea sa. Cea mai importantă și mai cunoscută carte cu conținut mesianic, având 66 de capitole, este cartea ce poartă numele profetului *Isaia*, un profet care, după tradiția iudaică, ar fi trăit în timpul regelui Manase, un rege idolatru ce ar fi ordonat uciderea acestui profet; fapta s-a petrecut în mod real, căci profetul Isaia are un sfârșit martiric, fiind ucis prin tăierea trupului cu fierăstrăul, în anul 690 î.d.Hr.

Fără să ne oprim la toate valorile acestei scrieri, menționăm principalele capitole și versete în care este clară descrierea venirii lui Iisus Hristos, în smerenie, ca rob al lui Dumnezeu și patima, adică pătimirea Lui în mijlocul celor ce nu L-au cunoscut, l-au urât și l-au condamnat la moarte pentru blasfemie: *„Pentru aceasta Domnul meu va da un semn: Iată, Fecioara va lua în pântece și va naște fiu și vor chema numele lui Emanuel"* (*Isaia*, 7, 14). Aici trebuie amintită extraordinara întâmplare a bătrânului Simeon, unul din cei șaptezeci de traducători ai textului în greacă, care, în clipa în care a ajuns la acest verset, a corectat cuvântul *fecioară* cu *tânără*, nefiind posibilă în mintea

sa, rațională, o astfel de situație, o fecioară să nască. Corectura pe care a repetat-o de câteva ori s-a șters de la sine, în text apărând cu consecvență cuvântul *fecioară*. Minunea a continuat să-l nedumerească pe Simeon până în clipa în care a fost în mod miraculos avertizat și condamnat să nu moară până nu va vedea această minune. Tradiția spune că, fiind foarte bătrân, el nu s-a mai dus la Templul din Ierusalim decât în ziua în care a văzut-o pe Fecioara cu pruncul, prezentă la patruzeci de zile după nașterea acestuia. Simeon este, prin pronie cerească, primul pământean care a recunoscut dumnezeirea lui Iisus Hristos. Menționăm că σημεία (semeia), în greaca veche, și *signum*, în latină, ambele forme au semnificația de „semn". Bătrânul Simeon, cel care a trăit această revelație, rămâne pentru creștini ***semnul***, primul om care mărturisește despre Hristos ca lumină descoperită oamenilor, prin întrupare.

În capitolul 11, intitulat ***Puterea lui Mesia***, versetele 1-5, este descrisă puterea Duhului Sfânt cu care va lucra Iisus, modul de acțiune al Lui, prin vindecările miraculoase și hrănirea mulțimilor în pustie, continuînd descrierea și în capitolul 42, versetul 7: *„Ca să deschizi ochii celor orbi, să scoți din temniță pe cei robiți și din* ***adâncul închisorii pe cei ce locuiesc întru întuneric"***, ultima parte a versetului fiind o alegorie referitoare la cei ce nu au cunoscut lumina divină, pentru ca în capitolul 53, versetele 4-5 să se refere direct la Patimile, moartea și preaslăvirea lui Iisus: *„Dar El a luat asupră-și durerile noastre și cu suferințele noastre s-a împovărat. Și noi îl socoteam pedepsit, bătut și chinuit de Dumnezeu. Dar El fusese străpuns pentru păcatele noastre și zdrobit pentru fărădelegile noastre. El a fost pedepsit pentru mântuirea noastră și prin rănile Lui noi toți ne-am vindecat... Chinuit a fost, dar s-a supus și nu și-a deschis gura sa; ca un miel spre junghiere s-a dus și ca o oaie fără de glas înaintea celor ce o tund, așa nu și-a deschis gura sa"*. Această supunere a Fiului voinței Tatălui se va revărsa mai târziu ca o bucurie pentru toți cei ce vor sta sub ascultare, dar și asupra noului Ierusalim, căci cetatea arhaică a ucis mulți proroci, și chiar pe Fiul lui Dumnezeu, numit *Sfântul lui Israel*, sintagmă pe care o găsim în capitolul 54, 5: *„Căci bărbatul tău este Făcătorul tău și numele Lui, Domnul Savaot și Răscumpărătorul tău este Sfântul lui Israel;* ***Dumnezeul a tot pământul se cheamă"***. Unicitatea lui Iisus, ca prezență cognoscibilă, Isaia o redă într-un chip simplu, în capitolul 64, versetele 2 și 3: *„Făcând minuni neașteptate, Despre care niciodată nu s-a auzit grăind. Nici urechea n-a auzit, nici ochiul n-a văzut un Dumnezeu, afară de Tine, care ar săvârși unele ca acestea pentru cei ce*

nădăjduiesc în El", un Dumnezeu care se descoperă, prin iubire, tuturor acelora care îi pot răspunde prin iubire și încredere.

Trimiteri la ceea ce se va întâmpla în timpul venirii pe pământ a Mântuitorului vom găsi și în *Cărțile lui Ieremia* și *Iezechil*, dar cea care este mai clară, punând în lumină, prin alegorie, împărăția lui Iisus Hristos, biruința sa în tot pământul, în lupta cu Antihrist, ajunsă la apogeu, când va înceta săvârșirea Sfintei Jertfe, este *Cartea lui Daniel*, capitolul 12, versetele 10, 11: *„Mulți vor fi curățiți, albiți și lămuriți, iar cei nelegiuiți se vor purta ca cei nelegiuiți; toți cei fără de lege nu vor pricepe, ci numai cei înțelepți vor înțelege. Și din vremea când va înceta jertfa cea de-a pururi și va începe urâciunea pustiirii vor fi o mie două sute de zile"*. Un alt profet, Miheia, menționat în istoria iudaică între anii 730 și 683 î.d.Hr. amintește despre nașterea lui Mesia în cetatea Bethleemului, în capitolul 5, versetul 1: *„Și tu, Bethleeme Efrata, deși ești mic între miile lui Iuda, din tine va ieși Stăpânitor peste Israel, iar obârșia Lui este dintru început, din zilele veșniciei"* (cu referire la *Ființa eternă*, „Iisus Hristos, cel născut, nu făcut, Cel de o ființă cu Tatăl". Un alt profet important care a avut viziunea lui Mesia, chiar cu folosirea metaforei „Păstor bun", a fost Zaharia, cel despre care Iisus a afirmat că a fost ucis „între templu și altar", în timpul regelui Ioas (839-792). Iată ce scrie despre intrarea în Ierusalim, redată în capitolul 9, versetul 9: *„Bucură-te foarte, fiica Sionului, veselește-te, fiica Ierusalimului, căci iată Împăratul tău vine la tine drept și biruitor; smerit și călare pe asin, pe mânzul asinei"*.

Relația dintre Vechiul și Noul Testament

Dacă unii exegeți socotesc *Vechiul Testament* - deci prima parte a *Cărții cărților, Biblia* - drept un document istoric al poporului evreu, o pură operă literară care are ca subiect desfășurarea evenimentelor istorice, credința religioasă și organizarea social-politică a poporului iudeu, unul din cei mai de seamă reprezentanți ai credinței iudaice, Saul, eruditul, devenit Paul, „apostolul neamurilor", îl caracterizează drept Lege și sursă de învățătură: *„Și toate acestea li s-au întâmplat lor (iudeilor) ca semne cu tâlc în viitor (pilde) și au fost scrise spre povățuirea noastră, a celor care am ajuns sfârșitul veacurilor"* (I *Corinteni*, 10, 11), cu explicația dată de părintele Valeriu Anania, (cu numele de monah, Bartolomeu, Arhiepiscopul Clujului), sintagmei „sfârșitul veacurilor", adică „timpurile mesianice", pe care cei mai mulți nu le-au cunoscut. Pe lângă istorie, *Vechiul Testament* este prevestire, ceea ce se va împlini în *Noul Testament*. *Testamentele, Vechi și Nou*, sunt părți integrante ale aceluiași scop divin, salvarea, mântuirea omenirii, începută în cadrul *Primei legi*, prin prezența permanentă a ideii mesianice, prin păstrarea credinței adevărate, monoteismul și pregătirea, prin profeți, a cunoașterii celui ce va veni, *Mesia Izbăvitorul*.

În privința învățăturii dogmatice se va remarca prezența îngerilor și rolul lor, păcatul originar și necesitatea pocăinței, nemurirea sufletului, judecata particulară, răsplata și pedeapsa faptelor săvârșite, legată direct de legea morală, care este comună celor două *Testamente*, ea nu are caracter temporar, fiind parte integrantă din viața oricărei societăți. Referindu-se la vorbă și faptă, Iisus le spunea celor ce îl ascultau: *„Pe scaunul lui Moise s-au așezat cărturarii și fariseii: deci, pe toate câte vă vor spune faceți-le și păziți-le, dar după faptele lor să nu faceți, că ei spun dar nu fac"* (*Matei*, 23, 2, 3). Chiar din această reliefare se poate observa sublinierea adevărului, a responsabilității, a ceea ce trebuie să fie omul în raport cu sine și cu ceilalți, toate în vederea desăvârșirii spirituale, singura care ne face fii ai Tatălui ceresc, prin Iisus Hristos care mărturisește: *„Să nu socotiți că am venit să stric Legea sau prorocii; n-am venit să stric, ci să plinesc"* (*Matei*, 5, 17), *a plini*, cu sensul de „a împlini", „a o desăvârși". Cel care face legătura celor două ***Testamente*** este Sf. Ioan Botezătorul, acela care înainte de Iisus cere întoarcerea la adevărata credință, la respectarea legii morale, introducând asceza și permanența rugăciunii, chemând la *pocăință*, adică la *introvertire*, *metanoia*, după cum o indică și termenul grecesc μετανόεσις (metanóesis), un termen compus din μετα (meta) – „trecere" + νοεσις (noesis), „activitate" < νους (nous), „gândire", adică schimbarea cugetului și a vieții, a mentalității. Termenul slav *pocaanie*, de unde avem în română *pocăit, pocăiți*, termeni care înseamnă același lucru. *Metanoia* sau *pocăința* este unul și același lucru pentru toți creștinii. Acest mare proroc, ultimul, ce nu figurează în *Vechiul Testament*, dar este menit să-L boteze pe Iisus Hristos în apa Iordanului, este descris de evanghelist astfel: *„El este cel despre care s-a spus prin prorocul Isaia ce zice: Glasul celui ce strigă în pustie: Gătiți calea Domnului, drepte faceți-l cărările!"* (*Matei*, 3, 3).

Terminologia grecească, argument exegetic, în dezvăluirea esenţei hristologice

Faptul că cei mai mulţi protestatari ai creştinismului au pornit de la persoana lui Iisus Hristos, întemeietorul credinţei creştine, negându-i dumnezeirea, socotindu-l un om ca toţi ceilalţi, înzestrat cu calităţi deosebite de mare profet şi întemeietor (punându-L alături de Buda, Mahomed sau Confucius), pe de-o parte, ca şi exagerarea uneia din cele două naturi, divină sau umană, pe de alta, a dus la dezvoltarea unor adevărate şcoli şi curente, cu studii deosebite ale filosofilor şi teologilor, începând chiar din sec. al III-lea şi al IV-lea, până astăzi.

Dintre marii teologi de astăzi care au avut în vedere această problemă, cel care a reluat toate disputele, cu argumentele furnizate de gândirea şi experienţa secolului XX, este preotul profesor şi mare teolog american, John Meyendorff, cel care intră în cunoaşterea comorii mistice a ortodoxiei, după o experienţă religioasă specifică Apusului. Datorită căutării asidue a adevărului ce trebuie trăit şi propovăduit, preotul profesor John Meyendorff îşi închină întreaga activitate creatoare dezvăluirii gândirii şi practicii răsăritene, având în vedere esenţa, centrul în jurul căruia se ordonează viaţa religioasă, Iisus Hristos. Observaţiile studiului său sunt adunate într-o carte cu această temă, *„Hristos în gândirea creştină răsăriteană"*, 1987, tradusă din engleză în limba română de preotul profesor Niculai Buga (apărută la Bucureşti, în Editura Institutului Biblic şi de Misiune al BOR, 1997).

Pentru a înţelege realul ce se ascunde în spatele cuvintelor, vom enumera câteva şcoli cunoscute în literatura de specialitate, etichetate ca eretice, datorită neînţelegerii la momentul acela al firii sau naturii, grecescul φυσις (fysis) „fire" a Cuvântului întrupat, Iisus Hristos.

Celebru în această privinţă, prin dezbaterile care au avut loc şi prin concluziile afirmate, este *Sinodul*, un termen provenit din grecescul σύνοδος (sinódos), cuvânt compus din συν (sin) „împreună" + ὅδος (ódos) „drum", adică „drum împreună" sau cu termenul latin, *Concilium*, care a avut loc la Calcedon (451 d.Hr.), concluzii ce stau la baza cunoscutei rugăciuni, *Crezul*, formulată iniţial la Niceea 325, Constantinopol, în 381. Redăm câteva idei din textul reluat şi redactat în anul 451: *„Drept aceea, urmând Sfinţilor Părinţi, noi toţi într-un glas mărturisim pe Domnul nostru Iisus Hristos, unul şi acelaşi Fiu, desăvârşit în dumnezeire şi acelaşi desăvârşit în omenitate,*

Dumnezeu adevărat şi om adevărat, constând din suflet cugetător şi din trup, de o fiinţă cu Tatăl, după dumnezeire, de o fiinţă cu noi, după omenitate, asemenea nouă în toate, în afară de păcat; născut din Tatăl mai înainte de veacuri, după dumnezeire şi acelaşi în vremurile din urmă, născut pentru noi şi pentru a noastră mântuire din Fecioara Maria, Născătoare de Dumnezeu, unul şi acelaşi Hristos, Fiu, Domn, Unul Născut, cunoscut în două firi în chip neamestecat şi neschimbat, neîmpărţit şi nedespărţit".

Aşa cum am formulat anterior, reluăm şi subliniem, fiind foarte importantă înţelegerea acestui aspect, personalitatea unică a lui Iisus Hristos, în cer şi pe pământ, ca „Fiu al lui Dumnezeu" şi „Fiu al omului", o problemă hristologică ce a suscitat, de la întrupare şi până astăzi, discuţii aprinse de contestare a celor două naturi, acordându-se atenţie, prin absolutizare, numai uneia din cele două firi. Acest fapt a determinat o mobilizare a tuturor forţelor spirituale, grupate în şcoli, devenite cu vremea curente ale gândirii hristologice, unele clasate ca erezii, prin îndepărtarea lor de la adevărata înţelegere a rolului pe care I L-a acordat Dumnezeu-Tatăl, Fiului, „singurul fără de moarte", trimis pentru mântuirea omului care s-a îndepărtat de Dumnezeu prin păcatul săvârşit de Adam, cel căzut din starea de graţie a Edenului.

Dacă *Vechiul Testament* are o interpretare mitică, datorită absenţei altor izvoare, în afara celor biblice, personalitatea lui Iisus Hristos şi evenimentele istorico-sociale în care şi-a desfăşurat activitatea sunt cât se poate de reale şi atestate de documentele istorice ale vremii, precum şi de prezenţa mărturiilor arheologice, rămase până astăzi în Palestina şi Israel.

Aşa cum se poate desprinde chiar din semnificaţia titlului lucrării citate la început, *„Hristos în gândirea creştină răsăriteană"*, autorul, John Meyendorff, teologul format în aria Bisericii occidentale, se înarmează cu tot ce poate fi mai convingător, desigur ca argumentaţie, lămurind mai întâi terminologia şi spiritul specific gândirii hristologice bizantine, arie aflată de-a lungul istoriei sub influenţa platonismului şi neoplatonismului, a filosofiei greceşti dominatoare, mai ales în anumite perioade istorice, în care se impunea o personalitate puternică, fie filosof, teolog sau împărat, a căror autoritate a putut fi depăşită numai prin filonul dreptei credinţe, mărturisită neîncetat în vederea mântuirii, a descoperirii împărăţiei lui Dumnezeu, prezentă în fiecare dintre noi, descoperire ce se realizează prin efortul de sfinţenie, făcut în comunitatea Bisericii, prin trăirea în Duhul Sfânt.

De ce este necesară, astăzi, această dezbatere cu caracter istoric? Aceasta este o întrebare la care noi răspundem prin argumentele teologului venit din Biserica apuseană, un observator fin al problemelor, din perspectiva cunoașterii realității controversate a teologiei contemporane, pe care o știe foarte bine, trăind în chiar mijlocul ei, descriind-o astfel: *„Într-o vreme când teologia creștină realizează că pentru a înțelege destinul și mântuirea omului, vechile concepte occidentale despre supranatural sunt insuficiente, iar ideea de har, socotit extrinsec naturii, este tot mai contestată, este important ca înainte de a ne aventura pe cărările periculoase ale* ***creștinismului secularizat,*** *să redescoperim noțiunea pe care se bazează întreaga concepție răsăriteană despre mântuire.* ***Omul este cu adevărat om când participă la viața lui Dumnezeu, retrăind prin Sfintele Taine, săvârșite în Biserică, Harul puternic lucrător în timpul vieții pământești a Mântuitorului și a Maicii Domnului.*** *Această participare nu este un dar supranatural, ci însuși miezul naturii umane, creație a lui Dumnezeu"* (p. 7).

Trebuie să reținem că după Sinodul de la Calcedon, gândirea creștină s-a grupat în două mari curente, *calcedoniană* și *ante-calcedoniană*, sub care pot fi înglobate toate celelalte grupări eretice, ***arienismul, monofizismul, nestorianismul, apolinarismul, eutihianismul*** ș. a., aproape toate purtând numele inițiatorului lor. Ceea ce diferențiază toate aceste curente hristologice, în definirea sau caracterizarea lor, este terminologia pe care o folosea fiecare grupare în parte, semnificațiile pe care acestea le acordau termenilor ca: φύσις (fysis), οὐσια (usia), ὑποστάσις (ipostásis), adică *natură* sau *fire, substanță, ipostas*, în timp ce terminologia latină utilizată este mult mai generală și bogată în determinări, ceea ce o făcea și mai ambiguă; *persona*, termen corespunzător grecescului πρόσωπον (prósopon), „persoană" și *substantia-natura* este termenul echivalent pentru grecescul οὐσια „substanță" sau φύσις „fire". Nu este cazul să stăruim asupra termenilor amintiți, ceea ce trebuie reținut în cazul *ereziilor* este absolutizarea uneia din cele două *substanțe sau firi* ale lui Iisus Hristos, fie substanța divină, fie cea umană. *Firea*, deci adevărata libertate, presupune comuniunea cu Dumnezeu în har. Legată de această noțiune este cea de ***îndumnezeire,*** echivalentul termenului grecesc θεωσις (theosis) pe care tradiția patristică a Răsăritului o consideră scopul final al vieții spirituale, ceea ce îi conferă acestei spiritualități bizantine sau răsăritene caracterul ei ***mistic,*** o conotație greu de înțeles pentru cei din afara ei, total neinițiați, care îi acordă, adesea, o nuanță depreciativă, peiorativă,

mai ales în instruirea materialist-atee. Termenul provine din latinescul ***mýsticus*** și grecescul μυστικός (mysticós), cu referire la ***mister*** sau ***taină,*** accesibilă numai inițiaților. Cu privire la accepțiunea acestui termen în spiritualitatea occidentală, autorul menționat, John Meyendorff, precizează: *„În toate limbile occidentale moderne, cuvântul* ***mistică*** *evocă un context religios subiectiv, emoțional, care este instabil și nedemonstrabil"* (p. 137), adică o stare de spirit asemănătoare celei pe care ți-o dă participarea la un concert mozartian sau beethovenian, adăugăm noi. Unirea cu Dumnezeu și trăirea vieții în viziunea luminoasă a Sfinților Părinți este o realitate pe deplin obiectivă, conștientă și personală, în care nu are loc dilema dintre har și liberul arbitru, dintre lucrarea divină și efortul uman. Aici, toate lucrurile există prin participarea la lucrarea ***Celui care Este*** *„o ων"*, (o On) Iisus Hristos, participare liberă și conștientă, specifică numai omului care este *rațional*, termenul corespunzător grecescului λογικός (logicós), adică înzestrat cu rațiune și diferit de toate celelalte ființe, create de Dumnezeu.

Ca lingvist, țin să subliniez bogăția acestor termeni care în substanța lor sunt de tăria cremenii și lumina soarelui, prin ei înșiși sunt tărie și duh al adevărului ce scapă graiului, oricât ar fi el de meșteșugit. Termenul συνάξις (synaxis) în română *sinax*, este un sinonim pentru *Sfânta Euharistie*, în limba română, *Sfânta Împărtășanie sau Cuminecătură*, un termen cutremurător prin semnificația lui de „a fi împreună cu *axis*", axa vieții, Cel ce este A și Ω, *„începutul și sfârșitul"*, Iisus Hristos, Domnul. De această mare taină s-au învrednicit sfinții, cei care au trăit și au murit în numele lui Iisus Hristos, iar pomenirea lor în timpul istoric a rămas fixată în ceea ce se numește *Sinaxar*, o carte cu datele calendaristice ale trecerii lor la viața veșnică. Este un termen creat pe teren românesc de la ***Sinax*** + sufixul latinesc *-arius* > ***ar.*** În Biserica Occidentală această Sfântă Taină se numește *Eucharistie* sau *Comuniune*; termenul *Eucharistie* este un termen ecleziastic, folosit în literatura de specialitate și provine din termenul grecesc ευχάριστεω (euchăristeo, eucharisto) și ευχάριστια (euchăristia), un cuvânt compus din ευ– (ev) „bun", „nobil", „de mare preț" + χαρ (har) „dar", „plinătatea bucuriei"; de aici, prin extensie, verbul are și sensul de „a mulțumi", folosit curent în greaca contemporană. De altfel în limba germană termenul utilizat pentru această Taină a Bisericii, în care credincioșii se unesc cu Dumnezeu, prin Sfânta Împărtășanie, este termenul ***Danksagung*** ce conține chiar această idee de mulțumire.

Ariile geografice ale primelor biserici creștine

Pentru a putea vorbi de întemeierea bisericilor primare trebuie mai întâi să rămânem în Ierusalim și să vedem ce s-a întâmplat acolo după Învierea și Înălțarea lui Iisus Hristos la ceruri. Prima acțiune divină prin care se întemeiază și sfințește prima Biserică creștină, nu în sensul fizic al construcției, ci în sensul adunării, prezenței oamenilor la rugăciune, are loc în cadrul *Legii vechi,* când toți cei interesați de spirit erau adunați întru cinstirea unei sărbători iudaice, împlinirea a cincizeci de zile de la *Paștele iudeilor,* sărbătoarea trecerii poporului lui Israel din Egipt, unde se afla în stare de robie, în Țara Făgăduinței, sub directa protecție a lui Jahve (Dumnezeu), prin lucrarea lui Moise. Este sărbătoarea eliberării lor din robia egipteană, cu un interval de cincizeci de zile, la capătul căruia era celebrat legământul dintre Dumnezeu și Israel (*Leviticul* 23, 15-21) și înnoirea legământului (II *Paralipomena* sau *Cronici,* 15, 10-13).

Sărbătoarea Paștelui, ***Pasha,*** a coincis cu Îngroparea și Învierea lui Iisus, așa încât se împlineau cincizeci de zile și de la o altă ***trecere,*** *Trecerea de la moarte la viață, biruința asupra morții a lui Iisus Hristos* (în vremea stăpânirii romane sub consulatul lui Pilat din Pont). Prin Iisus Hristos cel „înviat" se restabilește echilibrul, eliberarea noastră, adică învierea pe care o dobândim și noi, așa cum o exprimăm ca virtualitate, în rugăciunea *Crezului:* „Aștept învierea morților și viața lumii sau veacului ce va să vină", după cea de-a doua venire a Mântuitorului, numită *Parousia,* cu cer și pământ nou.

Termenul *Parousia* provine din grecescul παρούσια (paroúsia), termen alcătuit din πάρ (par) + oύσια (ousia) „în substanță divină", termen tradus în limba română cu „venire" sau „prezență", anunțată ucenicilor de către Hristos. Aceștia Îl întrebară: *„Spune-ne, când vor fi acestea și care este semnul venirii Tale și sfârșitul veacului?"* (*Matei,* 24, 3-42). Din răspunsul Mântuitorului trebuie să reținem mai ales concluzia, spre a nu mai da crezare celor ce pretind că sunt mai buni și mai bine informați decât noi și știu anul și ceasul: *„Iar de ziua și de ceasul acela nimeni nu știe, nici îngerii din ceruri, nici Fiul, ci numai Tatăl"* (*Matei,* 24, 36).

Să revenim la Pogorârea Duhului Sfânt, în această zi a cincizecimii creștine, cincizeci de zile de la Înviere, sărbătoare cunoscută sub numele grecesc Πεντηκόστη (pentekóste), latinescul ***Pentekoste,*** în franceză *Pentekôte,* englezescul *Pentecost,* în română *Cincizecime* sau (popular) *Rusalii* < latinescul *Rosalia,* (o sărbătoare a romanilor de cinstire a morților, care avea loc în vremea înfloririi trandafirilor, a rozelor, în luna mai, peste care s-a suprapus sărbătoarea creștină). A cincizecea zi de la Învierea Domnului este una din sărbătorile de căpătâi ale creștinismului, când Duhul Sfânt - Mângâietorul promis de Iisus Hristos - pogoară peste lume, așa cum au vestit prorocii mesianici: *„Dar după aceea vărsa-voi Duhul Meu peste tot trupul, și fiii și fiicele voastre vor profeți, bătrânii voștri visuri vor visa, iar tinerii voștri vedenii vor vedea. Chiar și peste robi și peste roabe voi vărsa Duhul Meu"* (*Ioil* 3, 1, 2). Desigur că aici este exprimat alegoric modul în care va acționa tot cel ce va fi botezat cu Duhul Sfânt în numele Tatălui și al Fiului, la care se asociază și puterea Duhului Sfânt, cele trei forme în acțiune ale unui singur Dumnezeu. De altfel constituirea Bisericii lui Hristos este anunțată de El în momentul înălțării la cer, după mărturisirea Apostolului Luca: *„Să se propovăduiască în numele Său pocăința spre iertarea păcatelor la toate neamurile, începând de la Ierusalim. Voi sunteți martorii acestora. Și iată, Eu trimit peste voi făgăduința Tatălui meu; voi însă ședeți în cetate, până ce vă veți îmbrăca cu putere de sus"* (*Luca,* 24, 47, 48, 49), această putere de sus nefiind altceva decât puterea Duhului Sfânt pe care au primit-o mai întâi Apostolii și cei ce erau împreună cu dânșii în cetatea Ierusalimului.

Ca și astăzi, societatea Ierusalimului acelui timp, era foarte pestriță, deoarece se aflau în Ierusalim mulți prozeliți, adică simpatizanți ai iudaismului, prezenți acolo din toate colțurile lumii civilizate ca să participe la sărbătoarea cincizecimii sau sărbătoarea Legământului. Această prezență pestriță este descrisă de Apostolul Luca în *Faptele Apostolilor*: *„Și când a sosit ziua Cincizecimii, erau toți împreună în același loc. Și din cer, fără de veste, s-a făcut un vuiet, ca de suflare de vânt ce vine repede, și a umplut toată casa unde ședeau ei. Și li s-au arătat, împărțite, limbi ca de foc și au șezut pe fiecare dintre ei. Și s-au umplut toți de Duhul Sfânt și au început să vorbească în alte limbi, precum le dădea lor Duhul a grăi. Și erau în Ierusalim locuitori iudei, bărbați cucernici, din toate neamurile care sunt sub cer. Și iscându-se vuietul acela, s-a adunat mulțimea și s-a tulburat, căci fiecare îi auzea pe ei vorbind în limba sa. Și erau uimiți toți și se minunau zicând: Iată, nu sunt*

aceștia, care vorbesc, toți galileieni? Și cum auzim noi fiecare limba noastră, în care ne-am născut? Parți și mezi și elamiți și cei ce locuiesc în Mesopotamia, în Iudeea și Capadocia, în Pont și în Asia, în Frigia și în Pamfilia, în Egipt și în părțile Libiei, cea de lângă Cirene, și romani în treacăt, iudei și prozeliți" și enumerările continuă cu mirarea neînțelegerii faptului petrecut, mirare exprimată în versetul 12: *„Și toți erau uimiți și nu se dumireau, zicând unul către altul - ce va să fie aceasta?"* (Fapte, 2, 1-15). Nu a lipsit nici acuzația răuvoitoare, prezentă peste tot, aceea a denigrării, învinuindu-i pe cei ce au dobândit harul că sunt „plini de must", adică au băut prea mult. La această acuzație Sf. Petru ia cuvântul și explică, folosindu-se și de prorocia profetului Ioil, pe care o reproduce întocmai. Cei ce au fost pătrunși de puterea harului și a cuvintelor Ap. Petru s-au botezat pe loc, în număr mare, acesta fiind socotit momentul întemeierii Bisericii creștine, a vieții creștine: *„Și în fiecare zi, stăruiau într-un cuget în templu și frângând pâinea în casă, luau împreună hrana întru bucurie și întru curățirea inimii, Lăudând pe Dumnezeu și având har la tot poporul. Iar Domnul adăuga zilnic Bisericii pe cei ce se mântuiau"* (*Fapte* 2, 40, 41, 42, 43). Deci prima Biserică creștină s-a întemeiat la Ierusalim chiar în cadrul *Sinagogii*, locul de închinăciune al credincioșilor iudaici. Ca să înțelegem istoricul terminologiei creștine trebuie să definim termenul și noțiunea primară a Bisericii. Punctul de plecare îl formează *Sinagoga*, existentă în cultul mozaic, termen care vine din cultura elenistică, grecescul συναγώγα (synagóga) un cuvânt compus din συν „împreună" + αγώγια,-ας (agógia) „adunare". Sigur că termenul a fost împrumutat pentru conținutul religios și de la ***adunare,*** prin extensie, a primit sensul de *loc* (al adunării) și apoi *localul* în care se ține adunarea. Același lucru s-a întâmplat cu alt termen din limba greacă εκκλήσια (ekklésia), un cuvânt arhaic grecesc cu sensul de *adunare* a celor din cetate, apoi *locul* de adunare, sensuri preluate și adaptate la noua dimensiune a creștinismului, însemnând *„adunarea creștinilor* pentru rugăciune", apoi locul de rugăciune și sensul, dezvoltat din acesta, construcția. Termenul a fost moștenit din greaca veche în greaca bizantină și neogreacă și de aici, prin filieră latină, în principalele limbi romanice, în timp ce limba română are un alt termen, tot de origină grecească, βασιλευς (basileus) „rege", „împărat", un termen preluat mai întâi de romani, în forma *basilica, -ae* „bazilică", desemnând nu ***edificiul imperial*** al *basileului*, ci un *„edificiu public în forul* (latinescul *forum* sau grecescul *agora*) *din Roma și din alte orașe mari, servind ca sediu al tribunalului, al burselor de afaceri etc.",* iar după cristalizarea creștinismului are sensul de „loc, clădire în care se desfășoară cultul creștin"; prin această filieră latină a pătruns și în spațiul romanizat de la Dunăre, *basilica* dând în limba română cuvântul *biserică*. Ceea ce trebuie menționat este faptul că în limba română veche termenul are sensul de *adunare* și nu de *clădire*, ceea ce înseamnă că el este foarte vechi ca termen religios, creștin, evoluând exact după modelul termenilor ***sinagogă*** și ***eclisia,*** cu certitudine în aceeași perioadă. Că este așa o dovedesc unele expresii vechi, păstrate în limbă cu folosirea formelor diminutivale *bisericuce, bisericuță* cu sensul de *adunare, grupare* (exemplu: în clasă sunt tot felul de bisericuțe).

Conciliul sau Sinodul I de la Ierusalim, anul 49-50

Pentru a înțelege misiunea acestui Sinod, condițiile în care el a fost convocat, trebuie să urmărim cronologic, adică pe etape, dezvoltarea Bisericii primare.

Prima etapă, socotită ca anterioară Sinodului, se cracterizează prin aceea că *Evanghelia* < gr. Ευαγγελια (Evaggelia), un termen compus din Ευ „bun" + αγγελια (aggelia) „veste", deci *Vestea cea bună* s-a propovăduit evreilor din Ierusalim și tuturor celor ce au participat direct la evenimentele petrecute în timpul vieții lui Iisus Hristos în Iudeea și în Palestina, unde se aflau și alții, numiți păgâni, în raport cu iudeii, dar care au primit harul și s-au convertit. În Ierusalim și Antiohia activitatea era deosebită prin pregătirea misionarilor ce așteptau să străbată întreg Imperiul Roman, începând cu zonele cele mai apropiate.

Cea de-a doua etapă este aceea a dezvoltării Bisericii primare, după Sinodul de la Ierusalim, prin activitatea strict misionară a Apostolilor și a tuturor acelora care erau pregătiți în Ierusalim pentru a fi propovăduitorii noii credințe.

Cel mai important punct ce a stat în centrul dezbaterilor la primul Sinod din Ierusalim (a. 49-50), este acela al accesului, al chemării și a „altor neamuri", a „păgânilor", la cunoașterea Evangheliei lui Hristos, deși aceștia aveau un statut net inferior, din punct de vedere religios decât acela al iudeilor, recunoscându-se, în acest fel, că nu numai iudeii „poporul ales" este chemat la mântuire, ci toate „ginții le" sau „neamurile" păgâne (idolatre), afirmându-se astfel caracterul și puterea universală a lucrării unice a Unsului lui

Dumnezeu, ca Fiu unic al lui Dumnezeu, sacrificat pentru mântuirea tuturor oamenilor. În relaţie directă cu această chemare a tuturor a stat şi controversa, disputa aprigă între creştini, cu privire la ritualul consacrării mozaice, ritualul respectării Legii mosaice cu privire la obligativitatea *circumciziunii* sau *tăierii împrejur*, o sintagmă românească folosită pentru exprimarea verbală a acestui ritual. Termenul ebraic *brit mila*, adică „legământul circumciziei" este denumit pe scurt *bris* şi practicat din timpul lui Abraham. Circumciziunea desemnează una din practicile cele mai vechi care se întâlnesc astăzi la evrei, mahomedani şi în antichitate la egipteni, polinezieni, la triburile din Lumea Nouă şi la multe popoare primitive din Africa şi Australia. Conform aprecierilor ce aparţin unor reputaţi specialişti, „se estimează că a şaptea parte din populaţia de sex masculin a globului este circumcisă". Scopul sau, mai degrabă, cauzele acestei practici par a fi: „a) din motive igenice; b) ca semn de apartenenţă la un anumit trib; c) ca pregătire pentru viaţa sexuală; d) ca mijloc de sfinţire a reproducerii; e) ca sacrificiu de răscumpărare a bărbatului de la Dumnezeul care i-a dat viaţă" (*Dicţionar de iudaism*, Bucureşti, 1997).

Cele două centre creştine, Ierusalim şi Antiohia - reprezentate prin Bisericile primare - se aflau într-o aprigă dispută, cea de-a doua respingând această obligativitate, respingere în favoarea căreia au intervenit cei mai mari şi mai cunoscuţi misionari, ca Sf. Apostol Pavel şi colaboratorul său, Barnaba, iudei de origine, arătând cu claritate că circumcizia nu poate fi obligatorie pentru creştini, deoarece ea este un semn al robiei faţă de practicile mosaice, aparţinătoare *Legii vechi*. Despre această decizie face referire directă Sf. Ap. Pavel: „*Dar nici Tit, care era cu mine şi era elin, n-a fost silit să se taie 'mprejur, dar din pricina fraţilor mincinoşi care se strecuraseră ca să ne iscodească* ***libertatea*** *pe care o avem în Hristos Iisus, ca să facă din noi nişte* ***sclavi***, *cărora însă noi nici un ceas nu ne-am plecat cu supunere, pentru ca adevărul Evangheliei să rămână neclintit pentru voi*" *(Galateni*, 2, 3, 4, 5). Sensul robiei este clar redat prin utilizarea termenului ***sclav***, cu referire la *Legea Veche* pe care o menţineau acei creştini iudaizanţi care cereau tuturor păgânilor convertiţi la creştinism să fie mai întâi circumcişi şi apoi botezaţi. *Libertatea* trebuie înţeleasă ca putere spirituală, Iisus aducând alte valori, cu adevărat nepieritoare, prin care se realizează creşterea omului din punct de vedere spiritual, deci din punct de vedere atemporal sau duhovnicesc. Oricât de puternice au fost argumentele celor doi, ale Sf. Ap. Pavel şi ale Sf. Ap. Barnaba, în Antiohia, pentru eliminarea pretenţiilor evreilor iudaizanţi, veniţi

aici din Ierusalim, ele nu au convins şi cei doi a trebuit să plece la Ierusalim (*Fapte*, 15, 2), spre a supune Bisericii „mame" a Ierusalimului această problemă de doctrină creştină şi de practică misionară, care s-a ivit în primii ani de propovăduire a *Evangheliei*, la alte popoare decât cel iudaic. Această trecere de la o formă la alta nu a fost uşoară, deoarece Biserica, în primii ei ani de existenţă, era compusă, în mare parte, din iudeo-creştini, care nu acceptau renunţarea la multe obiceiuri şi ritualuri pe care însuşi Iisus Hristos le condamnase, fiind socotite forme fără fond, fără suport spiritual şi catalogate ca obiceiuri (de exemplu, vinderea porumbeilor în templu, spre a fi aduşi ca dar) obicei ce nu are nimic comun cu credinţa şi mântuirea sufletului: „*Şi a venit în Ierusalim. Şi intrând în templu, a început să-i dea afară pe cei ce vindeau şi pe cei ce cumpărau în templu, iar mesele schimbătorilor de bani şi scaunele negustorilor de porumbei le-a răsturnat... Şi-i învăţa şi le spunea: Casa Mea, casă de rugăciune se va chema pentru toate neamurile. Voi însă aţi făcut-o peşteră de tâlhari...*" (*Marcu*, 11, 15-17). Sfântul Luca, medic şi pictor, înzestrat cu un spirit de observaţie deosebit, a pus pe hârtie desfăşurarea primului Sinod de la Ierusalim, descriere pe care o găsim în *Faptele apostolilor*: „*Şi sosind ei la Ierusalim, au fost primiţi de Biserică şi de apostoli şi de preoţi şi au vestit câte au făcut Dumnezeu cu ei*" (15, 4). Din această prezentare detaliată aflăm mai întâi cine erau cei invitaţi, dar şi cine se afla în fruntea Bisericii, ca prim episcop al Ierusalimului, şi anume Sf. Iacov (după grafia grecească şi Iacob după cea latină) (*Fapte* 15, 13). În afara reprezentanţilor Bisericii din Antiohia, un nume folosit în *Noul Testament* pentru două oraşe din ţinuturi diferite: *Antiohia Siriei*, capitala provinciei romane, creştinată de cei ce au părăsit Ierusalimul după moartea, prin lapidare, a Sf. Ştefan şi reprezentată la Sinodul I de delegaţia amintită, din care făcea parte şi Tit, elinul, iar cea de-a doua este *Antiohia Pisidei*, oraş din altă provincie romană, Galatia sau Galata din Asia Mică, o zonă ce face parte astăzi din aria geografică a Constantinopolului. Dintre participanţi trebuie amintiţi cei unsprezece Apostoli care se mai aflau în viaţă, deoarece Iacov, fiul lui Zevedeu, „*fratele lui Ioan (Evanghelistul) fusese ucis din porunca lui Irod Agripa*" (*Fapte* 12, 1-2). Printre participanţi, mai sunt amintiţi preoţii, slujitorii *hirotoniţi* (un termen provenit din grecescul χειροτονῶ (hirotono), cuvânt compus din χειρο (heiro) „mână" + τονῶ „a da putere" „a primi harul prin punerea mâinilor" unui arhiereu, deasupra capului, întru binecuvântare, întru „investirea" noilor membri. Aceştia păstoreau, adică slujeau, în comu-

nităţile locale din Ierusalim şi împrejurimi. Deci la dezbaterea teologică propriu-zisă au participat toţi Apostolii şi toţi preoţii Bisericii din Ierusalim, printre care este menţionat şi Sf. Petru, cel care l-a convertit pe centurionul roman Corneliu şi care mărturiseşte: *„Voi ştiţi că din primele zile Dumnezeu m-a ales între voi ca, prin gura mea, neamurile să audă cuvântul Evangheliei şi să creadă"* (*Fapte*, 15, 7).

Hotărârile Sinodului din Ierusalim vor constitui baza activităţii misionare a Apostolilor, cuprinzând elementele esenţiale necesare propovăduirii noii religii, care nu era şi nu putea să fie o ramură reformată a iudaismului, ci o religie nouă, eliberată de practicile mozaice, o religie în care accentul se mută din exterior în interiorul fiinţei umane. Acest lucru este amintit de Sf. Ap. Pavel, care reia expunerea inutilităţii „faptelor Legii" în mântuirea personală, definită ca o stare nouă care se obţine prin har, credinţă şi fapte bune, „o credinţă lucrătoare prin iubire", aşa cum reiese din cuvintele adresate galatenilor: *„Cei ce vreţi să vă îndreptăţiţi prin Lege v-aţi îndepărtat de Hristos, aţi căzut din har, căci noi în Duh aşteptăm nădejdea îndreptăţirii prin credinţă"* (*Galateni*, 5, 4, 5). Sensul verbului îndreptăţi este „a se îndrepta", şi prin această îndreptare „a fi pe drept cuvânt în lumina Învierii" pe care o are numai Iisus Hristos.

Aportul celor 70 de Apostoli în organizarea Bisericilor primare din Orientul Mijlociu şi Asia Mică

În afara celor doisprezece Apostoli, ucenici direcţi ai Mântuitorului, mai sunt menţionaţi şaptezeci de slujitori care îşi iau numele de la misiunea pe care o aveau, aceea de *apostolie*, grecescul αποστολη (apostole), „misiune", o activitate pe care a instituit-o părintele creştinismului, Iisus Hristos. Aceştia erau trimişi în numele Lui sau al Bisericii Sale spre a propovădui *Evanghelia*. Cei şaptezeci sunt pomeniţi în *Noul Testament*, în textul *Evangheliei* lui Luca *„Iar după acestea Domnul a ales alţi 70 şi i-a trimis, doi câte doi, înaintea feţei Sale, în fiecare cetate şi loc, unde Însuşi avea să meargă"* (*Luca* 10, 1). În legătură cu numărul doisprezece şi cel de şaptezeci al Apostolilor aleşi, se crede că ambele cifre au o dimensiune simbolică: *„cei 12 - care alcătuiesc nucleul - sunt în relaţie cu cele 12 triburi ale lui Israel, cărora mesajul evanghelic li se adresează cu prioritate; cei 70 sunt în relaţie cu neamurile non-iudaice, a căror evanghelizare este solicitată de caracterul universal al creştinismului"*

(Bartolomeu Anania, *Noul Testament*, 1993, p. 114, nota de subsol).

Cei şaptezeci de apostoli, majoritari din Ierusalim, au fost selectaţi ulterior spre a-i ajuta pe cei doisprezece, fiind şi ei socotiţi, ca şi cei doisprezece ucenici, *„nişte miei în mijlocul lupilor"* (*Luca* 10, 3); caracterizarea este făcută chiar de Mântuitorul care prevăzuse umilinţele şi suferinţele la care vor fi supuşi în lupta lor cu răul şi reaua credinţă a celor ce-şi apărau doar interesele lor dominatoare. Dintre cei şaptezeci a fost numit primul episcop al Ierusalimului, Iacob, cel care va prezida Sinodul Apostolic de la Ierusalim şi prin a cărui bună cunoaştere şi influenţă vor fi aleşi episcopi, preoţi şi diaconi şi mulţi alţi slujitori din rândul celor şaptezeci. Sintagma „cei şaptezeci" de Apostoli a intrat în Tradiţia Bisericii şi în cultul ei liturgic, fiind socotiţi ca stâlpi, întemeietori ai Bisericii, pomeniţi într-o rugăciune specială a *Proscomidiei*, referitoare la ceata Apostolilor: *„(Cu rugăciunile) sfinţilor, măriţilor şi întru tot lăudaţilor Apostoli, Petru şi Pavel, a celor doisprezece, a celor şaptezeci şi a tuturor sfinţilor Apostoli"*. În calendarul Bisericii Ortodoxe Române aceştia sunt comemoraţi, toţi împreună, în ziua de 4 ianuarie, sub numele *Soborul celor şaptezeci de Apostoli*, dar fiecare dintre ei, prin moartea martirică, a dobândit o comemorare particulară, personală, cu numele său, în ziua trecerii lui în Împărăţia lui Dumnezeu, cea pe care au propovăduit-o şi pentru care şi-au dat viaţa. Termenul *Proscomidie* este un termen tehnic care se referă la Sf. Liturghie ortodoxă, în momentul punerii înainte a jertfei, simbolizată prin prescura din care vor fi tăiate, scoase părţi, conform unui ritual tradiţional. Termenul grecesc din care provine vocabula românească este προσκόμιδη (proscòmide), adică „punere înainte".

Bisericile s-au întemeiat pe baza călătoriilor misionare săvârşite de Apostolii trimişi chiar de Iisus Hristos *„Mergând, învăţaţi toate neamurile"* (*Matei*, 28, 19). Centrele întâi cucerite au fost cele din jurul Ierusalimului, apoi Palestina, Egiptul, Siria, Libanul. Cel mai mare Apostol misionar care va trece din Antiohia Siriei înspre Seleucia, un port la Marea Mediterană şi de aici în Cipru, la Salamina, croindu-şi drum spre marile provincii ale Imperiului Roman, este Sf. Ap. Pavel.

Itinerariul Sf. Ap. Pavel, supranumit „Apostolul neamurilor", cele trei călătorii misionare

Sf. Ap. Pavel ocupă un loc aparte în rândul tuturor misionarilor, datorită condiției cu totul speciale în care se afla el, atunci când a fost chemat de Iisus Hristos. Pe Saul îl știm dintr-o autocaracterizare pe care și-o face el, Saul, cel mândru de educația și învățătura pe care a primit-o, fiind ucenicul celui mai învățat și mai apreciat rabin, Gamaliel. Acesta este un rabin model, un om cumpănit și bun cunoscător al Legii, pe care o interpreta în spirit, ca un erudit ce era, cu o mare deschidere spre cultura elenistică, de aceea era foarte respectat în Sinedriul de la Ierusalim. Iată ce declară Saul, devenit Paul, într-un discurs, ținut în ebraică, în anul 58, în fața unei mulțimi de iudei, locuitori ai cetății Ierusalimului, cărora li se adresa cu mare franchețe: *„Eu sunt bărbat iudeu, născut în Tarsul Ciliciei și crescut în cetatea aceasta, învățând la picioarele lui Gamaliel în chip amănunțit Legea părinților. Fiind eu plin de râvnă pentru Dumnezeu, așa cum și voi, toți, sunteți astăzi"* (*Fapte*, 22, 3). Din această declarație se desprinde adeziunea sa totală, de maximă responsabilitate, care îl caracteriza și atunci când apăra sensul și prescripțiile Legii mozaice. De la școala rabinică a maestrului său, Gamaliel, Saul a învățat întreaga istorie dramatică a societăților arhaice, înfățișată în *Vechiul Testament, Legea, Psalmii* și *Profeții*, nu în literă, ci în esență, adevăr ce se reliefează în convorbirile lui de mai târziu, dar mai cu seamă în comparațiile pe care le face în noua lui calitate de Apostol luminat, aprig apărător al *Noii Legi* a lui Iisus Hristos, *Lege* a cărei desăvârșire este pusă în valoare tocmai prin această erudiție, prin capacitatea aprecierii și explicării treptelor superioare ale noii credințe, revelată direct prin Cuvântul întrupat.

Trebuie menționat faptul că cetatea *Tarsului*, locul de baștină al Ap. Pavel, era capitala Ciliciei, o provincie romană, de pe țărmul Cidnului, la 18 km de Marea Mediterană, în care drepturile cetățenilor erau drepturile oricărui roman, deci Sf. Ap. Pavel avea, prin naștere, cetățenia romană. Prin așezarea

sa, cetatea Tarsului se situa la confluența dintre cele două civilizații, orientală și occidentală; de aceea după convertirea sa pe drumul Damascului, Sf. Ap. Pavel revine în Tars, dar nu pentru multă vreme căci Barnaba îl va lămuri să vină în Antiohia Siriei, unde Biserica era constituită și unde va rămâne, spre întărirea ei, un an. Fiind cel mai învățat, cel mai pregătit în explicarea *Legii vechi*, dar și cel mai abilitat să promoveze *Noua Lege*, datorită miracolului pe care l-a trăit, în drumul său spre Damasc, este ales delegat la primul Sinod de la Ierusalim, spre a prezenta despărțirea de datina și obiceiul Legii mozaice, argumentând necesitatea botezului în Duhul Sfânt, despre care a vorbit mai întâi Ioan Botezătorul, anunțându-L pe Iisus: *„Eu vă botez cu apă spre pocăință, dar cel ce vine după mine este mai puternic decât mine, Căruia eu nu sunt vrednic să-i duc încălțămintea; Acesta vă va boteza cu Duh Sfânt și cu foc"* (*Matei*, 3, 11).

Nu se poate vorbi de întemeierea primelor Biserici creștine fără a fi amintit un fapt major, petrecut în Ierusalim, martiriul primului creștin, apărător al Bisericii din Ierusalim, arhidiaconul Ștefan, ucis cu pietre, pentru vina de a-L fi mărturisit cu curaj pe Hristos, în Sinedriu, ucidere pusă la cale de Sinedriu, în slujba căruia se afla Saul, cel *„care pustia Biserica, intra prin case și, târând pe bărbați și pe femei, îi arunca în temniță"* (*Fapte* 8, 3), un mare pericol, care a avut ca urmare fuga multor credincioși creștini, preoți și diaconi din Ierusalim, spre a scăpa de persecuțiile ce se bazau pe înscenări. Ce era *Sinedriul?* Marele sfat, cel mai înalt for de judecată al iudeilor, cu sediul la Ierusalim. Membrii Sinedriului erau saducheii și fariseii, cei care aveau dreptul de judecată și de condamnare la moarte, condamnare ce trebuia aprobată de guvernatorul roman. Arhiereii, preoții, cărturarii și bătrânii poporului, făceau parte din tagma saducheilor sau a fariseilor. Primul care a ispășit condamnarea la moarte, fiind total nevinovat, a fost Iisus din Nazaret, apoi toți cei ce s-au ridicat în numele Lui. Această prigoană explică fuga spre Fenicia, Cipru și Antiohia, o deplasare care s-a făcut prin parcurgerea și staționarea întru propovăduirea credinței în toată Iudeea, Samaria și Galileea, unde se aflau destui credincioși ce au avut posibilitatea să participe la o parte din evenimentele ce s-au derulat în timpul vieții Mântuitorului. Fuga nu a însemnat oprirea persecuțiilor, creștinii fiind urmăriți cu mult zel de trimisul Sinedriului, Saul, bucuros că poate lupta pentru menținerea iudaismului în toate zonele locuite de iudei, și chiar la cei din afară, diaspora, așa cum singur mărturisește: *„Îi pedepseam (pe creștini) adesea prin toate sinagogile și-i sileam să blasfemieze și, mult înfuriindu-mă împotriva lor, îi urmăream și*

prin cetățile din afară" (*Fapte*, 26, 11). În această situație, cu totul specială, în care Saul era convins că îl slujește pe Dumnezeu în cel mai înalt grad, intervine direct Iisus Hristos întru salvarea și creșterea noii Biserici. În timp ce Saul se afla în drum spre Damasc, spre a-i pedepsi pe creștinii de acolo, cerând ca ei să fie aduși legați la Ierusalim, spre a fi judecați, pe drum are loc o întâmplare ieșită din comun, redată de Sf. Ap. Luca în *Faptele apostolilor*: *„Pe când mergea el și se apropia de Damasc, deodată o lumină din cer a strălucit împrejurul lui* (împresurându-l). *Și căzând el la pământ, a auzit un glas zicându-i: Saule, Saule, de ce Mă prigonești? Iar el a zis: Cine ești Doamne? Și glasul i-a zis: Eu sunt Iisus pe care tu îl prigonești.* ***Greu îți este să izbești cu piciorul în țepușă"*** (9, 3-19). Ultima parte a versetului ce cuprinde sentința lui Iisus este mai mult decât tulburătoare, arătând faptul că nu poți lupta împotriva lui Iisus fără să te rănești, în istorie fiind cunoscute multe cazuri, începând cu regele Irod Agripa (37–44), care, în timpul unui discurs oficial, blasfemiator, cade ca lovit de trăznet și moare în suferință, mâncat de viermi.

Acest moment al întâlnirii neașteptate a lui Saul cu Iisus, întâlnire atât de cutremurătoare și răscolitoare, reiese din descrierea reacției pe care a avut-o: *„El tremurând și înspăimântat a zis: Doamne ce voiești să fac?"* (*Fapte*, 9, 6) sau *„Saul s-a ridicat de la pământ, dar deși avea ochii deschiși, nu vedea nimic. Și luându-l de mână l-au dus la Damasc. Și trei zile a fost fără vedere; și n-a mâncat, nici n-a băut"* (*Fapte*, 9, 8-9). Saul rămâne în Damasc trei ani, unde *„cu îndrăznire a propovăduit întru numele lui Iisus"* (*Fapte*, 9, 27), îndrăzneală care venea din toată ființa sa, ceea ce i-a făcut pe iudeii din cetatea Damascului să pună la cale uciderea lui. Este ajutat de creștinii devotați și reușește să părăsească cetatea în ascuns. Despre noua condiție a sa de Apostol misionar, investit și el ca și ceilalți unsprezece Apostoli de Însuși Iisus Hristos, Sf. Ap. Pavel va mărturisi deschis, subliniindu-l, la Sinodul din Ierusalim; se crede că un fragment din acest discurs, ținut în scopul afirmării puterii cuvântului său, a fost reluat și în *Epistola către Galateni* 2, 2-9, evidențiind faptul că și el este unul care s-a bucurat de întâlnirea cu Hristos cel înviat ca și ceilalți Apostoli *„după ce s-a arătat lui Iacob, apoi tuturor Apostolilor; iar la urma tuturor, ca unui născut înainte de vreme, mi s-a arătat și mie. Căci eu sunt cel mai mic dintre Apostoli, nici nu sunt vrednic să mă numesc Apostol, pentru că am prigonit Biserica lui Dumnezeu"* (I *Corinteni* 15, 7-9).

Prima călătorie misionară a lui Saul, devenit Sf. Ap. Pavel

Conștient de misiunea mare pe care a primit-o direct de la Iisus, Saul va mărturisi că predicarea *Evangheliei* la alte popoare, nu numai celui ales, Israel, adică la „neamuri" este *„datoria mea. Căci vai mie dacă nu voi binevesti"* (I *Corinteni*, 9, 16). Prima călătorie misionară o face în compania lui Barnabă și Ioan-Marcu, plecând din Antiohia Siriei, prin Cipru (țara de baștină a lui Barnabă), spre Antiohia Pisidei, o cetate din zona muntoasă a Asiei Mici. Ca timp istoric, călătoria este situată, cu aproximație, între anii 44–48, socotită cea mai scurtă și cea mai redusă din punctul de vedere al spațiului parcurs. Prima oprire pentru propovăduire are loc în orașul Seleucia, o cetate situată la 25 km de portul de la Marea Mediterană din cetatea Antiohiei Siriei, punctul lor de plecare. Din Seleucia ajung în Cipru, un centru în care se aflau mulți creștini, nevoiți să părăsească Ierusalimul după uciderea Sf. Ștefan. Cel mai populat centru al Ciprului antic era orașul Salamina, un mare port, situat în partea orientală a insulei, în care acostau toate corăbiile de negoț ce străbăteau Mediterana. Aici se aflau foarte mulți iudei și cuvântul lui Dumnezeu a fost vestit în casele lor de rugăciune, adică în sinagogile prospere, nu puține la număr. Astăzi orașul este abandonat, acoperit de nisipuri, dar o parte a lui, situată la 4 km de centrul de odinioară, se află orașul prosper, Famagusta. Un alt centru urban, bine dezvoltat al insulei Cipru, spre care s-au îndreptat cei trei - Saul, Barnaba și Ioan Marcu (adică evanghelistul Marcu) - este Pafos, un port așezat la extremitatea occidentală a insulei, centrul administrației imperiale, prezidată de proconsulul roman a cărei reședință se afla în acest mare port cosmopolit. Nu departe de port, în direcția sud-est se afla templul Afroditei, „zeița renașterii vegetației", cinstită în mod deosebit de ciprioți. Un reprezentant al cultului, Bariisus, numit și Elima Vrăjitorul, un iudeu idolatru, a încercat să se opună cu toată forța și minciuna, clevetind împotriva celor ajunși în cetate, cu intenția vădită de a-l induce în eroare pe proconsulul roman, Sergiu-Paulus, spre a lua măsuri împotriva lor. Cu puterea sa, Saul - cel ce de acum înainte se va numi, după corespondentul său latin, Savlos, Pavlos și Paulus - îl demască în toată lucrarea sa diavolească (*Fapte*, 13, 10, 11) chiar în fața proconsului, arătându-i că *„mâna Domnului este asupra ta și vei fi orb, nevăzând soarele până la o vreme. Și îndată a căzut peste el pâclă și întuneric și, dibuind împrejur, căuta pe cineva să-l ducă de mână"* (*Fapte*, 13, 10, 11, 12). Impresionat de cele

văzute, proconsulul Sergius Paulus se converteşte, *„mirându-se foarte mult de învăţătura Domnului"*. De aici Sf. Ap. Pavel ajunge în Perga Pamfiliei, oraşul principal al Pamfiliei, un ţinut prosper pe coasta meridională a Asiei Mici, între Lichia, la vest, Pisida la nord şi Isauria la est, o câmpie fertilă la picioarele pantelor munţilor Taurus. La 12 km distanţă faţă de mare se afla oraşul Perga, capitala Pamfiliei, un oraş cu o populaţie idolatră, zeiţa adorată fiind Artemis, protectoarea naturii sălbatice şi a vânătorii, numele grecesc a ceea ce romanii numesc zeiţa Diana. Templul Artemisei se afla pe Acropole, un loc înalt, special amenajat, aflat la marginea oraşului, pe o colină care domina întreaga cetate. Centrul se bucura de un renume cultural, aici aflându-se o mare bibliotecă (cca 400.000 de volume), ce data din dominaţia anterioară a romanilor, sub Attalos III (282–133 î.d.Hr.).

Numele cetăţii Perga a rămas în istoria civilizaţiei şi a culturii prin calitatea papirusului, provenit din *Pergamum*, nume latinesc pentru tot ce venea din Perga sau se referea la Perga, „pieile de oaie bine prelucrate pentru folosirea lor la scris" sau, mai târziu, hârtia specială, numită simplu *pergament*. Activitatea misionară a întâmpinat aici aceleaşi dificultăţi, dar Biserica, „adunarea", în numele lui Iisus Hristos, la chemarea Ap. Pavel a dat roade. De aici porneşte spre Antiohia Pisidei, o mică cetate aşezată pe versantul meridional al munţilor care despart Frigia de Pisida. Oraş vechi, întemeiat de Seleucius Nicator I (fondator al dinastiei Seleucizilor 306-280 î.d.Hr.), o cetate devenită un centru de cultură şi influenţă elenistică, într-o zonă de confluenţă cu cultura arhaică frigiană, ce domina întreaga arie a Asiei Mici, fiind şi una din principalele zone comerciale ce lega Efesul de Orient. Datorită acestei valori comerciale, romanii au declarat Antiohia Pisidei, în anul 6 î.d.Hr., oraş liber, având rangul de colonie sub numele latin, *Pisidarum Colonia Caesarea*. Regii, numiţi Seleucizi, au încurajat prosperitatea provenită din comerţ şi, în consecinţă, stabilirea iudeilor în cetate, acordându-le aceleaşi drepturi civile ca şi grecilor. Astfel sinagoga din oraş cunoştea un număr mare de credincioşi şi prozeliţi; de aceea Ap. Pavel va participa la serviciul religios din ziua Sabatului, spre a lua cuvântul după încheierea serviciului divin propriu-zis. Cei doi misionari, Pavel şi Barnaba, sunt invitaţi politicos a participa prin luare de cuvânt: *„Bărbaţi fraţi, dacă aveţi vreun cuvânt de mângâiere către popor, vorbiţi"* (*Fapte* 13, 15, 16). Acum are loc cea mai semnificativă predică a Ap. Pavel, care ştie să aducă în memoria celor prezenţi, iudei, dar şi prozeliţi sau „temători de Dumnezeu", tot ce s-a întâm-

plat cu strămoşii lor, subliniind aportul regelui David, pentru a putea ajunge la Iisus, ca urmaş al lui David, prin mama sa, Fecioara Maria: *„Aflatu-l-am pe David al lui Iesei, bărbat după inima Mea, care va face toate voile Mele. Din urmaşii acestuia i-a adus Dumnezeu lui Israel un Mântuitor* (***Sotir, Salvator***)*, potrivit făgăduinţei, pe Iisus. Încă înaintea venirii Lui, Ioan propovăduise botezul pocăinţei la tot poporul lui Israel. Iar pe când Ioan îşi împlinea călătoria, zicea: Eu nu sunt ce credeţi voi că sunt. Dar iată, vine după mine Cel Căruia eu nu sunt vrednic să-i desleg încălţămintea. Bărbaţi fraţi, fii din neamul lui Avraam şi cei dintre voi temători de Dumnezeu, către voi a fost trimis cuvântul acestei mântuiri"* (salvări) (*Fapte*, 13, 22-26).

Sinagoga va deveni instituţia centrală, ca spaţiu al predicii creştine, dovedind astfel că prin diaspora iudaică s-a pregătit terenul Bisericii creştine, un spaţiu care a făcut posibilă răspândirea rapidă a creştinismului în epoca apostolică.

Interesul stârnit de prima analiză retrospectivă a Sf. Pavel va fi văzut în sâmbăta următoare, când *„mai toată cetatea s-a adunat ca să audă cuvântul lui Dumnezeu"* (ib. 13, 44); chiar dacă mulţi dintre iudei erau împotriva celor spuse de Apostol, o mare parte dintre cei ce-l ascultau, proveniţi din *neamuri* sau *păgâni* (ambii termeni traduc grecescul ἔθνη - *ethne*, adică neiudei) erau pătrunşi de lumină şi *„se bucurau şi măreau cuvântul lui Dumnezeu şi câţi erau rânduiţi spre viaţă veşnică au crezut"* (ib. 13, 48). Trebuie să reţinem din acest tablou al primirii şi al respingerii credinţei creştine, respingere caracteristică iudeilor, care nu pot accepta ideea potrivit căreia mântuirea, prin lucrarea mesianică, aparţine tuturor oamenilor, ca dar al lui Dumnezeu, şi nu poate fi privită ca un concept al evoluţiei politice şi economice a statului Israel, ales de Dumnezeu pentru totdeauna, fără o evoluţie spirituală individuală, câştigată prin eforturi proprii, de fiecare membru al comunităţii. Aşa se face că *„Iudeii le-au întărâtat pe femeile cucernice şi de cinste şi pe fruntaşii cetăţii şi au ridicat prigoană împotriva lui Pavel şi a lui Barnaba şi i-au scos din hotarele lor"* (ib. 13, 50). Alungaţi din cetate aceştia lasă în urma lor o Biserică bine închegată şi puternică prin lucrarea harului Sf. Duh, cu care au fost botezaţi şi întăriţi.

De aici, cei doi, Pavel şi Barnabă, se îndreaptă spre Iconiu, o cetate situată tot în Asia Mică, oraş construit în regiunea fertilă a platourilor înalte, la vest de câmpia Licaoniei. Oraşul făcea parte din provincia romană Galatia, ridicată de împăratul Adrian la rang de colonie, începând cu anul 25 î.d.Hr.,

iar Iconiu devenise capitală, mai ales că locuitorii ei erau de cultură frigiană, vorbind chiar această limbă, ale cărei vestigii le întâlnim în limba italiană. Fiind situat într-o zonă de mare trafic comercial, oraşul era dezvoltat şi bogat, cu o populaţie diversificată şi cu tradiţii culturale specifice, ceea ce a făcut ca centrul să fie viabil până astăzi, unde numele cel vechi este adaptat la o formă nouă, Konya. Şi aici, ca şi în Antiohia Pisidei, cei doi misionari *„au intrat ei, ca de obicei, în sinagoga iudeilor şi astfel au vorbit, încât o mare mulţime de iudei şi de elini au crezut"* (*Fapte*, 14, 1). Cum societatea este formată din tipuri de oameni diferiţi, cu interese diferite, şi în Iconiu s-au format două tabere, una din ele fiind a iudeilor recalcitranţi care *„n-au crezut, au răsculat şi au înrăit sufletele păgânilor împotriva fraţilor"* (ib. 14, 2). Cu toată vitregia faptelor ce veneau împotriva lor, cei doi Apostoli au rămas mai multă vreme spre a se încredinţa că după plecarea lor structurile nou create ale instituţiei, numită Biserică, vor putea funcţiona în condiţiile prevăzute de cei doi Apostoli. Curajul şi îndrăzneala, care înseamnă şi stăruinţă, veneau direct de la preotul şi arhiereul Iisus Hristos care îi întărea şi *„da mărturie pentru cuvântul Harului Său, făcând semne şi minuni prin mâinile lor"* (ib. 14, 3). Acesta este un factor esenţial care a contribuit la răspândirea creştinismului, o dată cu propovăduirea *Evangheliei* chiar de către Iisus, continuând apoi cu perioada apostolică, ambele într-un interval de timp foarte scurt, între anii 30–67.

Cu totul remarcabili şi de excepţie în ceea ce priveşte cuprinderea evanghelizării tuturor popoarelor din Europa, cunoscute la acea vreme, sunt anii 63–65, când Apostolii au reuşit să străbată suprafeţe întinse şi să suporte rigorile legii romane, din ce în ce mai severă, în scopul înnăbuşirii noii credinţe.

Întorcându-ne în Iconiu, constatăm că spiritele erau atât de agitate încât *„...păgânii şi iudeii, împreună cu mai-marii lor, s-au pornit să-i ocărască şi să-i ucidă cu pietre, ei şi-au dat seama şi au fugit în cetăţile Licaoniei, la Listra şi Derbe şi-n ţinutul dimprejur"* (ib. 14, 5, 6). Listra şi Derbe, alte două oraşe ale Licaoniei, după numele ei vechi, Frigia, identitate ce poate fi dedusă şi după expresia din *Noul Testament „...mulţimile văzând ceea ce făcuse Pavel, şi-au ridicat glasul în* ***limba licaonă,*** *zicând: Zeii luând chip de oameni s-au pogorât la noi"* (ib. 14, 11). Limba licaonă este graiul local, frigian, deoarece limba oficială era latina, iar cea a cărturarilor şi a oamenilor de afaceri (neguţătorilor sau negustorilor) era greaca. În afara capitalei, Iconiu, Licaonia mai era cunoscută prin trei oraşe mari, Tirixum,

Listra şi Derbe. În Listra, Sf. Ap. Pavel este impresionat de prezenţa, printre ascultători a unui olog din naştere, „care nu umblase niciodată", şi văzându-i atenţia cu care îl ascultă, se hotărăşte să-l facă sănătos şi *„a zis cu glas puternic: Ridică-te drept pe picioarele tale! Şi el a sărit şi a umblat"* (ib. 14, 10). După această minune, cei doi sunt luaţi de către mulţime drept reprezentanţi ai zeilor, ai lui Hermes, zeul elocinţei, şi ai lui Zeus: *„Pe Barnaba îl numeau Zeus, iar pe Pavel, Hermes, fiindcă el era purtătorul cuvântului. Iar preotul lui Zeus, al cărui templu era în faţa cetăţii, a adus la porţi tauri şi cununi şi împreună cu mulţimea voia să le aducă jertfă"* (ib. 14, 12-13). În faţa unei astfel de situaţii inedite, cei doi au explicat prin gura Sf. Pavel, că şi ei sunt oameni cu slăbiciuni şi că trebuie să se întoarcă şi să-L cunoască pe *„Dumnezeul cel viu, Care a făcut cerul şi pământul, marea şi toate cele ce sunt într-însele"* (ib. 14, 15). Mulţi au înţeles şi au acceptat învăţătura, dar cu toate acestea şi în Listra au ajuns grupuri delegate de iudei, veniţi din Antiohia Pisidei, din Iconiu care au întărâtat şi aici mulţimile, aşa încât cei doi au fost loviţi cu pietre, aruncând mai ales asupra lui Pavel, pe care voiau să-l suprime fizic şi de aceea l-au lovit puternic, încât *„l-au târât afară din cetate, crezând că a murit"* (ib. 14, 19). Dar ucenicii câştigaţi în Listra nu l-au abandonat, ci l-au adus în cetatea pe care a doua zi a părăsit-o, după ce a lăsat toate cele necesare funcţionării noii Biserici precum şi încredinţarea că toate necazurile vor fi depăşite, aşa cum reiese din asigurarea dată familiei lui Timotei, viitorul discipol. De aici s-au îndreaptat spre Derbe, o cetate *„unde a făcut ucenici mulţi"*, un oraş aflat la 27 km depărtare de Listra, aşezat pe principala cale comercială ce lega Efesul de Antiohia Siriei. Aici nu sunt semnalate incidente, de unde se presupune că cei chemaţi la credinţă au fost din alte neamuri decât iudei. Încheindu-se cu pace prima misiune a creştinării, Sf. Ap. Luca relatează: *„Şi binevestind ei în cetatea aceea şi făcând ucenici mulţi s-au înapoiat la Listra, la Iconiu şi la Antiohia, întărind sufletele ucenicilor şi îndemnându-i să stăruie în credinţă, că prin multe necazuri trebuie să intrăm în împărăţia lui Dumnezeu. Şi hirotonindu-le preoţi în fiecare Biserică, rugându-se cu postiri, i-au încredinţat Domnului în care crezuseră"* (ib. 14, 21, 22, 23).

Cea de-a doua călătorie misionară a Sf. Ap. Pavel

În cea de-a doua călătorie a „Apostolului neamurilor" are loc o schimbare în ceea ce privește componența echipei, deoarece cei doi, Barnaba și Pavel se despart, *„s-au despărțit unul de altul și Barnaba, luând pe Marcu, a plecat cu corabia la Cipru, iar Pavel, alegând pe Sila, a plecat, fiind încredințat de către frați harului Domnului"* (*Fapte*, 15, 39-40). Barnaba și Ioan-Marcu iau calea pe mare, spre Cipru, pentru a revedea Bisericile și starea lor, în timp ce Pavel și Sila își vor îndrepta pașii pe uscat spre provincia natală, Cilicia, cu același scop de „a întări Bisericile", mai ales după Sinodul de la Ierusalim, în care s-au clarificat unele idei cu privire la doctrină și la practică, ceea ce a format conținutul scrisorii ce le-a fost înmânată oficial, spre a fi citită chiar de ei comunităților bisericești. Sila era un slujitor creștin, format la școala din Ierusalim, preot hirotonit, provenit din rândurile eleniștilor, cu vederi largi, opuse iudaizanților, proveniți din rândul fariseilor. Din Cilicia revin, în drumul lor prin Licaonia, în cetățile Derbe și Listra, unde au surpriza plăcută să găsească, prin relatările lui Timotei, numai lucruri bune, Timotei fiind *„fiul unei femei iudee, credincioasă și al unui tată elin, care avea bune mărturii de la frații din Listra și Iconiu"* (*Fapte*, 16, 1-2). Pe Timotei îl vor lua cu ei, sporind în învățătură, ca un ucenic devotat al Sf. Ap. Pavel, la dorința căruia va accepta mai târziu, să devină episcop al Bisericii din Efes, către anii 64. Bisericile întemeiate de Pavel și Barnaba în cursul primei călătorii misionare - *Derbe, Listra, Iconiu, Antiohia Pisidei* - și vizitate acum de Pavel, Sila și Timotei, au făcut dovada unor centre solide care, la rândul lor, pot asigura noi acțiuni misionare. Cei trei au străbătut Frigia și Galata, unde au rămas mai mult, după cum aflăm din scrisorile Ap. Pavel către galateni. Călătoria nu urmează firul pe care l-a prevăzut Ap. Pavel, de a rămâne în Asia (Asia, în înțeles geografic, cuprindea numai provincia romană a cărei capitală era Efesul, deci Asia Mică), ci ia o altă cale, dictată de o inspirație divină, de un vis premonițional în care i se cere Sf. Ap. Pavel să ajungă în Macedonia: *„Și de cum a văzut el această vedenie, noi am căutat să plecăm în Macedonia, înțelegând că Dumnezeu ne cheamă să le binevestim"* (ib. 16, 10). De la Troa, un port maritim, așezat pe coasta de nord-vest a Asiei Mici, la 15 km de Troia antică, au mers direct la Samotracia, iar a doua zi la Neapoli. Prin această chemare în Macedonia, patria lui Alexandru cel Mare, un vechi pământ european, cu o civilizație strălucită, începe practic creștinarea Europei.

Trebuie amintit faptul că Macedonia trece sub stăpânire romană încă din anul 168 î.d.Hr., ca în anul 146 să fie organizată ca provincie romană, iar între anii 15–44 d.Hr. să devină o provincie imperială, sub domnia lui Tiberiu. Din anul 44, sub Claudiu, va deveni o provincie senatorială, fiind unită cu Achaia, de o mare forță economică și comercială, și având sediul administrației în orașul liber, numit Tesalonic.

Datorită acestui statut, romanii au lărgit căile de comunicație și pe uscat, deschizând mai multe căi de acces, dintre care cea mai cunoscută este *Via Egnatia* care pleca din Filipi, trecea prin Amfipolis, Apolonia și Tesalonic, îndreptându-se către Dirachium (Durazzo), o cetate așezată pe țărmul Mării Adriatice, foarte importantă în Imperiul Bizantin de mai târziu. *Via Egnatia* va fi străbătută de Ap. Pavel, ajungând în Iliria. Locuitorii Macedoniei erau pestriți, mai ales în orașele comerciale, marile porturi. O bună parte a populației Macedoniei era formată din populația romanizată, numită mai târziu *romani* sau *vlahi*, iar zonele geografice ocupate de ei se numeau *Romanii* sau *Vlahii*, macedo-românii nefiind altceva decât urmașii acestei populații, care forma până în sec. al VI-lea (la venirea slavilor), o unitate de conștiință și limbă cu daco-românii situați în sudul și nordul Dunării, unitate de conștiință romană (română) ce a continuat de-a lungul istoriei celor două milenii creștine. Cu toate eforturile de asimilare exercitate de greci, populația macedo-română sau aromânii au supraviețuit în zona Tesalonicului, a Tesaliei, a Pindului, fără școli și presă neavând nici un fel de instituție culturală în limba lor maternă, fiind ignorați total până în zilele noastre.

În perioada apostolică misionară, Macedonia și Achaia formau, prin tradiție, centrele de cultură ale lumii antice, vestite prin școlile filosofice, de arhitectură și sculptură. Prin cuceririle lui Alexandru cel Mare, supranumit Machedon, această formă de cultură și civilizație pătrunde în întregul Orient, sub numele generic de elenism. Trebuie amintit faptul că în vremea călătoriei Sf. Ap. Pavel, Macedonia cuprindea nu numai Tesalia, cu centrul creștin de mai târziu, Larisa, dar și Iliria (Macedonia asimilată mai târziu de slavi, cunoscută astăzi ca zonă ce a făcut parte din fosta Iugoslavie, cu capitala la Skopje), deci era o Macedonie mare care se întindea de la Marea Egee până la Adriatică.

Celor trei misionari, Pavel, Sila și Timotei, li se alătură în Troa Sf. Luca, cel care va relata detaliat călătoria în *Faptele Apostolilor*, folosind verbele la persoana I plural: *„Și de cum a văzut el această vedenie, noi am căutat*

să plecăm îndată în Macedonia, înțelegând că Dumnezeu **ne** *cheamă să le binevestim. Pornind* **noi** *deci de la Troa, am mers de-a dreptul în Samotracia, iar a doua zi la Neapoli și de acolo la Filipi, care este cea dintâi cetate a acestei părți a Macedoniei și colonie. Iar în această cetate am rămas câteva zile"* (ib. 16, 10, 11, 12). Care era statutul Samotraciei? *Samotracia*, o mică insulă din Marea Egee, situată între Troa și Neapolis (adică Orașul nou, numit astăzi Cavala), a făcut parte, după anul 46 d.Hr., din provincia romană a Traciei, cu o populație redusă din punct de vedere numeric, din motive economice cca 3000 de locuitori, fiind mai ales un punct strategic. Numele insulei a intrat în istorie prin descoperirea în 1863 a celebrei statui a *Victoriei*, aflată la Muzeul Luvru din Paris.

Cei trei misionari și-au continuat drumul spre Neapoli (Cavala de astăzi), un port imens așezat în golful Strimon, în fața insulei Tasos, port prin care se ajunge în insula Tasos. Neapoli era portul care deservea centrul administrativ roman, aflat la 12 km distanță, numit *Filipi*, o mare cetate a Macedoniei, în timp ce Neapoli făcea parte din Tracia, dar a fost integrată în provincia Macedonia sub împăratul Vespasian (69-79). De la Neapoli au străbătut drumul pe jos, urmând calea numită *Via Egnatia*. Văzut astăzi Filipi, orașul de altădată, nu mai este decât un vast muzeu de amfiteatre, coloane frânte, pietre funerare sau frontispicii de temple, toate scrise în limba locului de atunci, latina, fără nici o urmă de sistematizare sau explicare a ceea ce reprezintă aceste vestigii, lăsate pradă distrugerii nemiloase a intemperiilor. Primul nume al cetății era Κρηνῖδες (Crenedes) „loc cu izvoare" de apă dulce, de la substantivul κρηνη (crene) „izvor", „fântână". Această formă de plural s-a păstrat și în numele nou, Philipi, redat în franceză în forma Philippes. După unii istorici, cetatea a fost întemeiată și poartă numele regelui Filip al II-lea, 356–336 î.d.Hr., tatăl puternicului Alexandru cel Mare. Cetatea a fost construită pe un loc plat, o câmpie situată pe o colină între munții Hemus și Pange, la răsărit de râul Strimon. Intră sub stăpânirea romană în anul 168 î.d.Hr., iar în anul 42 î.d.Hr. se face cunoscută prin victoria lui Antonius și Octavianus asupra lui Brutus și Cassius. Datorită acestei victorii, numele complet al coloniei romane va fi *Colonia Julia Augusta Victrix Philippensium*, aceasta însemnând că orașul se afla sub *Jus Italicum*, care îl scutea de impozitele provinciale, bucurându-se de aceleași privilegii pe care le avea cetatea eternă, Roma.

Coloniile romane se stabileau în orașele deja cucerite și bine organizate din punct de vedere administrativ, așa încât cetățenii se compuneau din

colonii romani, care formau o comună, după modelul celei din Roma, cu magistrați, un senat municipal și comiții, adică adunări cu atribuții politice, juridice și religioase, prin care aceștia continuau să-și exercite drepturile lor de cetățeni romani, și restul cetățenilor, indigenii, cei care nu participau la guvernarea coloniei. Limba oficială era cea latină, iar grecii vorbitori de latină se numeau *romei*. Din descrierea făcută orășelului în *Faptele Apostolilor*, aflăm că prima adunare a fost ținută în afara orașului, „în afara porții" (ib. 16, 13), lângă un curs de apă, necesară spălărilor rituale, unde se afla locul de rugăciune, ce aparținea iudeilor, puțini la număr, de aceea nu aveau sinagogă, un fapt explicat și prin constatarea că Filipi era un oraș lipsit de o rețea comercială, aceasta fiind specifică porturilor mari. La locul de rugăciune Sf. Ap. Pavel este surprins de participarea masivă a femeilor, dintre care se remarcă una „temătoare de Dumnezeu", și numele ei era Lidia, *„vânzătoare de porfiră din cetatea Tiatirelor"* (ib. 16, 14). Cetatea ei de baștină, Tiatiria, era o colonie macedoneană ce se afla între Sardes și Pergam, iar numele Lidiei este numele provinciei Lidia din Asia proconsulară, de unde se crede că Lidia a fost eliberată din sclavie; de obicei toponimul, preluat ca onomasticon, dezvăluie acest procedeu, mai ales în cazul celor care părăsesc locul de sclavie. Se insistă asupra acestui personaj feminin, deoarece ea făcea parte din prozeliții din Filipi, cu totul pregătită să primească vestea cea mare a mântuirii prin Iisus Hristos, așa cum era Maria, sora lui Lazăr din Betania care *„așezându-se la picioarele Domnului, asculta cuvintele Lui"* (*Luca*, 10, 39). Și Lidiei ca și Mariei, *„Domnul i-a deschis inima ca să ia aminte la cele grăite de Pavel"* (Fapte, 16, 14) și s-a botezat ea și casa ei, în care au fost primiți și alții, această casă pusă la dispoziție de Lidia devenind și prima comunitate creștină. Exegeții subliniază că în Macedonia, în special în Filipi, femeile au avut un mare rol în întemeierea Bisericii creștine, rol subliniat și de Sf. Ap. Pavel prin amintirea altor două propovăduitoare, Evodia și Sintihi, *„care au luptat pentru Evanghelie"* (*Filipeni*, 4, 2-3), femei prezente în viața socială. Dar și aici a fost un duh de împotrivire, adăpostit în vrăjitoarea pe care Sf. Luca o descrie astfel: *„Și a fost că-n timp ce ne duceam la închinăciune, ne-a întâmpinat o slujnică tânără care avea duh pitonicesc și care le aducea stăpânilor ei mult câștig prin ghicit"* (*Fapte*, 16, 16). Sintagma *duh pitonicesc* se traduce prin facultatea de a ghici, termenul venind de la șarpele Python și preoteasa prezicătoare Pythia, din oracolul de la Delfi, patronat de Apollo. Întâmplarea este descrisă în *Fapte* 16, 17-24, paragraf în care sunt redate motivele întemnițării

celor doi misionari, Pavel şi Sila, suferinţele acestora, cutremurul, convertirea temnicerului şi eliberarea demnă a celor doi, care au refuzat să părăsească închisoarea fără să li se acorde minimum de demnitate, conform principiilor romane, stabilite mai ales pentru cetăţenii romani: *„Pavel a zis către ei: După ce că fără judecată ne-au bătut în piaţă, pe noi, cetăţeni romani, şi ne-au aruncat în temniţă, acum ne scot afară pe ascuns? Ei bine, nu!, ci să vină ei înşişi să ne scoată!"* (ib. 17, 37). De aici se îndreaptă, pe aceeaşi cale, *Via Egnatia*, prin Amfipoli, capitala provinciei *Macedonia prima*, spre Apolonia, o cetate aparţinând aceleaşi provincii, în direcţia Tesalonicului, unde s-au şi oprit, intrând direct într-o sinagogă a iudeilor. Tesalonicul, port la Marea Egee, a fost reconstruit în anul 315 î.d.Hr. şi poartă numele sorei lui Alexandru cel Mare, fiica lui Filip al II-lea, nume dat cetăţii atunci când a devenit capitala întregii Macedonii, provincie romană proconsulară din anul 146. Dacă decriptăm numele, constatăm că este compus din două cuvinte Θεσσάλο Thessál(o) – din Thessal(ia), „o provincie de nord a Greciei continentale" + -νικη (nike) „victorie", „victoria Tesaliei", o zonă fertilă, aflată în inima Macedoniei; de altfel forma corectă a toponimului este Thessalonike. Situată pe ţărmul golfului Thermăic, cu numele vechi, Θερμαι (Thermae) era o cetate comercială, un mare port care asigura transportul de mărfuri ce trebuia să ajungă, pe calea apei, în Orient şi Occident. Acesta este motivul pentru care şi aici era o populaţie pestriţă şi bogată, formată din greci, romani şi iudei, iar anul de graţie în care se afla în acest loc Sf. Ap. Pavel, spre a le vesti *Evanghelia*, era anul 50 d.Hr., imediat după primul Sinod de la Ierusalim.

Pe marginea informaţiilor notate de Sf. Ap. Luca, au fost reţinute cele trei sâmbete în care a vorbit în sinagogă: *„După obiceiul său, Pavel a intrat la ei şi în trei sâmbete a vorbit cu ei despre Scripturi"* (ib. 17, 2). Subiectul asupra căruia a stăruit „Apostolul neamurilor" în Sinagoga din Tesalonic, încercând să-i conştientizeze atât pe iudei, cât şi pe prozeliţii lor, a fost lipsa credinţei lor în acel moment istoric, absenţa fidelităţii lor chiar faţă de Moise, părintele lor, pe care îl invocau neîncetat, dar nu-i respectau *Legea*; ca argument le aminteşte cuvintele lui Iisus: *„Dacă aţi fi crezut în Moise, aţi fi crezut şi Mie, căci despre Mine a scris acela. Iar dacă celor scrise de el nu credeţi, cum veţi crede în cuvintele Mele?"* (*Ioan*, 5, 46-47). Recunoaşterea lui Hristos ca unic trimis al lui Dumnezeu, *Mesia, Salvatorul*, despre care au scris profeţii, a rămas până astăzi pentru foarte mulţi o „piatră de poticnire",

aşa cum a fost ea pentru unii iudei, contemporani cu Iisus şi cu Apostolii, o încercare sau probă de foc peste care nu pot trece: *„Iată, pun în Sion piatră de împiedicare şi piatră de poticnire; şi tot cel ce se va încrede în Ea nu va fi ruşinat"*, cu sensul „nu va fi dezamăgit" (*Romani*, 9, 33); Iisus, *Piatra* ca simbol apare şi într-o altă formulare, în cartea *Psalmilor*, numită *Psaltire*, din *Vechiul Testament „Piatra pe care n-au băgat-o în seamă ziditorii, Aceasta a ajuns în capul unghiului"* (*Psalm*, 117, 22). Acesta este adevărul demonstrat de Sf. Pavel, Apostolul, cu toate puterile lui, intelectuale şi spirituale, peste care a coborât harul Domnului, făcându-l „vas ales".

Prima comunitate creştină din Tesalonic s-a organizat şi a funcţionat în casa lui Iason, care a trebuit să plătească pentru acest gest deoarece mulţimea s-a urzit repede, fiind toţi acuzaţi că prin noua credinţă uneltesc împotriva Cezarului, propovăduind alt împărat, pe Iisus (*Fapte* 17, 6-7). În acelaşi timp, noaptea pe furiş, misionarii erau obligaţi să părăsească Tesalonicul, îndreptându-se spre Bereea, o localitate apropiată de Tesalonic. Experienţa, oamenii şi tot ce a însemnat această şedere în mijlocul lor, precum şi sfaturile de menţinere a învăţăturii adevărate sunt redate în cele două *Epistole către Tesaloniceni*. După Filipi, Tesalonic, a urmat Bereea, o cetate mică al cărui nume astăzi este Veria sau Karaferia şi trece drept o suburbie a Tesalonicului. Aceasta era, în antichitate, o cetate mai ascunsă, nefiind aşezată pe Via Egnatia, ci în Macedonia inferioară, unde era mai greu de pătruns. Cu toate acestea, era un oraş populat cu oameni mai puţin materialişti, dispuşi să asculte cuvântul şi să cerceteze *Scripturile*, fapt pentru care ei sunt socotiţi „nobili": *„Au intrat în sinagoga iudeilor şi aceştia erau mai nobili decât cei din Tesalonic. Ei au primit cuvântul cu toată osârdia"* (ib. 17, 10-12). Biserica întemeiată aici este socotită o Biserică model prin modul de participare şi conlucrare al iudeilor cu elinii. Aflându-se acest lucru în Tesalonic, fruntaşii iudeilor de acolo vin la Bereea, *„întărâtând şi tulburând mulţimile"* (ib. 17, 13). De reţinut este faptul că mulţi creştini din Bereea l-au condus pe Sf. Ap. Pavel, pe mare, până la Atena. Deci de la Tesalonic şi Bereea, Sf. Ap. Pavel se îndreaptă spre Atena şi Corint, cele două mari oraşe, leagăne ale cugetării profunde, în care viaţa intelectuală şi spirituală cu tot dramatismul ei se întruchipa în plastica formelor şi în incandescenţa cuvintelor, căci *„Toţi atenienii şi străinii care locuiau acolo, nu-şi petreceau timpul decât spunând sau auzind ceva nou"* (*Fapte*, 17, 21).

Atena, în graiul grecilor, Athina, capitala Aticei, pronunţată, Αττικη (Attike), se află între râurile Kephissos şi Ilissos, în apropierea golfului

Saronic. După cum se știe, cea mai veche parte a orașului o formează o cetate mărginașă, Akropolis, nume în care descoperim secretul așezării ei, Ἄκρον, Akro(n) - „capăt, extremitate" + πόλις, (polis) „cetate". Ea a fost construită pe un teren stâncos și înalt de cca 90 de m deasupra orașului, cu o cale de acces pe partea vestică, deschisă de Propilaee, în chip de poartă triumfală. Aici, ca și la poalele Acropolei, se ridicau semeţe, ieșite parcă de sub amenințarea vremelniciei, templele ce adăposteau zeii și zeițele, în perfecțiunea pe care le-o imprumuta mintea și sufletul geniului creator, o notă specifică ce demonstra sensibilitatea și disponibilitatea atenianului pentru viața spirituală profundă, moștenită, conform mitologiei grecești, de la zeița Pallas Athine, protectoarea cetății, fiica lui Zeus, cunoscută lor ca „zeița puterii universale", dar mai ales „a puterii spirituale a omului", protectoarea artelor și a științelor, dar și a războinicilor viteji, cărora li se dezvăluia sub numele Victoriei, Νίκη (Nike).

În mijlocul acestei cetăți – tulburătoare prin creație și stare de spirit - Sf. Ap. Pavel pregătește o tactică nouă, bazată pe o cunoaștere profundă a realităților orașului, pe cercetarea tuturor monumentelor și a semnificației lor, cu scopul de a găsi un punct de sprijin, o punte care ar putea lega risipa de frumusețe terestră, efemeră, cu frumusețea cerească, eternă. Prima reacție a fost una de stimulare căci *„duhul lui se îndârja în el, văzând că cetatea este plină de idoli"* (*Fapte*, 17, 16). Îndârjirea lui este motivată de descoperirea în ansamblul arhitectural și sculptural ce domina orașul, a capacităților creatoare ale locuitorilor acestui spațiu inedit, dăruirea a tot ce este mai bun în ei, prin jertfe inutile care nu le putea oferi posibilitatea de a dobândi nemurirea, așa cum și-o doreau ei, mai ales prin practicarea misterelor eleusine. Se știe că cetatea Eleusis, în care se practica cultul secret (de aici, *místerium)* al zeițelor Demeter și Persephona, era legată direct de Atena printr-o cale, zisă sacră, prin care s-a facilitat introducerea cultului zeiței Demeter și în Atena.

Spațiul pe care Sf. Ap. Pavel îl va folosi aici pentru discurs, înlocuit frecvent cu dialogul, nu va mai fi sinagoga, ci piața, ***agora***, centrul comercial care demult își depășise scopul, devenind centrul vieții politice și religioase. *„Discuta în sinagogă cu iudeii și cu cei credincioși (prozeliții) și în piață, în fiecare zi, cu cei care erau de față"* (*Fapte*, 17, 17). ***Agora*** era locul în care puteau fi întâlniți numeroși filosofi, străini de loc, care încercau să-și facă cunoscute conceptele lor, pragmatice sau ideale asupra conținutului și scopului vieții. Agora preferată pentru astfel de dezbateri era cea situată între

Pnix, Acropole, Areopag și Museum. Cu privire la interesul special al atenienilor în găsirea înțelepciunii, Sf. Ap. Pavel notează în una din epistolele sale următoarea motivație: *„Fiindcă iudeii cer semne, iar elinii caută înțelepciunea"* (I. *Corinteni*, 1, 22), o confirmare a stării de spirit de excepție. Curentele filosofice dominante în agora anilor 51-52 d.Hr., nu vor fi nici platonismul, nici aristotelismul, rămase ca un exercițiu special, de bucurie, în petrecerea timpului liber σχολή (scholè), „loisir", de unde și sensul secundar al termenului, „curent, mișcare de idei", *școală* ci stoicismul și epicureismul: *„Unii dintre filosofii epicurei și stoici discutau cu el, și unii ziceau: - Ce voiește oare, să ne spună acest semănător de cuvinte? Iar alții ziceau: Se pare că este vestitor de dumnezei străini, fiindcă binevestește pe Iisus și Învierea"* (*Fapte*, 17, 18). Ceea ce trebuie reținut ca fapt extraordinar, în cetatea atenienilor, este interesul stârnit de Sf. Ap. Pavel, tocmai în acest creuzet de credințe și căutări, fiind invitat în Areopag, străvechiul tribunal al Atenei, în care se judecau inițial cazurile grave, ieșite din comun, apoi în atenția membrilor Areopagului stând supravegherea cultului, a moravurilor, a religiozității în viața publică și respectarea legilor. *Areopagul* și-a luat numele de la colina Ares, locul de întâlnire al arhonților, mai marilor cetății, colină ce poartă numele zeului Ares, fiul lui Zeus și al Herei, un zeu al dezastrelor și al războiului. Sf. Ap. Luca notează invitația în Areopag, astfel: *„Și luându-l cu ei, l-au dus în Areopag, zicând: Putem să cunoaștem și noi ce este această învățătură nouă, grăită de tine?"* (*Fapte*, 17, 19). Sf. Ap. Pavel își începe pledoaria în această arenă de idei, într-o manieră magistrală, în care dovedește o mare înțelepciune și sensibilitate, o adâncă cunoaștere a spiritului cetății, căutarea necontenită a înțelepciunii, a ceea ce este dincolo de noi: *„Și Pavel, stând în mijlocul Areopagului, a zis: Bărbați atenieni, în toate vă văd că sunteți foarte evlavioși. Căci străbătând cetatea voastră și privind locurile voastre de închinare, am aflat și un altar pe care era scris: Dumnezeului necunoscut. Deci pe cel pe care voi, necunoscându-L, Îl cinstiți, pe Acesta Îl vestesc eu vouă"* (*Fapte*, 17, 22-23). Pe acest Dumnezeu, Creatorul a toate, îl propovăduiește Apostolul neamurilor: *„Domnul cerului și al pământului, care nu locuiește în temple făcute de mâini, Nici nu este slujit de mâini omenești ca și cum ar avea nevoie de ceva, El dând tuturor viață și suflare în toate"* (*Fapte*, 17, 24-25), deoarece duhul sau viața, indiferent de formele ei, sunt la El. *„Căci în El trăim și ne mișcăm și suntem, precum au zis și unii dintre poeții voștri, căci al Lui neam și suntem"* (*Fapte*, 17, 28). Prima parte a motivației

la care se referă Apostolul aparține poetului cretan, Epimenide, contemporan cu Solon, întemeietorul Areopagului atenian, anul 594 î.d.Hr. Acest Dumnezeu în care *„ne mișcăm și suntem"* este descoperit atenienilor prin permanenta comparație între atributiile strict spirituale ale Dumnezeului adevărat și materialitatea insignifiantă a metalului și a pietrei cioplite: *„Fiind deci neamul lui Dumnezeu, nu trebuie să socotim că dumnezeirea este asemenea aurului, argintului sau pietrei cioplite de meșteșugul și de iscusința omului"* (*Fapte*, 17, 29). Gradat, de la cunoscut la necunoscut, cuvintele aprinse de focul Duhului Sfânt, primit pe drumul Damascului, le par atenienilor, încurcați în sofismele minții lor, bizare și cu totul de neînțeles, mai ales în clipa în care se amintește de nemurirea dobândită de noi, prin Învierea lui Iisus Hristos: *„Și auzind despre învierea morților, unii l-au luat în râs, iar alții i-au zis: Te vom asculta despre aceasta și altădată"* (*Fapte*, 17, 32). Predicile erau ținute zi de zi în Sinagogă, în Agora, dar și pe Acropole, unde dăinuiește până astăzi o stâncă de piatră, lustruită în cei două mii de ani de suișul și coborâșul anevoios al turiștilor, un adevărat amvon natural, de unde s-a auzit glasul Apostolului, venit să desființeze limitele spațiului și ale timpului, prin unirea tuturor în Hristos. *„Căci scris este: Pierde-voi înțelepciunea înțelepților și știința celor învățați voi nimici-o"* (I, *Corinteni*, 1,19). Dintre cei convertiți aici, în condițiile speciale ale cetății rafinamentului și ale jocului de idei, a „jocului ielelor" ateniene, după sintagma inspirată a lui Camil Petrescu, evangheliștii, autori ai *Noului Testament*, rețin doar două nume, cel al lui Dionisie Areopagitul, membru al Areopagului, care va deveni și primul episcop al Atenei, sfârșind ca martir, după o mențiune făcută mai târziu de cronicarul ecleziastic, Eusebiu din Cezareea. Al doilea nume aparține unei femei nobile, de proveniență aristocrată, Damaris, în casa căreia, după tradiție, a luat ființă prima Biserică creștină din Atena. După modelul casei Sf. Petru din Capernaum, numită apoi „domus ecclesia", s-a statornicit această sintagmă pentru toate casele devenite Biserici primare.

De aici, Sf. Ap. Pavel pleacă în Corint, un alt centru cultural și spiritual, un adevărat mecenat al artelor în care dominant era cultul lui Apollo, un oraș al căror locuitori îi sunt mai apropiați, după cum o dovedesc cele două epistole adresate corintenilor.

Atena, cu plăsmuirile ei, cuceritoare în gând și măiestrie, l-a impresionat pe Apostol în cel mai înalt grad, fără să-l fi umilit nici chiar zeflemeaua de la urmă a filosofilor, care i-au zis: *„Te vom asculta despre aceasta și*

altădată", mai adâncit în tâlcuirea Luminii ce o primise, Sf. Ap. Pavel își îndreaptă pașii spre Corint: *„După acestea Pavel, plecând din Atena, a venit în Corint"* (*Fapte*, 18, 1). *Corintul*, în grecește Κορίνθος, (Korinthos), își trage numele de la un substantiv compus din două elemente verbale: Κορη,–ης (Kore) „fecioară, fiică" + Διος (Dios), „Zeu", η Κορινθη (e Korinth) însemnând „fiica Zeului", dar și „povestea creației eterne", „ceea ce revine mereu". Cetatea Corintului era una din cetățile cele mai bogate ale Greciei antice, o rivală a Atenei și a Spartei, metropola comerțului și a manufacturii (sec. VII-VI î.d.Hr.). Era situată în golful Corint, avea o acropolă ca și Atena, numită Ἀκροκόρινθος (Akrokórinthos), adică „Corintul de la margine, din extremitate", în raport cu „centrul", și trei porturi mari, intens utilizate în schimbul de mărfuri care la acea vreme se făcea mai ales pe mare. Ca și în Atena, și aici, în Akrokorinthos, se aflau renumitele temple ale lui Apollo, dar mai ales ale Korei, în limba greacă Κορη, zeița numită și Persephona, o zeiță a lumii subterane, fiica lui Demeter, precum și statui și temple ale Afroditei sau ale zeiței Venus, în mitologia romană, și ale Artemisei, zeița naturii sălbatice și a vânătorii, numită de romani Diana.

Strălucirea orașului, provenită din prosperitatea sa, instalată o dată cu dezvoltarea comerțului făcut de greci cu Asia Mică și Italia, dar mai ales prin războaiele de cucerire, prin care au dobândit multe colonii, toate au făcut din Corint una din cele mai de temut cetăți, astfel că după războiul corintic (394-387 î.d.Hr.) va fi distrusă hegemonia Spartei în Grecia, o cetate puternică și concurentă, iar după alungarea macedonenilor (243 î.d.Hr.) va deveni centrul dominației achaice, deci capitala Achaei. Această înflorire a economiei și a artelor este întreruptă de romani în anul 146 î.d.Hr., prin distrugerea cetății care va fi reconstruită tot de ei, sub conducerea lui Cezar, în anul 46 î.d.Hr. Puternica colonie romană din Corint avea în componența ei, pe lângă foști sclavi, acum eliberați, și ofițeri, militari de rang superior care supravegheau păstrarea instituțiilor romane. Din punct de vedere etnic, în afară de elini și romani, în Corint se aflau numeroși alogeni, mai ales sirieni, egipteni și iudei, toți atrași de poziția orașului care făcea legătura între Orient și Occident, de negoțul și de viața de mare metropolă în care desfrâul nu cunoștea limite. Cu toate acestea, Sf. Ap. Pavel pătrunde în această „cetate a pierzării" cu mult curaj, fiind îndemnat de Duhul Domnului: *„Și Domnul a zis lui Pavel, noaptea în vedenie: - Nu te teme, ci vorbește și nu tăcea. Pentru că Eu sunt cu tine și nimeni nu va pune mâna pe tine, ca să-ți facă rău. Căci am*

mult popor în cetatea aceasta" (*Fapte*, 18, 9-10). Ca și la Filipi, Tesalonic și Atena, locul de predică preferat al Sf. Ap. Pavel era sinagoga, în care, în afară de iudei, veneau mulți prozeliți interesați de religia monoteistă. Numărul evreilor în Corint era în creștere, datorită unei legi promulgate de Claudiu, prin care li se cerea evreilor să părăsească Roma: *„Și găsind pe un iudeu, cu numele Acvila, de neam din Pont, venit de curând din Italia, și pe Priscila, femeia lui, pentru că poruncise Claudiu ca toți iudeii să plece din Roma, a venit la ei. Și pentru că erau de aceeași meserie, a rămas la ei și lucrau, căci erau făcători de corturi. Și vorbea în sinagogă în fiecare sâmbătă și aducea la credință iudei și elini"* (ib.18, 2-4). Din relatările Sf. Ap. Luca în *Faptele Apostolilor*, capitolul al 18-lea, aflăm puține lucruri despre desfășurarea propriu-zisă a întemeierii Bisericii creștine prin activitatea neobosită a Sf. Ap. Pavel, care a stat aici un an și șase luni, timp în care, prin convertirile masive făcute, și aici, în Corint, a fost privit cu mare ostilitate de către mai marele sinagogii, cel care l-a și chemat în fața proconsului Achaei, Galion: *„Și a stat în Corint un an și șase luni, învățând între ei cuvântul lui Dumnezeu. Dar pe când Galion era proconsulul Achaei, iudeii s-au ridicat toți într-un cuget împotriva lui Pavel. l-au adus la tribunal, zicând că acesta caută să convingă pe oameni să se închine lui Dumnezeu, împotriva legii"* (ib. 18, 11-13). Galion (anul 4 î.d.Hr.-65 d.Hr.), fratele mai mare al înțeleptului Seneca, procedează ca și Pilat din Pont, îl absolvă de orice vină lăsând iudeilor inițiativa de a face cu el ceea ce le poruncește Legea lor: *„Și când Pavel era gata să deschidă gura, Galion a zis către iudei: - Dacă ar fi vreo nedreptate sau vreo faptă vicleană, o, iudeilor, v-aș asculta precum se cuvine. Dar dacă sunt la voi nedumeriri despre învățătură și despre nume și despre legea voastră, vedeți-vă voi înșivă de ele. Judecător peste acestea eu nu voiesc să fiu "*(ib. 18, 14-15). Demnă de reținut este ideea lui Galion, potrivit căreia noua învățătură folosea un alt limbaj și alte nume, în primul rând numele lui Iisus Hristos, al Duhului Sfânt și al Tatălui, al iubirii treimice, al Crucii și al Învierii. Toată această învățătură nu era legată de nimic concret și pământesc; de aceea corintenilor, ca și atenienilor, li se părea tot discursul și terminologia folosită o adevărată nebunie: *„Căci cuvântul Crucii pentru cei ce pier este nebunie, iar pentru noi, cei ce ne mântuim, este puterea lui Dumnezeu. Căci scris este: - Pierde-voi înțelepciunea înțelepților și știința celor învățați voi nimici-o"* (I, *Corinteni*, 1,18-19). Această tulburătoare afirmație este explicată indirect de Sf. Ap. Pavel în smerenia sa cutremurătoare, în care răstoarnă raportul

uman / divin al vremii, prin cuvinte de o rară frumusețe și perspicacitate: *„Și eu, fraților, când am venit la voi și v-am vestit taina lui Dumnezeu, n-am venit cu înalt cuvântător sau ca înțelept. Căci am judecat să nu știu între voi nimic altceva, decât pe Iisus Hristos, și pe Acesta răstignit. Și eu întru slăbiciune și în frică și cu cutremur mare am fost la voi, iar cuvântul meu și propovăduirea mea nu stăteau în* ***cuvinte de înduplecare ale înțelepciunii omenești, ci în adeverirea Duhului și a puterii,*** *pentru ca credința voastră să nu fie în înțelepciunea oamenilor, ci în puterea lui Dumnezeu"* (1 *Corinteni*, 2, 1-5).

Opoziției fizic / spiritual, Sf. Ap. Pavel îi consacră câteva scrisori în care lămurește această incapacitate de a înțelege cele două lumi printr-un limbaj strict uman, mundan, incapacitatea celor ce stăpânesc lumea, a mai marilor ei, să acceadă la acest limbaj al duhului, deoarece, spune el, ***„Omul firesc nu primește cele ale Duhului lui Dumnezeu, căci pentru el sunt nebunie și nu poate să le înțeleagă,*** *fiindcă ele se judecă duhovnicește"* (I *Corinteni*, 2, 14). În greacă, exprimarea este mai concisă iar expresiei „omul firesc" îi corespunde ψυχικός (psihicós), față de ἄνθρωπος (ánthropos), deci ceea ce se opune lui πνευματικός (pnevmatikós), adică spiritualului sau duhovnicescului. Cuvintele lui nu sunt cele ale înțelepților din Atena și Corint, ci sunt ale lui Dumnezeu, dăruite celor aleși, repetând mereu că aceste cuvinte sunt ale Duhului: ***„...nu în cuvinte învățate de la înțelepciunea omenească, ci în cuvinte învățate de la Duhul Sfânt, lămurind lucruri duhovnicești oamenilor duhovnicești"*** (1 *Corinteni*, 2, 13). După numeroși exegeți ai Epistolelor pauline, comunicarea în scris cu primele Biserici ar fi început în Corint, când au fost redactate cele două *Epistole către Tesaloniceni*, prima în anul 51 și cea de-a doua în anul 52. Aici se încheie cu pace cea de-a doua călătorie misionară, căci Apostolul neamurilor se va întoarce la Ierusalim și în Antiohia, trecând prin Efes, prima cetate pe care o va lumina în cea de-a treia călătorie, deja anunțată: *„...Trebuie negreșit ca sărbătoarea care vine, s-o fac la Ierusalim, dar cu voia Domnului mă voi întoarce iarăși la voi. Și a plecat de la Efes cu corabia"* (*Fapte*, 18, 21). Itinerariul Sf. Ap. Pavel, drumurile, orașele, dar mai ales oamenii, căldura cu care îi îmbrățișează, înțelepciunea și mesajul vorbelor lui sunt frumuseți pe care orice credincios le descoperă citind *Faptele Sfinților Apostoli*, dar mai ales inegalabilele epistole trimise Bisericilor abia întemeiate, adresându-se atât ierarhilor, cât și credincioșilor tesalonici, prin care Biserica a crescut și s-a întărit, credincioșii devenind la rândul lor adevărați misionari.

Cea de- a treia călătorie misionară a Sf. Ap. Pavel în Efes, Milet și Malta

Scopul celei de a treia călătorii misionare, anunțată înainte de a se întoarce la Ierusalim, a fost cucerirea Efesului, cea mai importantă cetate a Asiei Mici, capitala Asiei proconsulare, devenită provincie romană de mare importanță, prin faptul că era un centru, numit adesea, nod de comunicații, de legături comerciale intense între Orient și Occident. Prin poziția sa, Efesul îi oferea Sf. Pavel posibilitatea de a ține legătura cu Bisericile întemeiate în Macedonia, Achaia, Galatia și le permitea în același timp misionarilor să intre în centrele urbane așezate în apropiere: Miletul, Laodiceea, Smirna, Sardes, Pergam, Colose.

În drum spre Efes „Apostolul neamurilor" va trece prin Tars, Derbe, Listra, Iconiu, îndreptându-se spre Antiohia Pisidiei și de aici va străbate Galatia și Frigia. În Efes „a găsit câțiva ucenici", dar aceștia nu erau botezați, ci adepți ai Sf. Ioan Botezătorul, însă vor înțelege repede diferența și vor fi de mare ajutor în organizarea Bisericii. In Efes erau, pe lângă acești iudei primitori ai învățăturii noi, o mulțime de potrivnici, definiți ca *„învârtoșați și nu credeau, bârfind calea Domnului înaintea mulțimii"* (*Fapte*, 19, 9), un neajuns pentru care Sf. Pavel trăia o dramă de maximă intensitate pe care o și mărturisește adesea: *„Mare îmi este întristarea și necurmată durerea, căci aș fi dorit să fiu eu însumi anatema pentru frații mei, cei de un neam cu mine după trup"* (*Romani*, 9, 2-3). În Efes, ca și în alte centre în care iudaismul era puternic, Sf. Pavel a avut de întâmpinat multe necazuri, așa încât mărturisește: *„Am slujit Domnului (în Efes) cu toată smerenia și cu multe lacrimi și încercări care mi s-au întâmplat prin uneltirile iudeilor"* (*Fapte*, 20, 19). Efesul era cunoscut prin tehnici speciale de magie, o îndeletnicire foarte răspândită, aducătoare de câștig, pentru care exista o „piață" a cărții de magie, carte care provenea adesea din Egipt, adusă cu mari cheltuieli; de aceea a fost foarte greu să-i determine pe efesenii creștini să distrugă toate papirusurile ce conțineau formulele magice. Tot aici, intră în conflict cu aurarii și argintarii, creatori de statuiete ale zeilor adorați. Este amintită declanșarea revoltei anti-creștine și antipauline a argintarului Dimitrie care își vedea breasla argintarilor, angajați de administrația templului sau de persoanele care comandau executarea statuetelor, amenințată cu falimentul: *„Din aceasta nu numai că meseria noastră (a argintarilor) e în primejdie să ajungă fără trecere, dar și*

templul marii zeițe Artemiza e în primejdie să nu mai aibă nici un preț, iar cu timpul, mărirea ei - căreia i se închină toată Asia și toată lumea - să fie doborâtă. Și auzind ei și umplându-se de mânie strigau zicând: Mare este Artemiza efesenilor" (ib. 19, 27-28). Nu a fost ușor să se confrunte cu o mulțime dezlănțuită, dar cuvântul blând și răspicat a făcut ca autoritățile romane să intervină în potolirea spiritelor, așa încât Sf. Luca relatează: *„După ce a încetat tulburarea, Pavel, chemând pe ucenici și dându-le îndemnuri, după ce și-a luat rămas bun, a ieșit să meargă în Macedonia"* (ib. 20, 1). Despre activitatea sa și despre dragostea cuvântului său, pus întru zidirea Bisericii din Efes, aflăm cu prisosință din lectura Epistolelor sale către efeseni, dar și din Epistolele adresate în anii 65 și 66 lui Timotei, cel care, la îndemnul Apostolului, va deveni primul episcop al Bisericii efesenilor.

În timpul șederii sale în Macedonia, anul 57, scrie a doua epistolă către corinteni și una către romani în care evaluează activitatea sa de misionar în Europa, arătând că *„Prin puterea semnelor și a minunilor, prin puterea Duhului Sfânt, de la Ierusalim și din ținuturile de primprejur până în Iliria am împlinit propovăduirea Evangheliei lui Hristos"* (*Romani*, 15, 19). Activitatea de creștinare în partea răsăriteană a Imperiului Roman era încheiată, dacă se ține seama de dorința exprimată de Sf. Pavel în scrisoarea adresată creștinilor din Roma: *„Acum nemaiavând loc (spațiu de propovăduire) în aceste ținuturi și având dorința de mulți ani să vin la voi, când mă voi duce în Spania, voi veni la voi"* (*Romani*, 15, 23-24), mărturisire din care transpare vechea dorință a Apostolului de a îmbrățișa prima Biserică din Roma.

Se știe că părțile estice ale Imperiului, Pont, Bitinia, Capadocia, Tracia, Italia - Roma și cetățile din Sud, Crimeea, au fost creștinate de Sf. Petru, așa cum reiese din Epistola I a Sf. Ap. Petru adresată creștinilor: *„Petru, Apostol al lui Iisus Hristos, către cei ce trăiesc împrăștiați printre străini - în Pont, în Galatia, în Capadocia, în Asia și în Bitinia"* (I *Petru*, 1, 1). Tot din această perioadă sau din cea imediat următoare (anii 56-62) datează creștinarea sciților, căci Sf. Pavel scria: *„Nu mai este* ***elin*** *și* ***iudeu..., barbar, scit,*** *rob ori liber, ci Hristos, totul întru toți"* (*Coloseni*, 3, 11). Această constatare este foarte importantă și nu ar fi trebuit să-și piardă valabilitatea niciodată, deoarece se desființează limitele egoiste, manifestate prin lipsă de îngăduință de orice fel, măsura judecății fiind una nouă, aceea a unității pentru dragostea și suferința lui Hristos. Barbar, în contextele lumii vechi, avea sensul de necreștin; creștinismul pune semnul egalității între *rob*, *sclav* și omul *liber*.

Unitatea omenirii, prin puterea spiritului, se poate realiza prin unul singur Iisus Hristos. El este cel ce cheamă la viață în aceeași Lege, legea iubirii aproapelui, a desăvârșirii spirituale prin care se cucerește adevărata libertate și se fac înțelese sensurile lumii, indiferent de timpul istoric.

Întors în Troa, Sf. Pavel rămâne mai mult timp, propovăduind și făcând minuni spre întărirea Bisericii. De aici pleacă la Milet, localitate ce apare în textul din *Fapte...* al Sf. Ap. Luca, în forma Mitilene. *Milet* sau *Mitilene* era capitala insulei Lesbos, situată la 70 de km de Asson și 90 de km de Troa. Sf. Ap. Luca face un adevărat jurnal de bord, notând timpul și distanța parcursă între localități: *„De acolo, mergând cu corabia, am sosit a doua zi în fața insulei Hios. Iar în ziua următoare, am ajuns la Samos, și după ce am poposit la Troghilion, a doua zi am venit la Milet"* (*Fapte*, 20, 15). Miletul este notat în cele două variante de pronunțare amintite mai sus. În ceea ce privește poziția insulei Hios, ea era situată la vest de golful Smirnei, iar Samos, o mirifică insulă fertilă a Mării Egee, era separată de continent prin strâmtoarea Micala. Samos, capitala insulei, se bucura de privilegiul de a fi „libera civitas", oraș liber, cu o populație în care se aflau mulți iudei. Troghilion, deși era un oraș mic, este menționat ca un oraș al Asiei Mici, foarte apropiat de Milet, neignorat de misionarii care au intrat spre a răspândi Vestea cea bună, *Evanghelia*. Cuvântarea din Milet rămâne în *Omiletică*, disciplina artei cuvântului creștin (a predicii), una din cele mai impresionante pagini de trăire și rugăciune, făcută în genunchi, împreună cu toți credincioșii: *„Și după ce a spus acestea, plecându-și genunchii, s-a rugat împreună cu aceștia"* (ib. 20, 36-38).

În drum spre Ierusalim va trece prin Rodos, o insulă ce a supraviețuit cu același nume și cu aceeași prosperitate până astăzi, dacă se judecă după numărul locuitorilor ei. De aici se opresc la Patra, un port al provinciei Licia, provincie în care se afla un alt oraș, numit Mira, cetate cunoscută creștinilor prin slujirea în Biserica din Mira, în sec. al IV-lea a Sf. ierarh Nicolae.

Procesul din Ierusalim al Sf. Ap. Pavel

Ierusalimul, centrul în care se afla, cu toate persecuțiile, conducerea centrală a Bisericii creștine, în frunte cu Sf. Ap. Iacob, episcopul Ierusalimului, cel care ținea evidența tuturor misionarilor și a zonelor în care s-au întemeiat Bisericile creștine, l-a primit cu mare bucurie pe Sf. Pavel: *„Iar*

[illegible] *Pavel a mers cu noi la Iacob și au venit acolo toți preoții. Și* [illegible] *le povestea cu de-amănuntul cele ce a făcut Dumnezeu între* [illegible] *prin slujirea lui"*. (*Fapte*, 21, 18-20). Dar printre toți opozanții [illegible] conservatori) s-a răspândit repede vestea întoarcerii celui care a slăbit [illegible] din diaspora, prin convertirile masive pe care le-a făcut în mijlocul [illegible]", (neiudeilor), acela care, aducând alte neamuri în sinagogă, a [illegible] templul, o înaltă trădare pentru care trebuia să plătească cu viața. [illegible] era foarte mare în Ierusalim, așa încât a trebuit să intervină armata [illegible] prin cel care se numea ***hiliarhul***, Claudius Lysias, conducătorul celor [illegible] de ostași, ***centurionul*** având în subordine 100 de ostași. Ce s-a întâm[illegible] aflăm din relatările Sf. Ap. Luca: *„Iar când s-a făcut ziuă, iudeii, făcând* [illegible] *s-au legat cu blestem zicând că nu vor mânca, nici nu vor bea* [illegible] *nu vor ucide pe Pavel"* (ib. 23, 12-15). Prins și dus în fața Sinedriului [illegible] judecată și condamnare, Sf. Pavel a reușit să pledeze, în modul în care [illegible] el a știut să o facă, despre *Legea veche* și modul de integrare a ei în cea [illegible] caracterizată printr-o altă dimensiune pe care oamenii nu o înțeleg și de [illegible] o acceptă mai greu, având la baza ei pe însuși Hristos, moartea Sa pe [illegible] și Învierea. Deoarece Învierea era punctul nevralgic al neînțelegerii [illegible] farisei și saduchei (cei din urmă negând învierea, îngerii și puterea [illegible]), Sf. Pavel a stăruit asupra ei: *„Dar Pavel știind că o parte erau* [illegible] *și cealaltă farisei, a strigat în Sinedriu: Bărbați frați! Eu sunt* [illegible] *fiu de farisei. Pentru nădejdea și învierea morților sunt eu judecat! Și* [illegible] *aceasta, între farisei și saduchei s-a iscat neînțelegere și mulțimea* [illegible], *căci saducheii zic că nu este înviere, nici înger, nici duh, iar fari*[illegible] *mărturisesc și una și alta"* (ib. 23, 6-10). „Apostolul neamurilor" nu este [illegible] la moarte, dar cei care erau hotărâți să-i ia viața unelteau în ascuns, [illegible] conducătorul celor o mie (hiliarhul) poruncește transferarea pri[illegible]lui său în Cezareea. Redăm motivația acestei hotărâri: *„Țineți gata* [illegible] *de ostași, patruzeci de călăreți și două sute de sulițași ca să meargă* [illegible] *la Cezareea, și să se ducă și animale de povară, ca să-l pună pe Pavel* [illegible] *și să-l ducă teafăr la procuratorul Felix. Și a scris o scrisoare având* [illegible] *cuprins: Claudius Lysias, preaputernicului procurator Felix, salutare!* [illegible] *bărbat,* ***prins de iudei și având să fie ucis de ei, aflând eu că e*** [illegible]***, m-am dus cu oaste și l-am scos.*** *Și vrând să știu pricina pentru care* [illegible]*, l-am coborât la Sinedriul lor. Și am aflat că este învinuit pentru* [illegible] *din Legea lor, dar fără să aibă o vină vrednică de moarte sau de*

lanţuri" (ib. 23, 23-29). Procesul este reluat, cu partea acuzării şi a apărării, în faţa procuratorului Felix, care va opta pentru menţinerea Sf. Pavel în captivitate, şi amânarea unei sentinţe, sine dies, prin găsirea de fiecare dată a unui motiv, aşa încât au trecut doi ani, până a fost numit în locul său un alt procurator, Porcius Festus: „*Dar Felix, cunoscând mai cu de-amănuntul cele despre Cale, i-a amânat zicând: când se va cobori tribunul Lysias, atunci voi hotărî asupra pricinii voastre. Şi i-a poruncit sutaşului ca Pavel să fie păzit, dar să aibă tihnă şi nimeni dintre ai lui să nu fie oprit să-i slujească*" (ib. 24, 22-23). Festus se informează şi doreşte să-l trimită din nou la Ierusalim spre a fi judecat de Sinedriu, dar renunţă la această hotărâre, la cererea Sf. Pavel de a fi judecat la Roma, de către însuşi Augustus sau Cezarul, împăratul în funcţie, care în acei ani era Neron. Festus convoacă adunarea spre judecarea faptelor, în Cezareea, în prezenţa regelui Agrippa şi a sorei lui, Berenice, spre a avea datele necesare scrisorii de trimitere, în lanţuri, a încarceratului la Roma. „*Eu însă am înţeles că n-a făcut nimic vrednic de moarte, dar de vreme ce el însuşi a cerut să fie judecat de Augustul, am hotărât să-l trimit. Dar ceva limpede să-i scriu Stăpânului despre el, nu am. De aceea l-am adus înaintea voastră, şi mai ales în faţa ta, rege Agrippa, ca după ce se va face această cercetare să am ce să scriu. Că nepotrivit mi se pare să-l trimit, legat fără să arăt învinuirile ce-i stau împotrivă*" (ib. 25, 25-27). Sf. Pavel se apără magistral în faţa lui Festus şi a regelui Agrippa, dar Festus, idolatru, nu înţelegea nimic din explicaţii, deşi recunoştea erudiţia oratorului, aşa cum reiese din intervenţia lui şi a regelui Agrippa: „*Festus i-a zis cu glas mare: Pavele, eşti nebun! Cartea cea multă te duce la nebunie... Iar Pavel a zis: Nu sunt nebun, preaputernice Festus, ci grăiesc cuvintele adevărului şi ale înţelepciunii; că regele ştie despre aceste lucruri şi lui cu-ndrăznire îi vorbesc, încredinţat că nimic din ele nu-i este ascuns, pentru că aceasta nu s-a făcut într-un ungher. Crezi tu, rege Agrippa, în proroci? Ştiu, crezi! Iar Agrippa i-a zis lui Pavel: Cu puţin de nu mă induplеci să mă fac creştin...*" (ib. 26, 24-28), o reacţie a regelui, redată printr-o glumă, sub care se ascundea sentimentul nevinovăţiei celui aflat în lanţuri. În drum spre Roma, naufragiază, în urma unei furtuni, în insula Malta, unde rămâne trei zile, în care va vindeca mulţi bolnavi. La Roma, ca şi în Cezareea, Sf. Pavel împlineşte termenul de detenţie preventivă, cu durata maximă de doi ani, în condiţii speciale, după care este eliberat, timp în care va propovădui neîncetat mai ales conaţionalilor săi: „*Şi le vorbea de dimineaţa până seara, dând mărturie despre împărăţia*

lui Dumnezeu, căutând ca şi prin Legea lui Moise, şi din proroci să-i încredinţeze despre Iisus" (ib. 28, 23). Sintagma „să-i încredinţeze despre Iisus" are sensul de a-i face să creadă în Iisus, prin folosirea cuvântului pro-…lor mesianici. Prin insistenţa sa asupra incapacităţii neamului său de a primi Cuvântul de mântuire – „*Deci cunoscut să vă fie vouă că această mântuire a lui Dumnezeu li s-a trimis păgânilor şi ei vor asculta*" (ib. 28, 28) – Sf. Pavel îşi face mulţi duşmani şi va cunoaşte o a doua captivitate în cetatea Romei, cu mari suferinţe, alături de alţi creştini şi va muri ca martir, prin tăierea capului, în anul 67, în timpul marilor persecuţii împotriva creştinilor, declanşate de Neron.

Trebuie menţionat faptul că înainte de aceasta, dorinţa sa de a ajunge în Spania a fost îndeplinită, între anii 63 şi 64, aşa după cum atestă cronicile unuia dintre biografii săi, Sf. Clement Romanul, unul din foştii colaboratori ai săi, precum şi *Fragmentul* sau *Canonul Muratori*, transcris la Roma, în sec. al II-lea, în care se spune: „*Luca...* *istoriseşte* (faptele) *ce s-au petrecut în timpul său, lăsând la o parte suferinţele îndurate de Sf. Petru şi plecarea lui Pavel care a părăsit Oraşul pentru Spania*". Din mărturiile aceluiaşi sfânt, Clement Romanul, ale lui Tertulian, Eusebiu de Cezareea şi ale Fericitului Ieronim aflăm că Sf. Pavel a sfârşit prin tăierea capului, în afara oraşului, la 3 km de Roma, pe şoseaua Ostia, în locul numit *Apele Salviene* (astăzi, *Trei Fântâni*, situate în centrul Romei în piaţa cu acelaşi nume), la 29 iunie, anul 67. Cu acest martiriu şi cu cel al Sf. Petru, care a avut loc tot în Roma, prin răstignirea cu capul în jos, s-a încheiat perioada sau epoca apostolică a propovăduirii Evangheliei.

Călătoria misionară a Sf. Ap. Andrei în Sciția Minor

Din nefericire mai sunt și astăzi voci, total neinformate, care neagă orice activitate socială și spirituală a strămoșilor noștri de pe meleagurile dintre Carpați și Marea cea Mare sau Pontul Euxin. Istoricul creștinismului primar, Eusebiu (260-340) din Cezareea Palestinei scria în Cartea a treia din *Istoria eclezіastică*: *„Sfinții Apostoli și ucenicii Mântuitorului s-au răspândit pe toată fața pământului locuit de oameni. După tradiție, lui Toma i-a revenit Partia (Țara parților), lui Andrei Sciția, lui Ioan Asia Mică, unde a și murit la Efes"* (III, 1, 1). Despre Sciția Minor sau Sciția Mică (Dobrogea de astăzi) s-a scris mult și sunt publicate numeroase volume cu inscripții grecești și latinești, ce datează încă din secolele anterioare creștinismului, începând cu sec. VI î.d.Hr., inscripții ce atestă o populație cu o cultură clasică, similară culturii grecești, explicată prin prezența coloniilor grecești, Istria, Tomis, Callatis și celelalte mai puțin importante, dar remarcabile prin viața lor economică și culturală. Este suficient să amintim exilul poetului Ovidiu (43 î.d.Hr.–18 d.Hr.) la Tomis, printre sarmați, unde după șapte ani de conviețuire cu băștinașii și-a dat obștescul sfârșit. În volumul cel mai frecvent citat, *Tristia*, poemul în care își deplânge soarta, departe de femeia iubită, ca și în alte poeme *Ex Ponto*, trimise de la Marea Neagră, sunt prezente relațiile lui cu localnicii, obiceiurile acestora, într-un cuvânt, mediul social și cultural din prima și a doua jumătate a sec. I î.d.Hr.. În acest climat, încadrat cronologic după anul 50 (Sinodul de la Ierusalim), Sf. Andrei a poposit pe malurile Dunării și a fost primit, după mărturia documentelor istorice ale Papei Pius al II-lea, de către o mulțime *„înflăcărată de cuvintele sale"* (dintr-un document din Vatican, publicat în *Monumenta Romaniae Vaticana*, 1996, p. 25). De aici s-a întors în Tracia, Epir și Achaia, oprindu-se la Patras unde a fost ucis prin crucificare, întins pe o cruce în formă de X, fiind acuzat de erezie, deoarece a refuzat să nege Sfânta Treime, un singur Dumnezeu în trei ipostaze, Tatăl, Fiul și Sfântul Duh. Sf. Andrei era fratele Sf. Petru, cei doi fii ai lui Iona, așa cum îi amintește Mântuitorul, în una din *Evanghelii*: *„Pe când umbla pe lângă Marea Galileii, a văzut doi frați, pe Simon, ce se numește Petru și pe Andrei,*

fratele lui care aruncau mreaja în mare, căci erau pescari" (*Matei*, 4, 18). A fost mai întâi ucenicul Sf. Ioan Botezătorul și cel „dintâi chemat" la apostolat din cei doisprezece Apostoli. Bisericile întemeiate de Sf. Andrei au cunoscut o înflorire deosebită, fiind atestate în documentele ce vorbesc despre organizarea episcopatelor din zona Dunării, în sec. al IV-lea, precum și despre episcopii lor, autori de literatură eclezіastică din această perioadă, ca Sf. Niceta Remesianul, Episcopul Dacilor (366-414), și prietenul său, Sf. Paolin de Nola, (*Monumenta Romaniae Vaticana*, p. 30-35.) Sf. Andrei a rămas, prin tradiție, puternic ancorat în sufletul poporului român, fiind prezent în toponimie, în numele popular al lunii decembrie, *Andrea* și *Undrea* (datorită pomenirii martiriului său la 30 noiembrie), în semnul de semnalizare de pe liniile ferate (Crucea Sf. Andrei) și în multe obiceiuri populare, practicate și astăzi în ziua de 30 noiembrie.

Din epoca apostolică trebuie reținut aportul celor 70 de Apostoli, alături de cel al celor 12, prozelitismul extraordinar care a făcut să crească vertiginos numărul celor ce s-au convertit la creștinism, dar mai ales intervenția directă a lui Iisus, prin miracolele ieșite din viziunea normală, obișnuită, a faptelor. El a continuat să-și semnaleze prezența, prin intervenția directă în momentele cele mai tensionate ale vieții Apostolilor și Sfinților, momente care în mod normal s-ar fi soldat cu pierderea ființei lor fizice, biologice. În numele lui Iisus Hristos au scos demonii din oameni (Sf. Ap. Pavel în cetatea Filipi, anihilând vrăjitoria, ca și în insula Pafos, unde l-a înfruntat pe Bariisus „profetul mincinos" din casa proconsulului roman, Sergius Paulus), vindecarea ologului din naștere, supraviețuirea din naufragiu și cutremur și multe altele. Toate acestea au fost dobândite prin credință, credința fiind prima condiție a înfăptuirii lucrului, plăcut lui Dumnezeu, a ieșirii din impas. Pentru lipsa de credință sau pentru puțina lor credință, ucenicii Mântuitorului au fost dojeniți: *„În timp ce navigau, El a adormit. Și s-a lăsat pe lac o furtună de vânt și se umpleau de apă și erau în primejdie. Și apropiindu-se, L-au deșteptat zicând: Învățătorule, Învățătorule, pierim... Iar El sculându-se, a certat vântul și valul apei; și ele au încetat și s-a făcut liniște. Și le-a zis: Unde vă este credința? Iar ei, cuprinși de teamă, se mirau zicând unii către alții: Cine este Acesta, că și vânturilor și apei le poruncește, și ele Îl ascultă?"* (*Luca*, 8, 23-25). Puținătatea credinței, semnalată de Iisus, este o evidență pe care Mântuitorul o va sublinia de mai multe ori ca o posibilă cauză a eșecurilor noastre. Credința este un dar pe care îl primești numai

dacă îl ceri, și îl ceri numai dacă ai nevoie de acest dar, el fiind necesar mai ales atunci când vrei să rămâi în preajma lui Hristos, în preajma învățăturii Lui, să o aplici în viața ta și a celor din jurul tău. Credința este lumina care te cuprinde numai atunci când tu ești pregătit să o primești, mai întâi sub forma inițierii, apoi a faptei jertfelnice, după modelul Luminii ce a primit un trup spre suferință, ca prin suferința Lui să putem primi și noi Lumina vieții veșnice, a ceea ce poporul român a sintetizat în *„Tinerețe fără bătrânețe și viață fără de moarte"*, o sintagmă în care este rezumată întreaga filosofie existențială a poporului, transmisă prin tradiție și greu de înțeles astăzi de cei ce impun alte modele culturale, total străine de spiritul și tradiția locului.

Creștinismul românesc, generat de Biserica apostolică este tot atât de vechi, în spațiul Carpato-danubian precum este cel grecesc sau italian (cele trei Biserici fiind moștenitoare ale Bisericii apostolice) cu precizarea că primele două, Grecia și România, rămase în *dreata credință* sau *mărire* (ortodoxe) sunt în același timp moștenitoarele tradiției *sinodale* sau *sobornicești* (cel de-al doilea termen de origine slavonă), tradiție ignorată sau abandonată de Biserica Romei și prin ea de întreaga Biserică occidentală.

Cristalizarea dogmei creștine; reflectarea ei în filosofia și literatura creștină

Scurt istoric al curentelor filosofice în Grecia antică

Așa după cum o indică și numele, *filosofia* se definește prin iubirea de înțelepciune, verbul grecesc Φιλω sau φιλαω (filáo) „a iubi" a devenit prefix, iar σοφία (sofia) „înțelepciune" a creat termenul ***filosofia.*** La început filosofia nu era o disciplină de sine stătătoare, ci făcea parte din sacru, din practicarea unei religii, care se afla deasupra tuturor disciplinelor, având un rol integrator. În religia iudaică înțelepciunea era definită astfel: *„Toată înțelepciunea este de la Domnul și cu El este în veac" sau „El a zidit-o și a văzut-o și a numărat-o, și a revărsat-o peste toate lucrările sale. Ea se află la tot omul după măsura dărniciei Lui, și a dat-o celor ce-L iubesc pe El"* (*Ecclesiasticul sau Cartea înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah*, 1, 1, 8-9, în *Vechiul Testament*). Grecia idolatră este țara filosofiei secularizate, în care se caută asiduu înțelepciunea, pornindu-se de la toate elementele alcătuitoare ale universului. Nu putem vorbi de sisteme filosofice propriu-zise, ci mai degrabă putem vorbi de școli, dintre care două au fost extrem de importante, cu influențe permanente asupra întregii filosofii, din antichitate până astăzi. Acestea sunt școlile celor doi titani, Platon și Aristotel, cei care au influențat întreaga filosofie, din toate epocile istorice, fiind punct de plecare și de inspirație în multe din ideile teologice.

Întrebarea la care s-a încercat să se răspundă este aceea asupra originii și substanței lumii materiale, viața în formele ei cele mai diferite.

Amintim cele mai cunoscute curente care au influențat în mare măsură gândirea unor filosofi ce au rămas tributari acestor concepții naive:

a) ***naturalismul,*** care are în centrul atenției ***natura,*** în elementele ei componente. Thales explică întreaga creație prin *apă*. Anaximandros prin ceea ce grecii numesc ***apeiron,*** adică nelimitat, nedefinit, Anaximenes prin

pnevma, *aer* (dar mai târziu cu sensul de *spirit*), Pitagoras prin [illegible] capacități ale numerelor, **aritmos**, *număr*, Empedocles prin cele patru [illegible] mente, ***apă***, ***aer***, ***foc*** și ***pământ***;

b) ***panteismul*** monist, al cărui reprezentant este Heracleitos, [illegible] care focul este principiul creator, iar nimic din ceea ce vedem nu este [illegible] de unde celebra sintagmă *panta rhei*, adică „totul curge, se mișcă [illegible] Xenophanes alege pământul „unic și identic cu Dumnezeu" și Parmenide [illegible] unul din filosofii, care se apropie de creștinism prin ceea ce numește [illegible] lucrurilor, definită în sintagma εν και παν (en(a) kai pan), adică Unul [illegible] Totul, Dumnezeu e substanța unică și totul;

c) ***dualismul***, susținut de Anaxagoras care explică cosmosul prin [illegible] două componente, materia fără viață și rațiunea atotputernică, numită [illegible] inteligență ordonatoare;

d) ***materialismul***, care explică totul prin atomi, reprezentat [illegible] Democrit și Lucretius;

e) ***sofistica***, o teorie rezervată în care autorii nu cred în zei; ei [illegible] găsi argumente pro și contra, așa încât Protagoras a putut afirma că *„omul [illegible] măsura tuturor lucrurilor"*;

f) ***hedonismul***, de la termenul grecesc ηδόνη (hedóne) „plăcere", [illegible] reprezentantul cel mai cunoscut, citat sub numele Aristipp, ce vedea [illegible] vieții în plăcere fiind întemeietorul școlii hedoniste;

g) ***cinismul*** de la forma greacă κυνικός (kunikós) „de câine" [illegible] câinelui", cu referire la calitatea agresivă a acestuia, care va da numele [illegible] tului filosofic κυνίσμος (cynismos) „cinism", reprezentat de Anthistene [illegible] (discipol al lui Socrate și maestru al lui Diogene). Anthistene este [illegible] ietorul școlii cinicilor, cel de la care a rămas sintagma „rațiunea sau [illegible] gul", curent sub influența căruia s-a aflat, din nefericire, gânditorul [illegible] excepție Emil Cioran;

h) ***raționalismul***, reprezentat de Socrates, părintele maieuticii [illegible] artei ironici și al dialecticii. Socrate a fost cel mai înțelept dintre [illegible] timpului său. Îl descoperă pe Dumnezeu ca pe o ființă rațională nelimitată [illegible] indivizibilă, care este cu adevărat creatorul universului și se revelează [illegible] efectele sale. Datoriile individului către Dumnezeu se cuprind în religie [illegible] pietate și în practicarea virtuților. În anul 400 î.d.Hr. este acuzat de către [illegible] terea guvernatoare că schimbă religia statului și corupe tinerimea, de [illegible] este condamnat la moarte și obligat să bea otravă;

i) ***pesimismul***, promovat de Hegesias, propovăduitorul sinuciderii, [illegible] creația găsind-o inutilă;

j) ***idealismul*** sau ***platonismul***, după numele părintelui său, Platon, [illegible] căruia ideile sunt substanța lucrurilor, lumea sensibilă fiind copia [illegible] a lumii ideilor, în care dominantă este ideea de Bine, ideea supremă sau [illegible] pură, Dumnezeu, creatorul lumii. Platonismul va înrâuri profund [illegible] mistică creștină, fiind în mare parte preluat de misticismul Bisericii [illegible];

k) ***realismul***, al cărui părinte este Aristotel, supranumit Stagiritul, [illegible] care sistematizează științele, întemeietorul logicii și al gândirii rațio[illegible] părintele scolasticii care va înrâuri Biserica occidentală din primele [illegible] până astăzi;

l) ***stoicismul***, definit ca panteist, raționalist și materialist, în frunte cu [illegible] Cleanthes, Chrysippos și Epictet, după care Divinitatea este foc, [illegible] caldă (pnevma). Adepții acestui curent propovăduiesc petrecerea [illegible] potrivit cu natura lucrurilor și a întâmplărilor, *„secundum naturam [illegible]"*, în permanentă luptă cu patimile, în așa fel încât să poți manifesta o [illegible] stăpânire de sine;

m) ***epicureismul***, definit ca senzualist, conform cu experiența și [illegible] lui Epicuros, „filosoful plăcerii", întru totul antireligios și ateu, „după unii" propovăduitorul trăirii intense a clipei în **gnoseologia** senzualistă. După autorii mai noi, Epicur a văzut plăcerea nu în senzație, ci în cultura spir[illegible] și practicarea virtuților;

n) ***scepticismul*** sau filosofia îndoielii după care totul este „aparent și contradictoriu". Fondat de Pyrrhon și ucenicii săi, curentul va influența [illegible] de mai târziu;

o) ***maniheismul***, erezie creștină dualistă, inițiată de Manes-Mani (216-276), filosof persan care s-a declarat ultimul trimis, întruchiparea fizică a Paracletului (Duhului Sfânt). Maniheismul susține *dualismul radical, onto[illegible] între cele două principii eterne, binele și răul*, într-o opoziție perpetuă, [illegible] sfârșit. Reprezentanții curentului s-au organizat ca un cult religios, [illegible] căruia a luat atitudine drastică Biserica, prin Sfinții Părinți, în sec. IV și V;

p) ***eclectismul*** sau filosofia împrumuturilor, din toate câte ceva, prac[illegible] de latinii Cicero, Seneca, Marc Aureliu și dintre greci de Epictet;

q) ***misticismul***, numit neopitagoreic a lui Apollonios din Tyana,

Plutarchos și neoplatonicianul Plotin, cu ucenicul său Porphirios. *Iulian Apostatul* și *Proclus*, cu simpatii pentru viața antecreștină, la care s-a și întors de altfel *Iulianus Flavius Claudianus*, împărat roman creștin, născut în Constantinopol (a. 331), guvernator al Galiei, care a trăit mulți ani în Lutetia (Paris). Se distinge printr-o luptă înverșunată împotriva creștinismului, cu scopul reînvierii și instituționalizării vechii religii. Fiind creștin, a aparținut Bisericii și părăsind-o, aceasta l-a supranumit *Apostatul*, de la substantivul *apostasia*, textual „după o anumită stare", adică „abandonarea a ceva", „lepădarea de credința creștină", ceea ce semnifica extrem de mult, mai ales pentru o personalitate istorică, în cazul lui, primul om în Imperiul Bizantin.

Despre natura divină a lui Iisus Hristos, „cel de o Ființă cu Tatăl"

După cum s-a putut vedea, în lumea antică problema numărul unu la care au încercat să răspundă filosofii este problema creației și a Creatorului lumii materiale și spirituale, formele devenirii ei, aflate într-o permanentă interacțiune și mișcare. Dacă totul se schimbă, totul se mișcă, conform expresiei *„panta rei"* a lui Heraclit, unde se întrezărește și cauza, percepută în ceea ce ei au numit *Unul*, neînceput și neschimbat, cel care este Necreat, definit explicit de Sf. Ioan Damaschin astfel: *„La Dumezeu, singurul impasibil, neschimbat, imuabil și totdeauna la fel, atât nașterea, cât și crearea este impasibilă. Căci fiind prin natură impasibil și nestricăcios, fiind simplu, necompus, nu este supus patimii și nici stricăciunii, atât în naștere, cât și în creare, și nici nu are nevoie de ajutorul cuiva"* (Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, Editura Scripta, 1933, p. 25). Prin Tatăl putem defini Fiul, căci Tatăl este principiul Fiului și mai mare decât Fiul, dar, adaugă Sf. Damaschin, *„nu susținem că El precede pe Fiul în timp sau în fire, căci prin El a făcut veacurile"* și în nimic nu se deosebește decât în aceea că *„Tatăl în chip natural este cauza Fiului"*, rațiune explicată într-o splendidă comparare a relației focului cu lumina, cea de-a doua fiind subordonată celui dintâi, focului, dar în aceeași substanță și tărie, așa încât toate câte le face Tatăl le face prin Fiul, Unul Născut, izvorât din lumină, ca să fie lumină, după cum mărturisește însuși Hristos ucenicilor săi: „Εγω ειμι το φώς τοῦ κόσμου ο ακολουθων εμοι ου μη περιπάτησει εν τη σκοτία άλλ᾽ εξει το φως της ζωής" (*„Eu sunt Lumina lumii cine mă urmează pe mine nu va umbla în întuneric, ci va*

avea lumina vieții") (*Ioan*, 8, 12). Cum se realizează această luminare prin Iisus Hristos, ne mărturisește Sf. Maxim Mărturisitorul, cel care definește omul ca pe un *inel al creației*, un adevărat „macrocosm" fiind *capul conștient al țesăturii raționale și unitare a lumii*. Ce mult spune această sintagmă, *„capul conștient al țesăturii raționale"*, iată ce rang are omul și cât de inconștient viețuiește el astăzi.

Explicită și cu o valoare de excepție, această definire referitoare la crearea omului și a locului lui în lume, trebuie reținută și o reproducem integral: *„Omul este introdus ultimul între creaturi, ca un fel de inel* συνδεσμος (syndésmos) „legat împreună" *natural al extremităților întregului prin părțile sale proprii, și ca unul care aduce în sine la* ***unitate cele ce sunt despărțite, după fire prin mari distanțe,*** *ca începând întâi de la propria dezbinare, prin unirea care le adună pe toate în Dumnezeu ca în cauza lor, și continuând pe urmă treptat în urcușul lui înalt, prin toate să-și atingă ținta, unindu-le în Dumnezeu, în care nu este dezbinare"* (Maxim Mărturisitorul, *Mystagogia*, P.G., 91, 664-665). Termenul *mystagogia* a pătruns din greacă în latină, în forma *mysta, mystes-ae*, dar și *mystagógus* „cel inițiat în mistere; ghid sau preot", iar *mystágogia* este, în cazul nostru, o „inițiere în tainele creștine". Dacă reflectăm asupra textului, ne dăm seama ce înseamnă *legare prin acest inel* (care este ***omul***) *a extremităților întregului*, adică a firii divine, de o altă natură, substanță (cea spirituală) cu umanul (de natură, substanță materială), dar omul este singurul care are în sine, în structura alcătuitoare, cele două naturi, inițial „dezbinate", *trupul* și *sufletul*, două entități ce pot deveni una, sfințită prin puterea lui Iisus Hristos.

De altfel, termenul de ***religie*** trebuie pus în legătură cu latinul *religo,-are, legi, lectum* „a relua firul", „a parcurge din nou", „a relua", și substantivul *religio,-onis*, cu sensul de „scrupul de conștiință, conștiinciozitate"; „scrupul sacru, religiozitate"; „pietate, respect față de zei". Prin cunoașterea termenilor, a istoriei lor, putem înțelege substanța fenomenelor religioase și necesitatea integrării lor în istoria culturii.

Principalele dispute în teologia hristologică

Dumnezeu ne-a creat „după chipul și asemănarea sa", adică singura creatură cu rațiune și spirit care se poate îndumnezei *(theosis)*, prin modelul lui Iisus Hristos, întrupat prin voia lui Dumnezeu Tatăl, spre a ne ridica pe noi

din starea de păcat, stare moștenită o dată cu pierderea Edenului de cei doi protopărinți, Adam și Eva, care au ignorat porunca lui Dumnezeu. Restabilirea echilibrului îi revine lui Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Cel care prin jertfa sa, ce a culminat cu moartea pe cruce, va răscumpăra păcatele noastre, cerându-ne un singur lucru: să ne străduim să înțelegem și să fim cu El, în jertfă și înviere. *„Adevăr, adevăr vă spun: Cel ce ascultă cuvântul meu și crede în cel care m-a trimis, are viață veșnică și la judecată nu va veni, ci s-a mutat din moarte la viață"* (*Ioan*, 5,24).

Dacă esența divină a Mântuitorului, ca Fiu al lui Dumnezeu „născut, nu făcut", după modelul obișnuit al creaturilor, a fost limpezită cu ajutorul *Sfintei Scripturi (Vechiul și Noul Testament)*, cea de-a doua natură, umană - exprimată în sintagma *„Dumnezeu-Cuvântul, născut din Fecioara Maria"* - a fost receptată de-a lungul timpului în mod confuz, dând naștere la controverse ce și-au făcut apariția încă din sec. al III-lea și al IV-lea, dezvoltând adevărate rupturi sectare, ca cea a lui Arie, *arienismul* și a lui Apolinarie, *apolinarismul*. Cei doi credeau că în ***Hristos, Logosul*** luase locul intelectului uman, concepându-L ca pe o ființă cu o fire unică, după Arie „o unitate creată", iar după Apolinarie „o unitate cerească". Secolul al V-lea a culminat prin Sinodul de la Calcedon (451) când, după dezbateri îndelungi, s-a pus capăt *monofiziților*, cei care susțineau o singură fire, cea divină sau cea umană, dar și *diofiziților* pentru care cele două firi sau naturi, divină și umană, erau separate, nu contopite într-o unicitate a celor două: *homoousios* „de-o ființă" sau *consubstanțial* cu Tatăl, al cărui Fiu este, și umană ca Fiu întrupat al Fecioarei Maria, unicitate realizată prin aceea că Ființa lui Iisus Hristos participă plenar la esența lui Dumnezeu și a omenirii. Astfel, ***Sf. Chiril din Alexandria*** sublinia în anul 429 că Hristos este o unică persoană, Dumnezeu și om, și de aceea este drept ca ***Sfânta Fecioară Maria*** să fie numită ***Născătoare de Dumnezeu*** în greacă θεοτόκου (theotócu) „Născătoare de Dumnezeu" sau Μητηρ θεου (Meter Theu) „Maica Domnului" cu prescurtarea cunoscută MP ΘY grafia mariologică întâlnită în iconografie. Aceeași persoană care S-a născut ca Dumnezeu dinainte de veci din Tatăl, S-a născut ca om din Fecioara Maria. Acest rol unic, de împăcare a lui Dumnezeu cu oamenii, a fost anunțat în permanență de Iisus tuturor acelora care îl ascultau, repetând relația Lui cu Tatăl și cu cei pe care i-a ales Tatăl ,spre a face lucrarea Lui în lume: *„Precum M-a iubit pe Mine Tatăl, așa v-am iubit și Eu pe voi; rămâneți întru iubirea Mea. Dacă păziți poruncile mele, veți rămâne întru iubirea Mea, după cum și Eu am păzit poruncile Tatălui*

Meu și rămân întru iubirea Lui. Acestea vi le-am spus, ca bucuria Mea să fie în voi și ca bucuria voastră să fie deplină" (*Ioan*, 15, 9-11). Ce bucurie umană poate fi mai mare decât aceasta. Toată strădania Sfinților Apostoli și a Sfinților Părinți a fost, în întreaga lor existență, de a face cunoscută credincioșilor această învățătură în toată măreția ei. Primii au scris ceea ce au trăit și au văzut. Astfel, Sf. Luca, născut în Antiohia Siriei, medic și pictor iscusit, cel care a zugrăvit chipul Maicii Domnului cu pruncul în brațe, din multa lui cinstire și respectul deosebit pe care îl nutrea, l-a însoțit pe Ap. Pavel și a notat totul, ca într-un jurnal de bord, dar a predicat și el în Macedonia, Achaia, Dalmația, Italia, Galia, Libia și Egipt. Și-a scris *Evanghelia* în Roma, în anii 61-63, în timpul în care Ap. Pavel se afla în închisoare. A murit ca martir în Teba. În *Mineiul* pe anul 1776, o carte ce cuprinde pomenirea sfinților din fiecare lună (de la grecescul mina „lună") este publicată o notă prin care se redau cuvintele Maicii Domnului, rostite în clipa în care Sf. Luca i-a arătat prima imagine a Ei și a pruncului Iisus: *„Binecuvântarea Fiului Meu, prin Mine, să fie cu toți aceia ce o vor privi și se vor încredința"*, aici cu dublu sens: „a fi în credință" și „a se încrede în puterea ei, a chipului zugrăvit".

Această substanță evanghelică a fost preluată de Sf. Părinți și, după ei, de către cărturarii de frunte ai fiecărui secol, în spații diferite, dar unitare prin dorința de a limpezi lucrurile, reținând întocmai ceea ce a fost unanim acceptat. Credința creștină, în forma în care este propovăduită astăzi în Biserica tradițională (ortodoxă și catolică), este rezultatul unei îndelungi dezbateri, care nu s-a încheiat, datorită punctelor divergente care le separă, divergențe provenite mai ales din influențele filosofice diferite. Ortodoxia stă sub semnul platonismului mistic, de natură spirituală propriu-zisă, cu finalitate celestă, *mântuirea, purificarea,* iar catolicismul sub raționalismul aristotelic, devenit cu vremea pragmatic și mundan. Cei neinițiați, deci cei aflați în afara pregătirii teologice sau filosofice, mulți contemporani ai noștri, nu știu că până spre sfârșitul culturii bizantine (sfârșitul sec. al XVII-lea, în Europa răsăriteană, ceva mai devreme, în Occident) cultura și civilizația europeană și cea aflată sub influența europeană aveau ca principal scop ***omul universal, dar religios, conștiincios și demn.*** În cadrul acestei *„tendințe de demnitate și participare conștientă a lui la dezvoltare și progres a apărut reforma lui Luther, într-o epocă ce se întindea între prima jumătate a sec. al XV-lea și sfârșitul sec. al XVI-lea, în care descoperirile culturale, științifice, tehnologice și geografice au căpătat, fără excepție, o semnificație religioasă, valori și funcții religioase incontestabile ale neoplatonismului reactualizat de*

umaniștii italieni" (Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, III, 1991, p. 232). Nu pot fi ignorate greșelile; acestea au fost izolate și regretabile, pornind de la orgoliile celor ce aveau calitatea mundană a deciziei, împărați, regi sau papi, ignorând tocmai textul iubirii, al smereniei, noutate și esență reală a valorii *Evangheliei*.

Toată istoria culturală, de excepție, a omenirii a stat în strânsă legătură cu religiosul și s-a realizat prin această pârghie. Creația adevărată, utilă și necesară omului, este o creație prin Dumnezeu, o reflectare a iubirii Lui pentru Om, așa cum s-a manifestat ea prima oară pe muntele Sinai, la primirea tablelor Legii de către Moise. Știința și arta nu este altceva decât această reflectare permanentă, „inspirația" (un termen care definește adecvat actul creației) primită de marii creatori, de regulă religioși, fără să o mărturisească întotdeauna. *Inspirație* < francezul *inspiration*, cu sensul din latina medievală (atestat în a. 1120) „suflu divin", definit astfel: 1. Suflarea sau suflu ce emană de la o ființă supranaturală, care aparține prorocilor și tuturor oamenilor ce au revelații; 2. „Suflu creator care *însuflețește* scriitorii, artiștii, cercetătorii (*Le Petit Robert*, s.v. *inspiration*). Această formă a reflectării a fost în permanență numită, sub termenul generic, extrem de sugestiv, ***teoria***, un termen de mult golit de sensul lui primar din limba greacă θεωρία (theoria) „observație", „vedere", „examinare" termen ce are două componente Θεω, (Theo) „Dumnezeu" + οραω „a vedea", adică a „vedea pe Dumnezeu" sensul termenului *contemplație, revelație*. Teoria a fost răspândită și cunoscută în toate disciplinele exacte, din cele mai vechi timpuri.

Preliminarii la literatura patristică bizantină

Ceea ce este deosebit de important pentru noi, astăzi, este faptul că dogmatica Bisericii creștine, fie orientală, fie cea occidentală, ortodoxă sau catolică, are un caracter istoric, o istorie în care au fost dezbătute de către oamenii aleși, marii cărturari ai vremii, trăitori întru iubirea lui Hristos, mari dascăli și ierarhi, toate problemele legate atât de textul evanghelic, cât și cele care veneau din partea filosofiei. Aceste dezbateri formează, în mare parte, conținutul scrierilor patristice, prezente, în chiar primele secole, în toate ariile în care se aflau Biserici creștine.

Multitudinea aspectelor teoretice, dar și practice, ivite în cadrul organizării Bisericii primare, a stimulat creativitatea slujitorilor din toate

[illegible], monahi sau ierarhi, atât a celor răspândite în Asia Mică, Egipt, Siria, Palestina, cât și a celor din Europa orientală și occidentală. Datorită bogăției materialului existent suntem nevoiți să ne rezumăm doar la amintirea scriitorilor celor mai reprezentative, cunoscute sub titulatura de Sfinți Părinți, a căror operă a avut o înrâurire permanentă asupra Bisericii. Cei mai mulți au trăit și au scris în sec. al IV-lea, numit și ***secolul de aur al Bisericii creștine***. Viețile și operele lor sunt cuprinse în capodopera numită *Filocalia* (grecescul φίλο + κάλος „iubirea frumosului, a binelui"), carte tradusă din greacă și din alte versiuni de preotul și marele teolog, Dumitru Stăniloaie.

În cadrul Bisericii Occidentale sunt studiați, în ordine cronologică, ***Origen***, născut în Alexandria (185-254), ucenic al marelui scriitor Clement Alexandrinul. Origen este unul din marii teoreticieni, frecvent citat de toți teologii care de-a lungul timpului au avut în vedere conținutul de idei al *Sfintei Scripturi*, deci o personalitate cu o mare influență în scrierile Bisericii Occidentale. Fericitul ***Ieronim*** (342-420), născut în Dalmația, în zona creștină romanizată, este autorul bine cunoscutei traduceri a *Sfintei Scripturi*, numită *Vulgata*, unul din scriitori care a călătorit în Antiohia, Palestina și Egipt, spre a se împărtăși din tradiția Orientului, bogat în conținutul mistic al primelor mănăstiri. Sf. Ieronim a trăit în Betleem toată viața, în apropierea grotei în care s-a născut Iisus. Pelerinul poate vedea astăzi, în catacombele din imediata apropiere a Bisericii Nașterii Domnului din Betleem, relicve ale prezenței sfântului în acest spațiu sacru de rugăciune și muncă neîntreruptă. În același spirit, de cunoaștere a acestui Orient, se înscrie Sf. ***Ioan Casian*** (360-435), originar din Sciția Minor, cel care va lua drumul Palestinei și al Egiptului, întorcându-se apoi în Europa apuseană, unde, pe baza experienței acumulate, pune bazele vieții monahale. Se stabilește în Marsilia, unde a întemeiat două mănăstiri în jurul anului 415. Experiența monahală este relatată în lucrarea *„Despre așezămintele monahale cu viață de obște și despre remediile împotriva celor opt păcate principale"*, lucrare scrisă în latină, cu titlul *„De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis"*. Un alt căutător al comorilor Orientului este Fericitul ***Rufin de Aquileia*** (345-410), cel care va traduce în limba latină scrieri din patristica de limbă greacă, în special scrieri ale Sf. Vasile cel Mare și ale Sf. Grigorie de Nazianz. Un rol aparte îl ocupă ***Sf. Ambrozie*** (339-397), episcop al Milanului, cel care a luptat contra pericolului arian (arianismul fiind destul de răspândit în sec. al IV-lea) și contra restaurării păgânismului la Roma. Trebuie amintit și ***Fericitul***

Augustin, cu numele complet ***Aurelius Augustinus*** (354-430), unul din cei mai cunoscuți scriitori latini, profesor de retorică, dar și un teolog erudit. Filosof, moralist și polemist a scris contra tuturor schismaticilor din provincia romană a Africii, contra tuturor ereticilor, în special împotriva maniheilor, pelagienilor și arienilor, ajunși aici prin goții de la Dunăre, arieni, veniți o dată cu armata imperială. Din lucrările importante, scrise în latină, amintim: *„Confesiones", „Mărturisiri"* și *„De civitate Dei", „Despre cetatea divină"*.

În literatura patristică orientală, din punct de vedere cronologic primul scriitor creștin este ***Clement Alexandrinul*** (150-216), medic și mare scriitor, născut la Atena, după unii exegeți, după alții în Alexandria (de aici supranumele, *Alexandrinul*) socotit a fi maestrul lui Origen. Clement Alexandrinul a scris una din cele mai viabile lucrări cu titlul *Stromates*, adică *Straturile*, cu sensul de „pături" „suprapuneri" de ordin cultural, după modelul straturilor geologice. Sf. ***Chiril al Alexandriei,*** originar din Alexandria, cetate în care va sluji ca arhiepiscop începând cu anul 412, păstorește credincioșii până în anul 444, când se mută la cele veșnice. Cea mai reprezentativă lucrare, scrisă în formă de dialog, are titlul *Despre închinarea și slujirea în duh și adevăr*, în care sunt cuprinse și polemicile purtate cu reprezentanții unor școli eretice. De aceea se poate afirma că în sec. al IV-lea creștinismul a triumfat definitiv asupra vechilor religii păgâne și asupra unor erezii, mai ales prin activitatea și scrierile deosebite ale Sf. Părinți și gânditori ai Răsăritului, citați neîncetat până astăzi: Sf. ***Vasile cel Mare*** (+ 379), întemeietorul așezămintelor de sănătate de pe lângă mănăstiri, numite *Basilicale* sau *Vasilicale*. Este autor a numeroase lucrări teologice propriu-zise, ca *Sf. Liturghie* care se oficiază și astăzi în Biserica răsăriteană, în anumite zile de peste an; Sf. ***Chiril al Ierusalimului*** (+ 386), Sf. ***Grigore de Nazianz*** (+ 389), Sf. ***Grigore de Nyssa*** (+ 394), Sf. ***Ioan Hrisostom*** sau ***Gură de Aur***, în limba slavă, ***Zlotaust*** (+ 407), autor al *Sf. Liturghii* care se săvârșește în mod curent în Biserica răsăriteană. A nu se confunda cu Sf. Ioan evanghelistul, cel mai tânăr dintre ucenicii lui Hristos, prezent la crucificarea lui Iisus, cel căruia Mântuitorul i se adresează astfel: *„Apoi i-a zis ucenicului: Iată, mama ta! Și din ceasul acela ucenicul a luat-o la sine"* (*Ioan*, 19, 27). Este vorba de Maica Domnului, prezentă, alături de Ioan, în momentele tragediei de pe Golgota. Astăzi biserica de pe Golgota, cu altarul ridicat în locul țintuirii, a pironirii pe cruce, se află o frescă care redă această fărădelege la care asistă îndurerată Maica Domnului și Ioan evanghelistul. Retras în Efes, Sf. Ioan, evanghelistul,

fiind urmărit de oamenii sângerosului împărat Domițian, este exilat în anii 94-96 la Patmos, unde, prin rugăciune și post, scrie ceea ce îi este descoperit direct de Iisus Hristos, lucrarea care poartă numele acestei descoperiri, *Apocalipsa*. Această carte încheie *Noul Testament* și cuprinde, într-o formă metaforică și simbolică, unele taine ale lucrării mântuitoare a lui Iisus Hristos, prin care binele va triumfa asupra forțelor răului, din ce în ce mai dezlănțuite și devastatoare. Întru Hristos se vor bucura toți aceia care au rezistat ispitelor răului, creștinii adevărați, precum și cei care au murit în mărturisirea Lui.

Interesul nostru, al tuturor oamenilor de cultură ai spațiului cuprins între arcul carpatic și Marea Neagră, se îndreaptă către istoria Bisericii românești, puțin cunoscută acelora care nu au nici o tangență cu teologia. Acesta este motivul pentru care ne oprim la câțiva reprezentanți ai patristicii de limbă latină (dunăreană), episcopi care, prin scrierile lor, fac dovada activității Bisericii organizate pe acest teritoriu, cu mult înainte de venirea slavilor și a influenței lor, ce datează de la începutul sec. al X-lea.

Scrieri patristice la Dunărea de Jos

Unii dintre exegeții ce au în vedere această etapă a dezvoltării limbii și culturii românești numesc această perioadă a activității bisericești, *Biserica străromână*, mai ales cea din Dacia Pontică care, pe baza documentelor, s-a aflat într-o permanentă și strânsă legătură cu învățătura Sf. Părinți răsăriteni, amintiți mai sus. *Străromână*, un termen ce este creat pentru a reda perioada de formare a limbii române, comună în nordul și sudul Dunării, o latină dunăreană în evoluția ei spre limba română.

Operele Sfinților, Chiril al Alexandriei, Grigore de Nyssa, Vasile cel Mare, Chiril al Ierusalimului, Grigore Taumaturgul, au fost folosite în oficierea slujbelor și în cateheză (învățare) de către Dionisie Exiguul, Niceta de Remesiana și Ioan Maxențiu.

Foarte important, din punct de vedere documentar, este faptul că sunt atestate, pe de-o parte, refuzul lui Teotim I, episcop al Tomisului, prezent la un Sinod din Constantinopol (a. 403), de a denigra învățătura lui Origen, iar pe de altă parte, scrisoarea Bisericii din Goția (numele părții Daciei ocupată de goți) o scrisoare răspuns, către Biserica din Capadocia și trei epistole ale Sf. Vasile cel Mare, toate trimise cu ocazia martiriului Sf. Sava Gotul, originar din Capadocia, și contemporan cu Sf. Vasile cel Mare. Sfântul Sava a trăit și

şi-a desfăşurat activitatea misionară în Dacia, în zona Buzăului.

Sf. Sava a venit aici, pe meleagurile noastre din Capadocia şi este cunoscut cu o activitate religioasă deosebită în toată zona ocupată de goţi, fiind un adevărat ucenic al lui Hristos care, prin cuvântul şi faptele sale, aducea la credinţă foarte mulţi goţi. A fost urmărit de ostaşi, prins şi după multe alte suplicii, suferite de sfânt din porunca regelui got, Athanaric, a fost aruncat în apa Buzăului, în anul 372. Moaştele Sf. Sava au fost strămutate de la Tomis în Capadocia, la cererea Sf. Vasile cel Mare, spre a fi păstrate în centrul creştinătăţii universale şi apoi răsăritene.

Dintre scriitori Scythiei Minor, ale căror lucrări s-au păstrat, îi amintim pe ***Ioan Cassian,*** născut în anul 360 a cărui instrucţie şi educaţie este remarcată în mod deosebit, prin studiile de literatură clasică, latină şi greacă, făcute în locul natal, într-o mănăstire. Părăseşte, împreună cu alt monah, Gherman, pământul dobrogean, îndreptându-se spre Ţara Sfântă, la Betleem, unde rămâne ca monah în una din principalele mănăstiri de acolo. Lucrările scrise în limba latină sunt: a) *„Despre aşezămintele mănăstireşti cu viaţă de obşte şi despre remediile contra celor opt păcate principale;* b) *Colaţiuni sau convorbiri cu Părinţii,* se înţelege, cu Sf. Părinţi (un dialog după modelul şi tipicul filosofic sau cel din mitologia greacă); c) *Despre întruparea Domnului, contra lui Nestorie;* ***Dionisie Exiguu*** (cel mic, adică cel smerit) s-a născut în Scythia Minor, în jurul anilor 470, şi, după cum reiese dintr-o mărturisire făcută în una din scrierile sale cu caracter autobiografic, a fost crescut şi educat în una din mănăstirile locului. Se distinge printr-o activitate asiduă de traducător din greacă în latină, printre care se numără şi cartea Sf. Grigore de Nyssa, *„Despre crearea omului"*. Pe lângă aceste traduceri, Dionisie Exiguu sau cel Mic este cunoscut şi cu o impresionantă literatură hagiografică şi de drept canonic, el fiind acela care a tradus în limba latină Canoanele Sinoadelor Ecumenice (de la Niceea, Constantinopol, Efes şi Calcedon), lucrare folosită de Carol cel Mare, rămasă în tradiţia carolingiană cu numele *Dionisiana* sau *Dacheriana;* ***Niceta de Remesiana,*** după numele localităţii (care se păstrează şi astăzi, în forma Bela Palanka), situată aproape de oraşul Niş din Serbia. S-a născut în jurul anului 340, iar în anul 370 este amitit ca episcop al eparhiei Remesiana, desfăşurând o bogată activitate în toată zona Dunării, fluviul neîmpiedicând contactele misionare din stânga şi din dreapta bazinului, în cadrul unei mari provincii romanizate şi bine organizate din punct de vedere administrativ. Activitatea de la Dunărea de Jos este consem-

nată în câteva stihuri ale episcopului Paulin de Nola, contemporanul şi bunul prieten al lui Niceta, cel care va descrie într-unul din poemele sale, de factură bucolică, reacţia celor ce ascultau cuvântul înflăcărat al lui Nicetas: *„La pământu-ţi cald, scitul se-mblânzeşte;...şi amândoi dacii. Unu-arând pământul iar altu-n sarică Mânându-şi din urmă pe-al Dunării ţărm Turmele* [illegible]*..."* (Paulinus Nolanus, *Carmen* XVII, în *„Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum,* vol. XXX, pars II, 1894). În unele lucrări numele lui Paulinus este tradus Paulin al Nolei, aşa cum îl găsim în volumul *Patristica Mirabila, Pagini din literatura primelor veacuri creştine* (Mitropolitul Nicolae Corneanu, Timişoara, 1987, p. 277), o carte care ne familiarizează, prin fragmentele operelor citate, cu viaţa şi educaţia morală a primelor veacuri, într-o descriere autentică, făcută de singurii oameni de cultură ai timpului, slujitorii Bisericii lui Hristos.

Din operele Sf. Niceta de Remesiana amintim lucrarea *Libelli instructionis,* tradusă în româneşte prin titlul *Cărticele de învăţături,* un fel de catehism destinat celor ce aveau să primească Sf. Botez. Lucrarea este compusă din mai multe părţi, numite cărţi: *„De ratione fidei"*, *„Despre raţiunea credinţei"*, *„De Spiritu Sancti potentia"*, *„Despre Puterea Sfântului Duh"* şi *„De symbole"*, *„Despre Simbolul credinţei"*. O altă lucrare ce trebuie subliniată este *„De vigiliis servorum Dei"*, *„Despre priveghierea robilor lui Dumnezeu"*, o lucrare de mare interes, nu numai teologic, ci şi din punct de vedere lingvistic, fiind atestate două cuvinte latineşti care sunt specifice limbii române vechi: *vigiliu,* păstrat în documente cu sensul de „veghere", „pază" şi *serv > şerb,* cu sensul de „supus al lui Dumnezeu".

O altă lucrare cu caracter poetic ce a fost preluată şi menţinută până astăzi, în cele două Biserici tradiţionale (occidentală şi orientală) este celebrul text *„Te Deum laudamus"*, *„Pe Tine Doamne, Te lăudăm"*, un poem cu adevărat celebru, al cărui text este scris în proză ritmată şi care adesea, în ediţiile vechi, a însoţit *Psaltirea,* fiind pus înainte sau la sfârşit şi purtând nota *Canticum beati Niceti episcopi. „Te Deum laudamus"* (o notă care prin tradiţie a fost inserată şi într-o *Psaltire,* tipărită la Londra, 1555).

Am spicuit doar câteva informaţii din bogata literatură de specialitate, izvoarele fiind multe şi deosebit de interesante pentru toţi aceia care vor cu adevărat să cunoască istoria culturii şi civilizaţiei unui popor care s-a născut creştin, în sensul formării lui ca limbă şi spirit religios, prin practicarea cultului creştin, propovăduit de Apostoli. Limba care a stat la baza primelor

noțiuni este limba latină vulgară, numită convențional *latina dunăreană*. Nu trebuie neglijat creștinismul adus și de soldații romani (colonii ce au slujit împăratul în provincia Iudeea).

Generalizarea creștinismului în întregul Imperiu Roman, în perioada sec. I-IV d.Hr., este evidentă și în semnificația etnonimului *roman* și, mai târziu, *român, rumân*, un termen ce era sinonim perfect cu termenul *creștin*, mai ales în perioada începutului și apogeului migrării popoarelor barbare, necreștine.

Începuturile culturii bizantine

Constantin cel Mare și religia creștină

Constantin cel Mare, împărat roman, născut în anul 274 în orașul roman Naissus, în Moesia superioară (azi, Niș, în Serbia), sub numele Flavius Valerius Constantinus, fiul lui Constantius Chlorus și al Elenei, a fost proclamat împărat în anul 306. A purtat numeroase războaie împotriva francilor și germanilor, dar cele mai importante victorii au fost cele dobândite împotriva adversarilor săi, Maxentius (a. 312) și Licinius, cu care s-a înfruntat în mai multe rânduri, dar a obținut victoria abia în anul 323, devenind astfel singurul stăpân al întregului Imperiu Roman. Ceea ce trebuie subliniat este miracolul prin care a fost întărit în lupta sa contra lui Licinius, cu care era asociat la domnie; divergențele dintre cei doi erau numeroase și intolerabile, cauzate mai ales de faptul că Licinius nu nutrea sentimente procreștine, dorind întoarcerea la idolatrie. Înainte de bătălia finală, pe cer a apărut crucea monogramului, cu îndemnul cuprins în următoarele cuvinte strălucitoare: ***„In hoc signo vinces"*** „în acest semn vei învinge". Sub această cutremurătoare intervenție divină, împăratul Constantin l-a învins pe Licinius. Deși în 313 se publicase la Milano un edict de toleranță în favoarea creștinilor persecutați, persecuțiile au continuat, așa încât în anul 324 Constantin cel Mare a declarat creștinismul religie de stat, ceea ce a însemnat începutul altei perioade istorice în care vechea civilizație greco-romană se va restructura pe noile temeiuri ale religiei creștine. Un an mai târziu, în 325, are loc primul Sinod ecumenic în Niceea, cu participarea tuturor Bisericilor, la care a luat parte și împăratul, sinod în care în mod oficial, are loc condamnarea lui Arie și a ereziei lui, prin intervenția directă a Sf. Atanasie cel Mare. Aici și acum se stabilește prima formă a *simbolului credinței, Credeul* sau *Crezul*, desăvârșit la Calcedon în 451. Un pas înainte spre integrarea elenismului este făcut de împăratul Constantin prin mutarea capitalei Imperiului de la Roma în orașul Bizantium, oraș care, începând cu anul 330, primește numele împăratului, numindu-se Constantinopole, după forma *Constantinopolis*, în limba greacă, „orașul sau

cetatea lui Constantin". Moneda bătută în timpul domniei lui are chipul său lui soare, căruia i se alătură acum numele lui Iisus Hristos. Este posibil ca în acest moment să intervină asocierea prezentă în sintagma „Iisus Hristos soarele dreptății", o sintagmă deosebit de frecventă în toată literatura creștină până astăzi. Împăratul, supranumit Constantin cel Mare, primește botezul pe patul de suferință, puțin înainte de sfârșitul său, care are loc la 22 mai 337, la Nicomidia. Biserica romano-catolică l-a numit *Maximus*, iar cea ortodoxă l-a trecut pe el și pe mama sa, Elena devotată cauzei creștine, bun sfetnic, îndrumătoare și sprijinitoare a fiului ei, Constantin, în ierarhia sfinților. În calitate de pelerin, Sfânta Elena stă mai mult timp în Ierusalim, unde, prin revelație, îi sunt arătate locurile importante de pe Golgota și din Bethleem, locuri pe care sunt ridicate primele biserici din Țara Sfântă. Iconografia ortodoxă o înfățișează pe Sf. Elena alături de fiul ei susținând crucea. Valoarea simbolului este dublă: găsirea crucii Mântuitorului și ridicarea ei ca simbol al creștinătății. Atât fiul, cât și mama au avut un rol extraordinar în cristalizarea vieții creștine și de aceea au fost trecuți de Biserică în rândul sfinților, fiind sărbătoriți de Biserica orientală și occidentală la 21 mai.

Împăratul Justinian și dreptul canonic

Justinian este primul împărat al Imperiului Bizantin rămas în istorie cu foarte multe realizări în domeniile culturii (în special în arta decorațiilor și în arhitectură) și ale civilizației creștine (în justiție, cu celebrul *Corpus Juris Civilis*). De aceea numele împăratului, a fost reținut de posteritate într-o asociere rar atribuită oamenilor, cum este aceea a identificării epocii cu personalitatea lor, ca în cazul celor două asocieri: „l'âge glorieux ou période justinienne" sau secolul al VI-lea, „le siècle de Justinien", în traducere ar fi „epoca de glorie sau perioada justiniană" sau „secolul lui Justinian".

S-a născut în anul 482, tot în Moesia, sudul Dunării, la Tauresium (astăzi Uskub, în Serbia). Orașul natal va fi reconstruit și va deveni *Justiniana Prima*, un centru de cultură bizantină. Printre faptele remarcabile, atât în politica internă, cât și cea externă, se numără restabilirea ordinii în cadrul luptelor înverșunate de ordin politic (bine cunoscutele lupte între partidele politice, reținute în mod special, cele dintre verzi și albaștri prin scandaluri și dezordine) dar și cele de ordin religios, marcate prin prezența unor noi curente eretice, ce aveau tendința să se dezvolte în cadrul diversității Imperiului. Pe

plan extern, recucerește Mediterana, cu ajutorul celor mai capabili generali și militari. Cele mai cunoscute sunt numele a doi generali, devotatul Belisarie, cel care a reușit să scoată Cartagina din mâna vandalilor (a. 533), și cel al lui Narses, generalul care cucerește Italia din mâna ostrogoților (a. 555). Și la Dunăre avea mari probleme cu năvălirea popoarelor barbare. Menționăm lupta cu bulgarii care s-au așezat în Romania orientală, partea aflată în sudul Dunării, locuită în mare parte de cei care au fost numiți, de către goți și apoi de slavi, *valahi*, adică *romani*. Populația așezată aici, spre sfârșitul sec. al IV-lea și începutul sec. al V-lea, este citată în izvoarele evului mediu sub numele de *protobulgari*, o populație de origine turanică, care nu a rezistat prea mult, deoarece peste ea au năvălit avarii, o populație care a fost și ea asimilată treptat de slavi, cei care au ocupat, în sec. al VI-lea, aproape toată Peninsula Balcanică. Ei au asimilat în mare parte vechile populații necreștine, mai puțin populația romanizată și creștină cunoscută sub numele de *vlahi, rumâni sau români*. Interesant este faptul că poporul nou format în sudul Dunării a păstrat până în zilele noastre numele vechi, cel de bulgar.

După această paranteză să ne întoarcem la Justinian și să-i stabilim funcțiile rămase în istorie până astăzi, în cea mai importantă instituție, *justiția*, cea care a funcționat neîntrerupt, alături de *biserică* și *armată*, în tot spațiul și în toată perioada pe care o numim *Imperiu Bizantin*, instituție preluată cu mici modificări de la romani. Pentru a înțelege specificitatea Bizanțului trebuie să explicăm o definiție pe care a elaborat-o un istoric foarte apreciat, Georges Ostrogorsky, bizantinolog a cărui lucrare, *Histoire de l'État Byzantin*, a cunoscut mai multe ediții în franceză și în germană. Esențial și unic pentru perioada pe care o avem în vedere este întâlnirea celor trei elemente deosebite: ***„structura romană a statului, cultura greacă și credința creștină... numai sinteza culturii elenistice și a religiei creștine cu forma romană a statului a făcut posibilă constituirea acestui fenomen istoric pe care îl numim Imperiu Bizantin"*** (*opera citată*, Payot, Paris, 1956, p. 53).

Din punct de vedere juridic, Justinian este acela care a alcătuit o comisie ce avea ca scop redactarea a ceea ce s-a numit *Codex Justinianeus* în anul 529. Desigur că exista un *Codex*, legea romană era valabilă în tot Imperiul. *Codexul* lui Justinian aducea completări și era axat și pe noua realitate, religia creștină. Reluat în sec. al XII-lea și publicat sub numele *Corpus Juris Civilis* va cuprinde o colecție a cărților juridice din timpul împăratului Justinian, cărți ce aveau în vedere toate aspectele de ordin juridic în corelare

cu dreptul canonic. Amintim cea de-a treia lucrare, *Codicele*, o culegere de decrete imperiale, în 12 cărţi, publicate în anul 534, iar partea a patra este o carte intitulată *Novele*, în care erau cuprinse legile mai noi ale lui Justinian, prin care se urmărea o reformă a instituţiilor învechite şi limpezirea punctelor controversate. Această ultimă carte a format baza care a asigurat jurisdicţia romană în toate provinciile Imperiului, fiind adaptată la necesităţile practice ale tuturor provinciilor. Ea este întâlnită şi în legislaţia românească, prin adaptări şi traduceri succesive, într-o colecţie de legi numită *Nomocanon*, deoarece în Bizanţ, pe lângă legile cu caracter ecleziatic, cuprindea şi legile civile, emise de împăraţi în interesul strict eclezial. Este o compilaţie intitulată *„Concordia canonum"*, o colecţie ce aparţine lui Ioan Scolasticul, preot în Antiohia, apoi patriarh al Constantinopolului (a. 564), colecţie la care sunt adăugate cele zece *Novele* ale lui Justinian. Acest *Nomocanon* a fost cunoscut, cu anumite adaptări, în diversele versiuni ale traducerilor timpurii sau târzii, în toate provinciile Imperiului. Referindu-se la acest aspect, un istoric al dreptului românesc, V. Al. Georgescu, în volumul *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul sec. al XVIII-lea* (Editura Academiei, 1980) scria: *„Biserica feudală, strâns legată în stil bizantin de stat, a rămas în orice caz şi după 1453, prin ea însăşi, o placă turnantă de implantare instituţională bizantină pe plan canonic şi civilo-canonic"* (p. 92).

După cum s-a văzut şi din scrisoarea Sf. Vasile cel Mare către episcopul Tomisului, în sec. al IV-lea, scrisoare trimisă cu scopul de a primi relaţii în legătură cu martiriul Sf. Sava şi moaştele acestuia, teritoriile creştinate din nordul şi sudul Dunării au rămas din punct de vedere administrativ şi juridic sub directa jurisdicţie a Patriarhiei din Constantinopol. Că lucrurile stau aşa, reiese şi din faptul că episcopii locului sunt convocaţi la Sinoadele ecumenice, prezenţa lor fiind atestată în documentele vremii, o evidenţă valabilă şi pentru nordul Dunării. În anul 787, în cadrul Sinodului de la Niceea, este amintită participarea lui *„Ursus, episcop al sfintei Biserici a avariţienilor"*, cu referire la locul stăpânit de avarii care ocupau la acea vreme Banatul şi Crişana, aşa cum s-a vorbit şi de Goţia vremelnică din zona Buzăului şi a Dobrogei. Se crede că cetatea de reşedinţă, deci episcopatul lui Ursus, s-ar fi aflat în Morisena (azi Cenad, jud. Timiş), pe malul stâng al Mureşului (Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 1978, p. 46). Cei ce susţin că în nordul Dunării organizarea Bisericii a început numai după sec. al X-lea

până şi astăzi literatura de specialitate, referitoare la instituţiile bizantine în un mediu romanic şi apoi daco-romanic, macedo-romanic, istro-romanic, meglenoromanic, aflate până la venirea slavilor într-o relativă unitate, tocmai prin intermediul Bisericii, fiind singura populaţie creştinată din această zonă geografică. Unitatea de cultură spirituală şi cea de limbă a asigurat proccesul de transformare a limbii latine vulgare în limba *română comună*, numită şi protoromână, până spre sfârşitul sec. al VI-lea.

În legătură cu dezvoltarea Bisericii, nu numai ca instituţie, ci şi ca spaţiu sacru de cult, Justinian are un merit aparte, deoarece de numele lui sunt legate cele mai multe biserici cu o arhitectură deosebită, biserici care au supravieţuit multe secole de la întemeierea lor. Cele mai multe au fost ctitorite în timpul vieţii lui, 25 numai în Constantinopol, printre care se numără şi catedrala Sf. Sofia. Trebuie adăugat faptul că în Constantinopol au funcţionat, pe lângă cele 25 de biserici atribuite lui Justinian, multe altele - 450 de biserici şi 340 mănăstiri - zidite mai târziu, în epoca de glorie a Imperiului. Tot de numele lui este legată basilica Sf. Vitalie din Ravena, în care predomină mozaicul, ca artă monumentală ce a rezistat până astăzi, dar şi alte mozaicuri celebre, lucrate pe fond de aur, ca cele de la Catredala Sf. Sofia din Constantinopol. Ravena a reprezentat centrul Imperiului Roman occidental, sub Honorius (a. 402), devenit apoi capitală a regelui ostrogoţilor Theodoric (în 493) şi recucerită apoi de bizantini, în 540. Unul din mozaicurile păstrate la Ravena îl înfăţişează pe împăratul Justinian şi curtea sa, în culorile dominante aurii (fondul) şi nuanţe de verde şi maron, iar altul, situat într-o absidă, îl reprezintă pe Sf. Vitalie, scris Vitalis, patronul Bisericii, aflat sub directa protecţie a Îngerului păzitor. Mozaicul este grăitor şi din punct de vedere al vestimentaţiei purtate de Vitalis, vestimentaţie în care se îmbină simplitatea costumului, specific zonei, cu motive decorative, cusute într-un punct specific, cunoscut până astăzi sub numele de cusătură „în cruci". Motivele sunt aplicate tradiţional, pe mâneca cămăşii lungi până la genunchi şi sunt cusute cu fir de culoare neagră în dominanta geometrică a romburilor circumscrise şi împodobite cu crenguţe de brad. Motivele sunt comune cu cele pe care le ştim din zestrea cusăturilor româneşti. Peste acest costum de ţăran simplu, încălţat în opinci, se suprapune fastul stofelor bizantine, prin care i se reliefa rangul sfinţilor pe scara ierarhică, cucerită prin sfinţenie. Ceea ce l-a caracterizat pe Justinian a fost credinţa puternică în Dumnezeu, cea mai mare virtute din care se deduc toate celelalte calităţi, evidenţiate în timpul domniei lui. Se zice că

la terminarea grandioasei și strălucitei Biserici *Sfânta Sofia* ar fi excl[...] „*Slavă lui Dumnezeu care m-a învrednicit să termin această lu[...] Solomoane, te-am depășit!*". Prin această modalitate de mulțumire era [...] mată bucuria sinceră a creștinului care a realizat, cu credința în Hr[...] Biserica închinată Lui, o fază superioară înscrisă în spiritual, și prin ca[...] mod firesc, a depășit Templul lui Solomon din Ierusalim, comparație ce [...] dențiază cele două culturi.

Două din bisericile constantinopolitane din sec. al VI-lea, care au [...] sub directa patronare a împăratului Justinian, au reținut atenția isto[...] Prima este Biserica Sf. Irina, construcție începută de Constantin cel Ma[...] terminată de Justinian, una din bisericile foarte importante [...] Constantinopol, unde s-a ținut și Sinodul ecumenic din 381. Biserica a [...] construită pe locul în care se aflau două temple păgâne (unul închina[...] Apollo, altul Afroditei), rămășițele acestor construcții fiind date la iveal[...] săpăturile arheologice. Cea de-a doua biserică asupra căreia vom stărui, [...] Biserica Βλαχερνε (Vlaherne) sau în forma latină, Blacherne, cunoscut[...] sub numele *Panagia Vlaherne*, deoarece aici, la proprietatea Vlahernilor, [...] locul în care era cinstită în mod deosebit Fecioara Maria, Panaghi[...] „*Atotsfânta*". Biserica a fost construită în perioada 450-453, amplificat[...] restaurată de Justinian, apoi susținută ca o biserică cu un statut special de [...] diferiți împărați, printre care Roman al III-lea. Interesant este faptul că în [...] 1070 a fost distrusă de un incendiu și reconstruită tot de un împărat cu nume[...] Roman al IV-lea, Diogen și Mihail al VII-lea Ducas. În istoricul biseri[...] figurează un miracol, petrecut în timpul asediului avaro-persan al orașul[...] (a. 626), când a intervenit Maica Domnului. Cronicarul specifică faptul că din [...] acea vreme datează o icoană a Maicii Domnului, numită *Blachernitissa*, adic[...] „Sfânta Fecioară din Vlaherne", în care apare imaginea Fecioarei Maria cu [...] brațele ridicate la rugăciune, iar în spatele Fecioarei este zugrăvit zidul de [...] apărare al cetății. Icoana ar fi dispărut miraculos, în timpul barbariei icono[...]claste, ca să apară tot așa de miraculos în timpul cât au durat lucrările de înfru[...]musețare a Bisericii sub patronajul lui Roman Arghirul. Apariția Maicii Domnului chiar în Biserica din Vlaherne este sărbătorită de Biserica ortodox[...] în ziua de 1 octombrie, când se citește *Acatistul Sfântului Acoperământ[...]*, înțeles nu ca veșmânt, ci ca protecție permanentă, așa cum reiese din Icosul al V-lea: „*Bucură-te cea ale cărei mâini sunt ținute la rugăciune de în[...] dragostea și milostivirea ta cea către noi*". Biserica este alcătuită din [...]

[...] așezate într-o poziție circulară, alături de un mic paraclis în care s-au [...] multă vreme Acoperământul și Brâul Maicii Domnului. Tot aici se află [...] bazin în care curge *agheasmă*, o apă sfințită de Maica Domnului, un [...] binecuvântat care a fost captat și a rămas până astăzi singurul izvor cu [...] potabilă de pe cele două maluri ale Bosforului. În serviciul acestei [...] se aflau 74 de persoane, 12 preoți, 18 diaconi, 6 diaconese, 8 subdia[...] 20 de lectori, 4 cantori sau cântăreți, 6 portari. În această Biserică a fost [...] în 834, prima Duminică a Ortodoxiei, în cinstea biruinței, a victo[...] iconolatrilor asupra iconoclaștilor. Am insistat asupra acestei biserici [...] Miracolului săvârșit aici și datorită faptului că ea era legată direct, [...] un portal și o scară, de Palatul Vlahernilor, o proprietate care aparținea [...] romanilor și nu romeilor, adică grecilor. Vocabula βλαχερνε este [...] din doi termeni, βλάχ (vláh) + έρνος (érnos) „ramură, vlăstar" (cu [...] figurat „copil, moștenitor"). Termenul apare întotdeauna la plural, [...] „moștenirea vlahilor". Nu întâmplător, cei ce s-au ocupat mai mult [...] spațiu, de palat și de biserică, au purtat numele de Roman.

[...]edrala imperială Sf. Sofia din Constantinopol, simbol al [...] creștine bizantine

Se știe că primul sens al termenului *ecclesia* a fost acela de *adunare*, [...] de la care, prin extensie, i s-a acordat și locului în care avea loc [...], iar prin generalizare, clădirii special amenajate pentru oficierea cul[...] creștin. La început, aceasta era o casă ca oricare alta și se numea „casa [...]", *domus eclesiae*. Ultimele descoperiri arheologice au confirmat [...] lucru. De la necesitatea strictă a oficierii sfintei Liturghii într-o casă [...], s-a trecut la construcții de tip special, mult mai mari, având ca [...] palatele imperiale, de unde și numele de *basilică*, de la *basileum*.

După declararea creștinismului ca religie oficială, apar germenii [...], prin care încep să se contureze două tipuri de culturi, una [...], idolatră și greu de înlăturat, urmată de cea care a fost numită mai [...] autonomă, închinată omului, și cea cu conținut nou care se adresa sufle[...], *duhovnicească* sau *spirituală*, închinată lui Dumnezeu, o nouă [...] de adresare, ce începe să se diferențieze tot mai mult prin scopul avut [...]. Dacă urmărim cu atenție cele două aspecte, în evoluția lor, [...] geneza și scopul artei creștine, care se deosebește de toate celelalte

şi va trăi, cu aceeaşi intensitate şi receptivitate, atât timp cât va dăinui [illegible] omenirii în spirit religios creştin, după cum afirmă însuşi Iisus Hristos: „[illegible] *şi pământul vor trece, dar cuvintele mele nu vor trece*" (*Matei*, 24, 35). [illegible] pe scurt, câteva elemente ce definesc cele două aspecte ale tipurilor de cultură, menţionate: a) cultura religioasă îl afirmă pe Dumnezeu şi ne [illegible] sufletele către cer, în opoziţie cu cultura laică, cea care îl afirmă pe [illegible] supradimensionat (*umanismul*, rău înţeles, ce a dominat aproape trei secole ducând la secularizarea şi înstrăinarea totală a omului faţă de Dumnezeu; b) religia şi cultura religioasă este transcendentă şi *teocentrică*, în timp ce cultura autonomă este relativă şi *antropocentrică*; c) cultura creştină este cuprinsă în mesajul lui Dumnezeu, cel care cheamă la El şi mântuieşte, „[illegible]ică" fiinţa pentru dobândirea vieţii veşnice, trăsătură pe care o aflăm atât în arhitectura lăcaşurilor de cult, cât şi în iconografie sau muzica psaltică, în timp ce creaţia culturală, autonomă, preamăreşte suficienţa telurică.

Rezultatul acestei arte şi civilizaţii, minoră prin preocupare desacralizată, nu este altceva decât exemplarul uman al zilelor noastre, omul zis „civilizat" un produs al secolului nostru, omul care a redevenit un primitiv şi un păgân. El este rezultatul firesc al culturii fără Dumnezeu, cea care sacrifică necesităţile de ordin spiritual (sufletesc) pentru cele trupeşti şi preferă satisfacţiile prezente, pământeşti, trăind numai pentru ceea ce îi oferă pământul, pentru câştigul cât mai mare al zilei, „carpe diem", având un singur crez, acela al existenţei sale somatice, limitată la biologicul perisabil. [illegible] propagă indiferenţa religioasă şi morală, ignorându-l pe Dumnezeu şi [illegible] sufletului său, creând noi idoli, ce constau în cultul plăcerii (hedonismul), al interesului imediat, al forţei, al egoismului şi al violenţei, urmărind [illegible] câştigul personal şi satisfacerea instinctelor primare, a poftelor ridicate la rangul de lege.

Am adus în centrul atenţiei aceste opoziţii pentru a înţelege [illegible]turile omului religios de altădată, creatorul *minunilor* ce au fost păstrate în ziduri, bolţi şi mozaicuri, tot ceea ce a reţinut superba frumuseţe a dragostei faţă de Dumnezeu, frumuseţea transcendentă, coborâtă pe pământ, [illegible] creşterii şi al îndumnezeirii omului.

O perlă a arhitecturii bizantine rămâne Αγία Σοφία, Sfânta Sofia din Constantinopol, Istambulul de astăzi. După cum o arată şi numele ei, această splendidă perfecţiune arhitecturală este dedicată *Înţelepciunii divine*, în greacă *sofia* însemnând „înţelepciune". Biserica reprezintă ceea ce numim,

[illegible] un termen consacrat, capodopera creaţiei specifice perioadei justiniene. [illegible] după palatele marilor bazilei în ceea ce priveşte grandoarea, biserica [illegible] la baza şi un plan original în execuţia exteriorului şi a interiorului. Ea a [illegible] în mărimea puţin obişnuită pentru bisericile timpului, deoarece [illegible] numărul mare de credincioşi care participau la Sf. Liturghie, oficiată [illegible] patriarh. Biserica era singura basilică imperială consacrată, în care se oficiau toate slujbele la care participau în mod oficial împăraţii bizantini, precum [illegible] sosiţi aici din tot Imperiul.

Pe altarul acestei biserici a fost aruncată anatema asupra [illegible], în 16 iulie 1054, de către cardinalul Humbert, printr-o bulă de [illegible], în numele papei Pius al IX-lea, formulată împotriva patriarhului Mihail Cerularie, dată la care Biserica lui Hristos a fost ruptă în două, o [illegible] canonică şi de întrerupere a comuniunii liturgice dintre scaunul din Roma şi cel din Constantinopol. Schisma a fost prima formă de destrămare a [illegible] bizantine, de separare nu numai a cultului, dar şi a destinelor politice [illegible] ale celor două părţi ale Imperiului, cel de răsărit şi cel de apus.

Ceea ce a caracterizat capodopera din Constantinopol este măreţia, [illegible] în mozaic, coloanele de marmoră, prevăzute cu capiteluri, ornamentele cu lambriuri, marmora în diferite culori, mozaicurile murale ce [illegible] chipul Mântuitorului şi al Maicii Domnului, figurile îngerilor, [illegible] ai harurilor, toate zugrăvite în culori din cele mai strălucitoare, pe [illegible] în care domina albastru de azur sau auriul, toate luminate în chip [illegible] prin cupola prevăzută cu geamuri mari, ovale, asemenea unei salbe [illegible] ce o înconjoară, lăsând să pătrundă lumina zilei, scăldată de [illegible] ce se oglindea în Bosfor. Înălţată pe două niveluri, construcţia are cu [illegible] un sistem de îngemănare al bolţilor (al arcelor ce susţin coloanele) [illegible], ce dezvăluie o tehnică cu totul specială, care a fost îmbunătăţită după fiecare cutremur. Biserica a devenit, după epoca lui Justinian, un simbol [illegible] să amintească strălucirea şi măreţia de altădată a unicului făuritor [illegible] şi civilizaţie creştină, simplă şi durabilă, Imperiul Bizantin.

Dacă urmărim istoricul Bisericii, numită şi Hagia Sofia, constatăm [illegible] a fost fondată chiar cu acest nume de către Constantin cel Mare pe [illegible] unui templu al lui Apollo. Biserica a fost distrusă însă în anul 404 şi [illegible] în anul 532, în timpul unor violente ciocniri din cadrul unei revolte populare, o dezlănţuire împotriva bisericii a populaţiei rămasă idolatră.

Justinian a decis să o reconstruiască din temelie pe alte baze, mult

mai solide; de aceea s-a adresat unui matematician, Anthemiu din Tralle, și arhitectului Izidor din Milet, cei doi fiind chemați să găsească soluții mai ales în special în ceea ce privește cupola circulară care trebuia susținută de o bază pătrată. Se punea problema coloanelor de susținere și a arcelor ce se îmbinau spre a susține cele două nave laterale, deosebit de spațioase. Perfecționarea soluțiilor și adăugarea unor noi compartimente a făcut ca lucrarea să dureze 20 de ani, așa încât a fost terminată în anul 552. Trăsătura specifică a acestei imense biserici o constituie astăzi cupola gigantică, un spațiu al cărui diametru măsoară 33 m și care este susținută numai de patru pilaștri, printr-o îmbinare ingenioasă de bolți arcuite, în așa fel, încât nu se observă cu ochiul liber structurile de rezistență, așa încât spațiul interior, bine luminat, îți dă senzația de infinit, iar cupola pare că este suspendată în aer. Din nefericire, un cutremur din anul 558 a deplasat cupola, împreună cu semicupola din partea de răsărit. Reconsolidarea a fost făcută de Izidor cel Tânăr, prin consolidarea bazei întregului edificiu și a reconstrucției cupolei cu materiale mult mai ușoare. Cu toate acestea, în anul 989, în cazul altui cutremur mare, deteriorările s-au ivit în aceeași parte, la cupola centrală și semicupola absidei din partea de răsărit. Cel care s-a ocupat de restaurare a fost împăratul Vasile al II-lea, dar un alt cutremur, în 1346, a lovit serios aceeași parte de răsărit. Foarte mulți împărați au făcut mari și substanțiale donații care au fost jefuite apoi, chiar în anul 1204, când au pătruns venețienii și au luat cu ei tot ce era de mare calitate artistică. În acest context amintim faptul că partea centrală, catapeteasma, era susținută de coloane acoperite cu argint, iar Justinian a împodobit-o cu medalioane cizelate în filigran și pietre prețioase, ce înfățișau icoanele lui Iisus, ale Fecioarei Maria, ale cetelor îngerești, ale Apostolilor și ale altor Sfinți, ca și monogramele împăratului și ale împărătesei, în calitate de suverani și ctitori ai bisericii. Partea centrală a catapetesmei, formată dintr-o icoană imensă din aur, cunoscută azi cu numele italian *Pala d'oro*, „Icoana de aur", se află în Biserica San Marco din Veneția, expusă ca o curiozitate a timpurilor trecute. Tot din timpul lui Justinian datează descrierea unui amvon cu totul special, care era amplasat în centrul Bisericii Agia Sofia, sub cupola centrală și semăna cu un „*turn orbitor din cauza scânteierii în lumină, a numeroaselor pietre prețioase, încrustate în marmoră, în tonuri de cele mai alese*". Tot amvonul era îmbrăcat în argint și fildeș, deasupra căruia se afla un baldachin în formă de cupolă, acoperit cu plăci de aur, împodobită cu geme (pietre prețioase de o anumită formă), în vârful căruia trona o cruce

[illegible], placată în aur. În fața absidei din partea dreaptă se afla un iconostas [illegible] cizelat, cu coloanele împodobite cu pietre scumpe. Noaptea, biserica era luminată de *polycandila*, textual „multe candele sau lumini", de aici termenul românesc *policandru* „lustra cu multe brațe". Aici se afla un număr impresionant de policandre de argint, de candelabre în formă de arbore și de [illegible] ale căror lumini puneau în valoare frumusețea ireală, dată de multitudinea culorilor izvorâte din reflectarea luminii în marea diversitate a materialelor asupra cărora aceasta cădea, nu numai noaptea, ci și ziua. Occidentală, prin planul de bază al construcției bazilicale, și orientală, prin programul general de cult și prin somptuozitate, Biserica Sfânta Sofia reprezintă cel mai [illegible] și armonios ansamblu, în care s-a realizat ceea ce niciodată nu s-a mai văzut, acea asociere a geniului Romei cu cel al Orientului.

Din bogăția și frumusețea, greu de descris, au supraviețuit doar două [illegible] de bronz pe care sunt gravate rugăciuni și monogramele a doi împărați, Teofil și Mihail. De rostul și importanța acestei grandioase biserici [illegible] seama dacă reținem o notă cu personalul angajat, ce număra 600 de [illegible]: 80 de preoți, 150 de diaconi, 40 de diaconese, 70 de subdiaconi, 160 de lectori sau citeți, 25 de cantori și 75 de portari. Biserica era înconjurată de [illegible] edificii ce țineau de patriarhatul Constantinopolului. Ceea ce trebuie [illegible] ca deosebit este fântâna, numită *phiale*, aflată în centrul *atrium*-ului, [illegible] de curte imensă, pătrată, mărginită de porticuri. Fântâna sau bazinul [illegible] un rol de purificare spirituală, purificare sau curățire care era amintită [illegible] o sintagmă scrisă în grecește și care putea fi citită de la dreapta sau de la stânga, prin anagramare însemnând același lucru: „*Nipso anomemata men [illegible]*", în română sensul este clar: „*Spală-ți păcatele, nu numai fața*". Prin transcrierea cu caractere latine se pierde valoarea anagramei. După cucerirea orașului de către Mehmet II Fatih, acesta a transformat catedrala Sfânta Sofia, în lăcaș de cult musulman, făcând prima rugăciune chiar în seara zilei de 29 mai a anului 1453. Apoi au fost adăugate cele patru minarete, biserica fiind folosită ca moschee până în anul 1934, când europenizantul [illegible] Atatürk a ordonat ca această perlă, preluată prin vărsare de sânge, să fie folosită numai ca muzeu. Biserica rămâne ca o minune a realizării arhitecturale, un exemplar tipic pentru arhitectura bizantină a bisericii cu cupolă centrală, rămânând modelul unic nu numai pentru bisericile creștine, ci și pentru [illegible] musulmane.

Ceea ce trebuie subliniat ca un miracol al supraviețuirii, în condițiile

date, este conservarea unor frânturi de mozaic ce reprezintă una din cele mai frumoase imagini ce pot fi numite icoane ale lui Iisus Hristos şi ale Maicii Domnului, icoane din care transpare marea dragoste a lor, ce nu poate fi umbrită de nimic din ceea ce este omenesc. Este posibil ca privirea, mila şi toată bunătatea, toate sentimentele nobile, de natură divină adunate în aceste chipuri, să fi fost motivul pentru care ele nu au fost îndepărtate ca celelalte figuri care au acoperit biserica în întregime. Concluziile asupra tehnicii şi artei mozaicului din secolul lui Justinian nu pot fi trase din ceea ce a rămas în Constantinopol, ci şi din ceea ce s-a conservat la Ravena, la cele două Biserici, Sf. Apolinarie şi Sf. Vitalie. Aici, sunt reprezentaţi în două imagini Justinian şi împărăteasa Theodora, într-un cortegiu, alături de funcţionarii Curţii, purtând daruri, aduse Bisericii şi Biserica în întregime, aduse Domnului, stăpânul cerului şi al pământului. Din mulţimea figurilor juxtapuse şi hieratice, ale căror veşminte sunt o splendoare de culori, de mătăsuri şi bijuterii, toate proiectate pe nuanţe de auriu şi argintiu, în care fiecare personaj îşi păstrează personalitatea lui, exprimată fie în măreţia suveranilor, fie în austeritatea preoţilor sau în simplitatea demnitarilor, fie în frumuseţea femeilor de la curte. Din toată măreţia prezentărilor trebuie reţinută tehnica şi individualitatea personajelor. Prin mozaicurile păstrate, descifrăm aceeaşi îmbinare a celor două elemente esenţiale ale artei bizantine, Orientul încărcat de misterul elenistic şi Occidentul civilizaţiei romane, în întâlnirea lor sub o nouă dimensiune, aceea care a făcut posibilă *taina*, partea ascunsă a lucrurilor izvorâtă numai dintr-o credinţă puternică, întreţinută mai ales de viaţa monahală a Orientului.

În ceea ce priveşte influenţa arhitecturală şi decorarea exterioară a viitoarelor moschei, specifice cultului musulman, se poate afirma că Sfânta Sofia a reţinut în mod expres atenţia lui Soliman Magnificul şi a arhitectului său, Sinan, luând-o ca model pentru moscheea Süleymaniy (Moscheea Albastră) şi pentru multe altele, aşa încât se poate spune că descoperirea Catedralei Sfânta Sofia de către otomani a însemnat inaugurarea unei mari Renaşteri a arhitecturii lor, atât a celei sacre, cât şi a celei laice. Tehnica din şi forma Bisericii Sfânta Sofia s-a extins la toate moscheile mari, prevăzute cu patru minarete.

Apărut şi dezvoltat în plin centru creştin, mahomedanismul a împrumutat nu numai arhitectura în construcţia moscheilor, ci şi multe precepte morale creştine care au pătruns în miezul *Coranului* şi care fac posibilă

[illegible], chiar în acelaşi spaţiu, a celor ce aparţin diferitelor forme de cult. [illegible], o bună parte dintre cei aflaţi sub ascultarea lui Mahomed nu le [illegible], aşa cum mulţi creştini nu au respectat şi nu respectă *Cuvântul lui* [illegible], de aici drama universală a istoriei, cu tragediile şi suferinţele ce [illegible] până în zilele noastre.

Statutul juridic al Bisericii în statul bizantin

Legislația, factor important al civilizației creștine

În linii mari se pot contura trăsăturile specifice ale instituțiilor bizantine chiar numai printr-o subliniere în ceea ce privește *dreptul* în perioada constituirii statului creștin. Se afirmă că nu există nici o ruptură de-a lungul secolelor în ceea ce privește instituția de bază a dreptului, ea ca și restul derivând direct din Roma antică, printr-o dezvoltare continuă și o adaptare progresivă la noile circumstanțe, rămânând însă, până astăzi, sub tutela dreptului roman. Așa se explică faptul că dreptul privat al romanilor stă la baza structurii sociale în Bizanț, iar legile vechilor împărați stau la baza dreptului public, ca și faptul că legile editate de Antonins figurează în *Codicele lui Justinian* și chiar în *Basilicale*. Antonins reprezintă contribuția juridică a șapte împărați romani: Nerva, Trajan, Hadrian, Antonin, Marc Aurel, Verus și Commodius, cei care au domnit între anii 96-192 d.Hr.

În prefețele acestor culegeri de legi, apărute sub auspiciile curții constantinopolitane, împăratul Justinian subliniază de fiecare dată trecutul de glorie al poporului roman, mai ales patriotismul, vitejia lui, în patria cunoscută începând din sec. al IV-lea cu termenul general de *Romania*.

Mai trebuie evidențiat faptul că statul bizantin este singurul care a supraviețuit invaziilor barbare din sec. al V-lea și prezintă, fără nici o întrerupere, de la sfârșitul antichității romane până în timpurile moderne, o dezvoltare a instituțiilor destinate să protejeze interesul comun. Sub directa înrâurire a creștinismului se creează instituții noi de asistență publică. Instituțiile statului bizantin vor servi ca model tuturor statelor creștine din Orient. Calitatea noilor legi s-a verificat în timp, fundamentul lor fiind roman, așa cum o reflectă lucrările secolului de aur, dominat de Justinian. Caracterizările făcute de specialiști acestor lucrări cuprind epitete elogioase ca „imortalul", *Corpus Juris Civilis* (v. *Catholic Encyclopedia*, s. v. *Justinian*), o lucrare formată din patru părți: a) *Digesta seu Pandectae*, adică

Culegere alcătuită din mai multe cărți, capitole sau paragrafe, extrase din opiniile celor mai importanți juristconsulți romani (cei doi termeni fiind sinonimi în latină); b) *Institutiones*; c) *Codex* și d) *Novellae*, cu care s-au păstrat până astăzi. Este un corpus ce a format baza *legii canonice (Ecclesia vivit lege romana)*, dar în același timp a constituit și o bază solidă a legii sau codului civil în fiecare *țară civilizată*, termenul *civilizat* fiind acordat cu precădere țărilor creștine.

Deci spiritul științelor juridice este moștenit de la Roma antică, prin structurile imperiale și va determina organizarea pe pârghii juridice solide a Imperiului, unde împăratul este automat și judecătorul suprem, cu rolul important de a judeca. Conform doctrinei romane, asimilată de imperiu, orice magistrat putea exercita o funcție judecătorească în cadrul unei curți teritoriale, în care se judecau toate problemele litigioase, de la litigii de ordin administrativ, până la cele de ordin penal. Termenul utilizat pentru a-l desemna pe cel investit cu această putere nu este altul decât *judex*, păstrat în limba română până astăzi în forma *judec, judeci*, termeni prezenți în toate documentele din evul mediu românesc, dovadă a continuității noastre în primul rând prin funcționarea neîntreruptă a instituțiilor, în spațiul civilizat al Imperiului Roman, devenit Bizantin.

Cum se asigura unitatea instituțională, într-un spațiu atât de vast și diversificat? Spre secolul al IX-lea are loc precizarea statutului juridic al temelor, definite inițial ca simple „corpuri de armată", cantonate pe un teritoriu în scopul apărării. Acum ele sunt unități teritoriale cu șefi militari, numiți *strategi*, ce au toată puterea civilă și militară, având la dispoziție *Basilicalele*, adică un compendium de legi care reproduce articole apărute în sec. VI în *Culegerea* și *Codicele* lui Justinian. Conducătorii acestor ***teme*** se vor numi ***duci*** (lat. *dux-cis)*, iar în provinciile cucerite și organizate de slavi, care funcționau după modelul bizantin, aceștia se numeau *voievozi;* teritoriile lor, ***ducatele***, se vor numi ***voievodate***, termen în care semnificația militară este păstrată, fiind o traducere după sintagma latină *belli dux* sau 'ἄρχων πολέμου, στρατηγός (árhon polémou), *strateg*, adică „conducător de război" prin extensie, „de oști". Suverani, aceștia aveau toate drepturile de judecată, dar în caz de apel, indiferent de natura litigiului, se recurgea la judecata supremă a împăratului.

O altă modificare, făcută sub influența creștinismului, a Bisericii, prezentă în activitatea statului, este aceea a codului penal, în care apar *pe-*

nitenţele canonice, noi forme mult mai umane în stabilirea pedepsei [illegible] scopul de a da celor ce au greşit posibilitatea de a se reeduca, recupera [illegible]. În acest fel se naşte legislaţia azilelor, create de obicei în templele păgâne transformate de împăraţii creştini în biserici şi azile. Pedeapsa cu moartea, în cazurile de crimă, este înlocuită cu un alt mijloc de puniţie, acela al mutilării. Subliniem faptul că în istoria penalităţilor bizantine se disting două etape: a) *cea cuprinsă între sec. V şi VII*, a transformării legislaţiei romane într-o legislaţie mult mai umană, promovată de creştinism. Să nu uităm torturile înfiorătoare, suferite de martiri, în cadrul legislaţiei romane din întreg Imperiul. Dacă, după torturile la care erau supuşi, creştinii nu-şi retrăgeau afirmaţiile, ci declarau şi motivau algerea lor, erau trecuţi prin ascuţişul sabiei. b) *din sec. al VIII-lea*, datorită confruntării cu noi aspecte dificile ce scăpau de sub controlul oferit de formele existente, se introduc penalităţi noi: *pedepsele corporale şi mutilarea*, pedepse care iniţial erau destinate numai criminalilor ce nu trebuia să fie supuşi pedepsei capitale. Aceste metode au devenit după sec. al VII-lea, sub influenţa popoarelor barbare din Orient (turci, arabi, persani, sirieni), o modalitate crudă, barbară, practicată apoi de răzbunare de ordin politic, ce a format primul pas spre asasinatele politice mai ales în cadrul familiilor imperiale, practică rămasă ca o pagină neagră în istoria Bizanţului.

Domnia lui Ioan Comneanul (1118-1143) este citată ca una excepţională în care nu s-a aplicat nici pedeapsa cu moartea, nici cea corporală, fiind din acest punct de vedere un urmaş demn al lui Justinian.

O formă de colaborare a Bisericii cu statul este evidentă mai ales în procedura exilului, zis monahal, când penitentul era închis pe viaţă pe lângă o mănăstire sau biserică, după ce i s-au confiscat toate bunurile. Din acest punct de vedere mănăstirile, mai ales acelea aflate în zone mai îndepărtate de oraşe şi greu accesibile, au constituit adevăratele închisori, pentru toţi cei ce cădeau în dizgraţie. Istoria cunoaşte această formă de exil până târziu în sec. al XVIII-lea, când persoanele indezirabile, fără un motiv întemeiat, erau izolate într-o mănăstire.

Poziţia Bisericii în stat

După cum se ştie, în lumea medievală, indiferent de natura cultului practicat, instituţiile civile şi religioase sunt îngemănate în asemenea mod

[illegible] practic, nu se poate admite funcţionarea unora fără prezenţa celorlalte. Statul şi Biserica, cele două instituţii centrale, vor cunoaşte în ţările creştine o strânsă conlucrare, pentru a-şi putea exercita autoritatea lor asupra cetăţenilor loiali fie Bisericii, fie autorităţii civile, fie, în caz fericit, amândurora deopotrivă. În Bizanţ, împăratul sau bazileul era socotit alesul lui Dumnezeu. Împăratul protejează Biserica şi se supune Legii divine, devenită [illegible] pentru toţi, fiind în acelaşi timp responsabil înaintea lui Dumnezeu de [illegible] în care Biserica îşi poate exercita misiunea încredinţată ei de Arhiereul Suprem, Iisus Hristos, o dogmă evanghelică conformă cu învăţătura patristică, devenită lege de bază în ortodoxie. Arhiereul prim al Bisericii de pe pământ, ca şi a celei din ceruri, este unul singur, Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu şi Fiul Omului, prin întruparea şi Naşterea Sa în cetatea Betleemului. În privinţa caracterului Bisericii bizantine, a rolului ei, reţinem ideea, aşa cum se desprinde cu claritate, din scrierile Sf. Grigorie de Nazianz şi a altor Sf. Părinţi, o [illegible] se defineşte relaţia ei cu statul, pe baza căreia specialiştii au tras unele concluzii: *Biserica şi Imperiul formau un singur organism, dirijat de împărat şi patriarh, unul dominând peste trupuri (fiinţa fizică), altul asupra sufletelor (fiinţa metafizică)*, (Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, p. [illegible]) puterea mundană şi puterea spirituală, adăugăm noi.

Imperiul era văzut ca un *corp mistic*, o unitate, în vederea triumfului adevărului asupra erorii, prin ascultarea Cuvântului lui Iisus Hristos. Prin caracterul sacru al puterii sale, „uns al lui Dumnezeu", consfinţit prin ritualul ceremonial de investire, fiind o ramură din viţa Domnului, metaforă sub care [illegible] Iisus Hristos *„Eu sunt viţa, voi sunteţi mlădiţele. Cel ce rămâne întru mine şi Eu întru el, acela aduce roadă multă, căci fără mine nu puteţi face nimic"* (*Ioan*, 15, 5), deci împăratul este acum mult mai mult decât un simplu credincios, fidel al Bisericii. Erorile împăraţilor s-au evidenţiat în momentul în care şi-au asumat şi o autoritate în materie de dogmatică, nu toţi [illegible] să pătrundă esenţa lucrurilor, ca în cazul crizei iconoclaste, când Constantin al V-lea publica o carte împotriva cultului icoanelor, în urma căreia mulţi preoţi şi călugări, chiar patriarhi, care nu au cedat decretelor imperiale, au suferit confiscarea bunurilor, închisoare şi chiar martiriu. Din [illegible], până în ultimii ani ai existenţei Imperiului, Biserica a fost supusă autorităţii statului, adică a basileului, acesta având ultimul cuvânt în controversele teologice, ca şi când el ar fi fost în materie de credinţă o adevărată [illegible] infailibilă. Astfel, polemicile dogmatice fie asupra Duhului Sfânt, fie

asupra mișcării isihaste au fost, alături de crizele politice și economice, [illegible] terane, cauza demolării unității religioase între Roma și Constantinopol.

Ceea ce nu se știe astăzi, și a constituit în mare parte una din cauzele prăbușirii Bizanțului, a fost răspunsul negativ, și fără nici un discernământ, al clerului și al credincioșilor ce umpleau biserica Sfânta Sofia, un refuz total urmat și de părăsirea Bisericii, în momentul în care ultimul basileus a proclamat, în cadru solemn, sfârșitul schismei și unirea celor două Biserici. Au fost voci care au strigat că preferă turbanul musulman, mitrei papale. Dureroasă eroare, dictată de alte interese decât cele ale Bisericii propriu-zise, ceea ce a făcut ca să se adeverească una din previziunile împăratului Alexie Comneanul, în motivarea ce o făcea cu privire la necesitatea revigorării morale a tuturor slujitorilor, laici sau ecleziastici, publicată într-un regulament din anul 1107: *„Le péril de l'Eglise a touché mon coeur, car voici que les âmes des orthodoxes sont en danger... Le corps ecclésiastique décline chaque jour et la colère de Dieu est provoquée"*, „pericolul care amenință Biserica mi-a atins inima, căci iată că sufletele ortodocșilor sunt și ele amenințate... Corpul ecleziastic decade în fiecare zi și mânia Domnului e provocată".

Am văzut ce însemna tutela imperială și cum s-a instalat ea, când de la un simplu credincios fidel, care respectă normele impuse de Biserică, împăratul devine protectorul ei, chiar din momentul (ziua încoronării) când prin atribuțiile ce le primește, trebuie să vegheze și asupra eventualelor abuzuri, să sprijine moral și financiar bisericile și mănăstirile, înzestrându-le cu toate cele necesare (a se vedea și în Țările Române documentele referitoare la donații și puneri în posesie, încheiate de domnitori în favoarea mănăstirilor), să fie un judecător drept ce ia decizii corecte. El este un exemplu pozitiv care, prin grija personală și prin donațiile făcute, sporește patrimoniul ecleziastic și câmpul misionar al creștinismului. Să ne amintim de ctitorii de biserici de pretutindeni și de donațiile făcute de toți domnitorii creștini, fie mănăstirilor din Sf. Munte Athos, fie în Țara Sfântă. În Betleem, în Biserica Nașterii Mântuitorului, deasupra pietrei care marchează locul, în staul, se află o stea imensă din aur și argint, donație a domnitorului Șerban Cantacuzino, ctitorul traducerii *Bibliei* ce-i poartă numele, cunoscută și sub numele *Biblia de la București*, 1688. La Sf. Mormânt, în Biserica ce străjuiește intrarea, în linie dreaptă, numită *Catolicon* (după numele *Catolicos* al înaltului ierarh ce are voie să slujească) se află două candelabre imense, dăruite de regele Mihai, și lista poate continua.

În concluzie, se poate spune că din punct de vedere juridic Biserica [illegible] în Bizanț într-o deplină supremație, ceea ce s-a numit teocrație, în care împăratul avea un rol preponderent, dar nu exclusiv, de unde intervențiile sale în legislația canonică. Ingerințele sau absențele acestora au fost întotdeauna determinate de superioritatea și respectul personal al împăratului față de legea divină, față de credință și desigur de încrederea pe care o avea în patriarh și în ceilalți clerici, ale căror decizii erau luate în cadrul sinoadelor sau conciliilor ecumenice.

Patriarhatele

Ce reprezintă ele și de ce au fost necesare? Desigur că *patriarhat* este numele dat unei unități ecleziale superioare, după numele celui mai înalt ierarh, *patriarh*, în greacă πατριάρχης, (patriárhes) „primul părinte", așa cum apare termenul în *Faptele apostolilor*: *„Și Isaac l-a dat naștere lui Iacob și Iacob celor doisprezece patriarhi"* (7, 8-9).

Ca și Imperiul Bizantin, Biserica Ortodoxă s-a considerat întotdeauna una și indivizibilă, deși a avut mai mulți părinți, numiți patriarhi, descendenți direcți ai Apostolilor în ceea ce s-a numit, fie scaunul de Roma, Alexandria și Antiohia, patriarhate de origine apostolică, mult mai importantă decât cea politică, creată o dată cu Noua Romă, și Patriarhatul de Constantinopol, o sursă din nefericire de lungi și neîntrerupte dispute între cele două patriarhate, între Vechea și Noua Romă în care viața creștină este întemeiată de întâiul chemat la apostolie, Sf. Apostol Andrei. Cele mai importante patriarhate pentru dogma Bisericii răsăritene au fost cele din Orient, din Alexandria, din Antiohia și din Ierusalim. Ca teritoriu, ocupat de la început în [illegible], este menționată Palestina și Cezareea. Datorită acestui Patriarhat s-a putut ca în sec. al IV-lea, prin eforturile intelectuale și materiale ale împăratului Constantin cel Mare și ale mamei sale, Elena, să se stabilească cu precizie relicvele atât de scumpe creștinătății. Adevărata Cruce, Drumul Calvarului, Sfântul Mormânt, Betleemul, și toate celelalte locuri sfinte, sfințite de prezența sfântă a lui Iisus și a Maicii Sale, locuri în care chiar s-au ridicat biserici, așa încât la jumătatea sec. al IV-lea numele acestor locuri formau deja Țara Sfântă, în care se făceau pelerinaje și se întemeiau mănăstiri aproape pe tot cuprinsul Palestinei. Relațiile dintre patriarhate erau adesea încordate, fie din cauza criteriilor dogmatice, fie din cauza supremației

jurisdicțiilor teritoriale, mai ales între Roma și Constantinopol, dar de fiecare dată se avea în vedere unitatea, în spiritul mai larg al unității în aceeași credință. Spre deosebire de Europa, patriarhatele din Orient se caracterizau printr-o mult mai bogată viață creștină, organizată și la periferia orașelor și chiar în mediul rural.

Situația se schimbă dramatic după cucerirea arabă, când are loc o reorganizare făcută de califi și o dată cu ea începe persecuția masivă împotriva creștinilor, care erau obligați să se convertească în masă, trecând la islam. Este citat cazul celei mai mari persecuții petrecute în timpul califului El Hakem (1008-1010), când multe patriarhate din Orient, ca și cel din Ierusalim, funcționau într-o formă de clandestinitate, cu puțini credincioși, deoarece cei mai mulți, dintre cei ce au refuzat islamul, au trebuit să se retragă în zone compact creștine sau în mănăstiri. Activitatea multor biserici a fost blocată, ele fiind transformate în geamii, cele mai multe dintre ele în orașele Constantinopol, astăzi Istambul, și Adrianopol, astăzi Edirne. Cu toate acestea, activitatea Bisericii a continuat chiar în zona de ocupație din Peninsula Balcanică, bisericile fiind coordonate în activitatea lor canonică, dogmatică și juridică de cele două patriarhate, cel de la Roma și cel rămas la Constantinopol.

Cristalizarea centrelor de cultură

În prima jumătate a sec. al VI-lea se pot trasa centrele de cultură laică și ecleziastică, atât în aria occidentală a Imperiului, cât și în cea răsăriteană. Dacă centrele mari din Orientul Mijlociu sunt acum ocupate de arabi, centrele din Europa, din Romania occidentală, sunt ocupate pe rând de vizigoți, franci, burgunzi, ostrogoți, vandali, toate aceste popoare având conducători care au întemeiat regate. Unul din centrele cele mai strălucite, aflate sub directa influență a lui Justinian, prin recucerirea lui de sub dominația ostrogotă, a fost Ravena, cetate în care a domnit regele ostrogot Theoderic având doi mari consilieri, două mari personalități culturale, senatorii romani, păstrați la curte, Boethius și Cassiodor.

Înainte de a părăsi zona Romaniei orientale, zona de origine a celor doi iluștri senatori, să ne oprim la activitatea episcopului got Wulfila, în forma grecească a numelui Ulfilas, autorul traducerii *Bibliei* în limba goților, având ca model cele două traduceri, cea latină, fragmentar, și forma grecească,

[illegible] *Vechiul Testament*, dar și traducerile *Noului Testament* fie în [illegible], fie în latina dunăreană, limba vorbită de populația creștinată de la [illegible] de Jos, ocupată de goți. Prin această lucrare a lui Ulfilas, necercetată [illegible] români, se pot restabili formele limbii, utilizată oral și în scris, în [illegible] al IV-lea, în zona amintită, cu precădere forma regională a celor două [illegible] de circulație în Bizanț, latina și greaca.

Educat în centrele existente în zona Dunării, atât la sud, cât și la nord [illegible], locul său de baștină, cunoscător al limbii latine și grecești, Ulfilas [illegible] ales episcop al goților în anul 381, arhierie care îl pune în legătură directă [illegible] de Remesiana, la care se și refugiază o vreme de frica lui [illegible], rege între anii 367-381 în sudul Daciei, cel care poruncise [illegible] *Sf.* Sava în anul 372. Lui Ulfilas i se datorează traducerea *Bibliei* și [illegible] în limba vorbită de goți a noțiunilor și termenilor de natură spi[illegible] cei mai mulți proveniți din latină și greacă. După originalul lui Ulfilas [illegible], s-a copiat un alt exemplar la Ravena, înainte de anul 520, cu ca[illegible] scrise în argint și aur, cele de aur marcând începutul de capitol. Acest [illegible] s-a numit *Codex Argenteus* sau *Silver Bible*. Din cele 336 de cărți [illegible] păstrat doar 188, o parte din *Evanghelii* și din *Epistole*, exemplar aflat în [illegible] Bibliotecii universitare din Uppsala, „Carolina Rediviva", al cărui [illegible] preluat chiar din sigla simbolică a paginii premergătoare textului [illegible] lui Ulfilas, sintetizând lucrarea în formula grecească „ιάτρειον [illegible]" (iátreion psihés), adică „doctorul sufletului". Viața, dar mai ales [illegible] episcopului got, Wulfila este foarte importantă pentru noi, românii, [illegible] faptului că a trăit în spațiul și mediul cultural pe care îl putem reface [illegible] literatura patristică și activitatea Bisericii, dar și prin această referință la [illegible] și creștinarea goților, în contactul lor direct cu populația romanizată, [illegible]. Faptul că ei au fost influențați direct de erezia lui Arie, arienismul lor [illegible] putut împiedica contactul între creștini. Goții, ca administrație, au putut [illegible] mult mai mult decât s-a crezut până acum, o parte din activitatea [illegible]ativă, și mai ales modul de exprimare al acesteia. Mărturie stau [illegible] multe fapte de limbă românească, în care similitudinile sunt evidente, [illegible] latini, preluați de goți, găsindu-se în cele două limbi, în română și în [illegible].

Severinus Boethius (480-524), de cetățenie romană, era originar din [illegible], un centru de cultură romană din centrul Europei, trăgându-se dintr-o [illegible] de aristocrați. Și-a făcut studiile la Atena și a propagat în mediile cul-

turale pe care le-a frecventat, valorile civilizației și literaturii grecești, dar și ideile celor doi titani ai filosofiei grecești, Platon și Aristotel. Dintr-o operă vastă, cu studii de filosofie și teologie, de matematică și geometrie, [illegible] acele lucrări care au influențat evul mediu, prin punerea în consonanță a filosofiei antice grecești cu noțiunile creștinismului medieval. *Boethius* este socotit ultimul filosof roman și primul care a anticipat scolastica medievală prin operele de teologie creștină. Lucrarea cu cea mai mare influență, [illegible] punctul de plecare al filosofiei medievale, este *De consolatione philosophiae*, scrisă în închisoare, deoarece a fost acuzat de înaltă trădare, încarcerat, [illegible] rat și decapitat. Lucrarea s-a bucurat de o mare popularitate în tot evul mediu, fiind egalată doar în sec. al XV-lea de opera canonicului ***Thomas din Kempis*** (1380-1471), *De imitatione Christi*, adică *Imitația lui Hristos*.

Opera lui Boethius este continuată de ***Magnus Aurelius Cassiodorus*** (485-578), consilier politic și cultural al lui Theoderic. Un adevărat enciclopedist, Cassiodorus lasă o mulțime de lucrări, în domenii din cele mai variate, istorie, filosofie, teologie, literatură și gramatică. După ce Ravena reintră în circuitul bizantin (a. 535) Cassidorus se retrage în Calabria, unde fondează două mănăstiri. Cea mai cunoscută este cea din Vivarium, unde a fost instalată vasta lui bibliotecă, devenind centru cultural monastic, alcătuit dintr-o bogată bibliotecă și scriptorium, format din atelierele în care se aflau călugării copiști. El recomanda călugărilor ca să cunoască obligatoriu și cele șapte arte liberale: *gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, geometria, astronomia și muzica.* Ce semnificație avea sintagma *arte liberale?* În această sintagmă erau cuprinse toate domeniile socotite necesare pentru instrucție înțeleasă ca mijloc de dezvoltare intelectuală.

Opera capitală a lui Cassiodor este cunoscută sub numele *Institutiones* și nu este altceva decât o definire a celor șapte *arte liberale*, adică a acelor domenii ce trebuia să fie cunoscute de monahi, pentru înțelegerea *Bibliei*, al cărui studiu nu putea fi abordat temeinic decât în condițiile de asimilare a gramaticii de către toți aceia care și-au format o solidă cultură profană. Această cultură profană era legată de ceea ce se numește scriere și ortografie a limbilor clasice. Despre Cassiodor se spune că a introdus clasicismul antic în serviciul culturii creștine.

O altă personalitate marcantă a Occidentului este ***Grigorie cel Mare*** (535-604), născut și educat într-o familie de senatori, cu preocupări religioase care îl vor determina să intre în monahism. Este cunoscut ca un erudit, cu ample studii teologice, fiind preocupat de educația religioasă a tinerilor [illegible]

[illegible] căruia fondează șase mănăstiri în Sicilia. Este trimis pentru șase ani la Constantinopol și numit papă în anul 590. A acordat o mare atenție instruirii [illegible] din punct de vedere teologic a tuturor clericilor, precum și a [illegible] (numiți și astăzi în Transilvania *cantori*, după termenul latin). [illegible] instruirea acestora Grigorie cel Mare va înființa o unitate de [illegible] specială, cu numele *Schola cantorum*. De reținut lucrarea sa de [illegible] comentariul la *Cartea lui Iov*, intitulat *Libri moralium*, cu o mare influ[illegible] în toată aria occidentală, fiind copiat de foarte mulți copiști din spațiul [illegible] și irlandez.

Grigorie de Tours este cunoscut cu numele său complet, Georgius [illegible] Gregorius (538-594), adăugându-i-se supranumele „de Tours", [illegible] faptului că a fost ales episcop al acestei capitale a provinciei, calitate [illegible] care a slujit interesele Bisericii împotriva abuzurilor regalității. Ca episcop [illegible] interesul pentru studiul culturii antichității greco-romane, integrată [illegible] patrimoniul spiritual, la care se adaugă interesul pentru miraculosul inter[illegible] în viața sfinților, a căror biografie l-a preocupat în activitatea sa dedicată hagiografiei. Este cunoscut prin opera sa, *De cursu stellarum „Despre mersul [illegible]"* alături de scrierile hagiografice, ca *Miracolele Sf. Andrei*. Nu poate [illegible] *Istoria francilor*, o operă fundamentală, cu informații documentare [illegible] asupra perioadei merovingiene.

În Spania vizigotă cel mai cunoscut autor, citat în tot cursul evului [illegible] este ***Isidor din Sevilla*** (560-636), cartaginez de origine, episcop de [illegible] socotit savant prin lucrările sale, *Historia Gothorum* și *De natura* [illegible] scrise la comanda regilor vizigoți care doreau să mențină instituțiile [illegible] și bizantine. Cine are curiozitatea să privească o hartă a Spaniei, [illegible] în sec. al VII-lea Gállia merovingiană, va fi impresionat de mulțimea [illegible] religioase și de numărul mănăstirilor, adevărate centre de pro[illegible] a culturii antice. *Isidor*, cu supranumele *„de" sau „din Sevilla"* indică [illegible] calitatea de episcop al acestei cetăți. Pe lângă mulțimea lucrărilor cu [illegible] teologic, Isidor a lăsat și alte numeroase lucrări de filosofie și [illegible]", ca cele rezervate onomasticii și etimologiei: *Etymologiarum seu* [illegible] *libri, De natura rerum, Synonimia, Chronica maiora, Chronica* [illegible] *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum*, lucrări cu [illegible] istoric. Caracterul istoric al informației poate fi dedus din titlul [illegible] citate: *Despre etimologie sau Originea cărților, Despre natura* [illegible] *Sinonimia, Cronica majoră, Cronica minoră și Istoria regilor*

goților, vandalilor și burgunzilor, lucrări ce pot fi socotite cronici ale timpului său. Este citat în tot evul mediu cu lucrarea sa *Etimologiile,* o adevărată enciclopedie a evului mediu timpuriu, scrisă în 30 de cărți, în care încearcă să explice natura lucrurilor, plecând de la originea termenilor prin care sunt definite acestea.

Cultura creștină occidentală în secolele VI-VIII

Urcând spre nordul continentului în insule, Irlanda și Marea Britanie, ajunsă în sec. al VII-lea și Țara Galilor, constatăm o schimbare în ceea ce privește păstrarea tradiției culturii romane, a interesului pentru cultura clasică și patristică, de formație orientală. Asistăm aici, la un specific al Bisericii creștine de mare tradiție, vehiculat în cadrul mănăstirilor, căci cetățile sau orașele însemnate centre culturale, lipseau, așa încât instituțiile ecleziastice se organizau în jurul acestor mănăstiri, devenind prin influența lor mari centre culturale, bazate și pe proprietatea mănăstirilor, ceea ce le conferea calitatea de mari centre economice. În scriptoriile „*mănăstirilor irlandeze s-a creat și un nou mod de scriere, iar călugării au început să înfrumusețeze manuscrisele cu motive decorative celtice, combinate cu elemente ornamentale provenite din Orient*" (Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și civilizației,* vol. III, 1990, p. 33).

Vom reliefa mai întâi lucrările cu caracter religios, deși este destul de greu să faci o demarcație netă între activitatea culturală cu caracter laic și cea religioasă, deoarece ambele valori se întrepătrund, în năzuința de a se desăvârși, în ceea ce înseamnă adevărata cunoaștere, bazată pe reflectare. Aceasta este și criteriul valorii ei, cunoașterea venind întotdeauna în sprijinul omului și nu în distrugerea lui și a vieții lăsate de Dumnezeu. Să ne amintim de splendida valorificare a acestui deziderat al omului cinstit, cu o înaltă conștiință morală, în luptă cu răul întruchipat în omul banului, cu care poate cumpăra orice, idee întâlnită în mitul lui Faust, pus în valoare de Wolfgang Goethe, în lucrarea sa genială „Doctor Faust".

Cei care s-au ocupat de cultura și civilizația acestei perioade au remarcat, asemenea nouă, că pentru cultura evului mediu nu se poate face o delimitare clară între activitatea culturală religioasă și aceea cu caracter laic.

De la început trebuie făcută o precizare spre a elimina confuziile care se fac frecvent în analiza celor două culturi, cea clasică, păgână, și cea în curs de formare, creștină. Întrucât cei dintâi convertiți la creștinism au fost oameni

educați, cu o stare materială bună, slujitori în armata imperială romană, filosofi și profesori, buni cunoscători ai culturii eline, ai retoricii și gramaticii, aceștia au fost și fondatori ai așezămintelor de învățământ din preajma bisericilor și mai ales din preajma mănăstirilor. Așa se explică faptul că o parte a culturii clasice laice a fost folosită, adesea integrată, în cultura creștină, ecleziastică. Sunt frecvente cazurile în care anumite credințe și practici păgâne, neputând fi extirpate, mai ales acelea care aveau un caracter popular, au fost tolerate de Biserică și convertite în sprijinul credinței creștine, suprapunându-se datele de celebrare a evenimentelor, așa încât miturile vechi au dispărut, făcând loc evenimentelor istorice legate de activitatea Mântuitorului, de succesiunea evenimentelor ce au urmat. Mărturii în acest sens găsim în toată lumea creștină. Ne vom opri la un exemplu, din multele, întâlnite pe teren românesc, sărbătoarea, numită în limbajul popular al românilor, *Rusaliile*, adică *Cincizecimea* sau *Pogorârea Duhului Sfânt*, ce are loc la zece zile după *Înălțarea* la cer a Mântuitorului, care s-a petrecut la patruzeci de zile de la *Înviere*. *Rosalia* la romani, era o sărbătoare dedicată cultului morților, ce avea loc în luna mai, în luna înfloririi *rozelor*, a trandafirilor. Întrucât înainte de *Cincizecime*, în ajunul sărbătorii, are loc pomenirea morților, *Moșii de vară*, numele roman al cultului morților s-a păstrat în terminologia populară românească, în forma *Rusalia*, un pluraliatantum, redat prin pluralul românesc *Rusalii*, acoperind cele două sărbători, pomenirea morților și Coborârea Duhului Sfânt.

Încă din sec. al IV-lea, ***Aurelianus Augustinus*** (Fericitul Augustin), profesor de literatură și gramatică latină în provincia romană natală, Numidia (Africa de Nord), dar și de retorică în Cartagina și Milano, autor al multor lucrări filosofice și teologice, frecvent citate, *De civitate Dei*, „Despre cetatea lui Dumnezeu" și *Confessiones*, „Mărturisiri", este cel care deschide calea intelectualului creștin, cerându-i să cunoască bine limbile latină, greacă, dar și ebraică, spre a putea aprofunda studiul *Sfintei Scripturi*.

Tradiția culturii latine se păstrează în Occident până în secolul al VIII-lea, ca apanaj al unei elite intelectuale, ce era prezentă în *scriptoria* sau *bibliotecile* unor centre școlare monastice sau episcopale. Care erau scriitorii latini, frecvenți în bibliotecile școlare și chiar în cele monastice, ale căror opere erau în centrul atenției monarhilor? Pentru gramatică și retorică, numele prezente erau ale lui Donatus, Priscianus și Cicero, iar în mitologie și poetică, este semnalată prezența operelor lui Ovidiu, pentru istorie, operele lui Plinius cel Bătrân iar pentru scrierile teologice, operele lui Augustinus și ale părintelui său spiritual, Sf. Ambrosie.

Carol cel Mare și cultura Renașterii carolingiene

Nu putem ignora etapa pregătitoare, desfășurată la curtea lui Pepin cel Scurt (tatăl lui Carol cel Mare), care, în deplină concordanță cu moștenirea primită de la părintele său, Carol Martel, în privința culturii latine și a activității mai ales în domeniul juridic, va menține acest interes și va avea în vedere pregătirea intelectuală și dogmatică a părinților Bisericii, verificați periodic de către un episcop. În afară de susținerea acestui examen, mulți clerici și laici erau trimiși la Roma să studieze în biblioteci și să aducă cu ei manuscrise valoroase ce trebuiau multiplicate. Continuând eforturile făcute de părintele său, Carol cel Mare, crescut și educat în spiritul acumulărilor cultural-spirituale, și-a dat seama foarte repede de ignoranța care domnea, în mare parte în Occident, o consecință a culturii limitate doar la câteva vârfuri ierarhice. Prima inițiativă luată de Carol cel Mare este aceea de a educa și instrui întregul cler în vederea îmbunătățirii vieții religioase. O dată cu aceștia, de educație, mai puteau beneficia și laicii, școlile fiind deschise tuturor. Interesant este faptul că mișcarea culturală era pe coordonate latine, cu câteva mici excepții, în care erau cultivate și studiile elenistice, deoarece eleniștii erau necesari pentru relațiile cu Imperiul Bizantin. Interesul pentru cultura latină era direcționat și manifestat în domeniul teologic, al științelor, dar mai ales în *dreptul roman* și *dreptul canonic*. Mișcarea, numită și *Renașterea carolingiană*, a fost inițiată și condusă personal de suveran, fiind urmărită în cadrul mănăstirilor și în mediul legat direct de curte, ca apoi să se extindă și să fie susținută și de urmașii lui Carol cel Mare, cuprinzând practic toată aria regatului franc. Organizarea Imperiului de Apus avea nevoie de o structură unitară ce se realiza în primul rând, prin cultura religioasă și juridică. Fiind foarte credincios, Carol cel Mare avea o preocupare deosebită în a forma un cler instruit pentru toate funcțiile sale ecleziastice, oameni care să poată fi și funcționari bine pregătiți ai cancelariilor regale, ai instituțiilor ecleziastice și ai administrației statale. De reținut sunt circularele prin care suveranul se adresa mănăstirilor și episcopilor, cerându-le să înființeze școli și pentru laici, în care să poată învăța gratuit și cei umili care nu doreau să devină monahi sau preoți.

Care sunt principalele direcții ale acestei mișcări culturale, începută în jurul anilor 780 d.Hr.? Principalul ei scop a fost cel ecleziastic, urmărindu-se cu prioritate aspectele generale ale Bisericii, în primul rând *Liturghia, teologia* și *dreptul canonic*. În privința serviciului divin, al Sf. Liturghii, este de remar-

cat faptul că uzanțele locale (în rit roman, galic, grec și celtic), după ele liturgice diferite și cu unele erori, au adus după sine unificarea de urgență a Liturghiei potrivit ritului roman, unificare cerută de împărat, precum și introducerea studiului obligatoriu al cântecului gregorian, dar și revizuirea textului latin al *Bibliei*, din punctul de vedere al rigorii lingvistice. Un impuls a cunoscut și studiile teologice, mai ales că în sec. al VIII-lea în cuprinsul întregii Galii și Germanii nu au avut loc concilii în vederea stabilirii dogmelor. Un alt aspect al Renașterii îl constituie Legislația Bisericii care a format obiectul unei reforme inițiate de împărat în urma constatării absenței unor criterii valabile pentru toți. De reținut faptul că se cunoștea o colecție de canoane autentice, o lucrare tradusă din greacă în latină, de către Dionisie Exiguu, în prima jumătate a sec. al VI-lea, numită *Dionisiana*, pe care împăratul a impus-o ca text fundamental și care, din anul 800, a devenit sursa principală de drept canonic. Interesant este faptul că lucrarea a fost cunoscută și sub numele de *Dacheriana*, iar despre Dionisie cel Mic, Cassiodor relatează că *„monahul scit, cel mult erudit, preda împreună cu el dialectica la mânăstirea Vivarium, în sudul Italiei"*. Nici dreptul civil nu a fost uitat în reforma caroligiană, așa încât dreptul roman continua să fie studiat în centre ca Bologna, Ravena și Pavia, unde se alcătuiau, ca și pentru dreptul canonic, culegeri, clasificate metodic, spre a putea fi ușor consultate, astfel încât cel alcătuită în anul 827 ajunsese să aibă putere de lege obligatorie în tot Imperiul de Apus.

Cultura Renașterii carolingiene a fost în principal latină și creștină. Important este faptul că în această perioadă s-a impus în țările occidentale o latină uniformă și relativ coerentă, datorită studiului gramaticii și literaturii și a folosirii ei în Biserică și în administrația Imperiului. Vocabularul uzual al limbii s-a îmbogățit cu noi sensuri, au apărut gramatici, limba latină fiind acum mijlocul oficial de comunicare, nu numai între erudiți (Alcuin, Pietro din Pisa, Sedulius sau Paulin din Aquileia), ci și în mediile cultivate, aflate în urma reformei carolingiene într-o continuă creștere.

Dacă e să caracterizăm cultura acestei epoci, o vom defini prin interesul pentru narațiunea istorică sau hagiografică, în nici un caz filosofică. Istoria este redată prin interesul față de curte, în mod special asupra faptelor lui Carol cel Mare, iar literatura hagiografică are în vedere edificarea morală religioasă a cititorului, prin punerea în lumină a fondării unor biserici sau abații, înzestrate cu moaște ale Sfinților și Martirilor, ale căror nume (hramul)

[illegible] acestea, prezentând în același timp și date sumare despre activitatea [illegible] acestor Sfinți în păstrarea adevăratei credințe în Iisus Hristos. Poezia [illegible] și ia un caracter religios, fără să strălucească așa cum au făcut-o [illegible], prezente în opere rămase până astăzi în atenția contemporanilor. [illegible] care a fost remarcată este aceea a lui Hrabanus Maurus și Sedulius [illegible]. Din această perioadă, sec. al IX-lea, ne-a rămas un manuscris al [illegible] lui Hrabanus Maurus, cu o miniatură care îl reprezintă pe el, în [illegible] în care își prezintă opera papei Grigorie al IV-lea, manuscris [illegible] la Nationalbibliothek din Viena.

Nu pot fi ignorate lucrările cu caracter didactic din domeniul filolo[illegible] și al științelor, dominante fiind mai ales studiile de exegeză și comenta[illegible] biblice ale autorilor, Maurus și Lupus Servatus, foarte cunoscuți în epocă [illegible] adevărați enciclopediști, prin inventarierea cunoștințelor specifice timpu[illegible] un număr de condici ce sunt socotite embrioane ale viitoarelor [illegible].

Scriptoria și bibliotecile

Ceea ce trebuie reținut pentru a caracteriza *„Renașterea carolin[illegible]"* din punct de vedere organizatoric, este gruparea activității intelectuale [illegible] în incinta mânăstirilor, mânăstiri care erau răspunzătoare și de [illegible] educației și a învățământului. Printre bibliotecile renumite ale [illegible] se numără cele ale mânăstirilor Corbie, Saint Riquier și Fleury, în [illegible], Bobbio și Montecassino, în Italia, Lorsch, Fulda și Reichenau, în [illegible], cea mai bogată bibliotecă fiind cea din Fulda, în care se aflau cca [illegible] de volume. Amintim că abatele sau starețul mânăstirii Fulda era [illegible] Hrabanus Maurus (784-856), un ilustru discipol al lui Alcuin, [illegible], reușind să fondeze biblioteca, fiind în același timp și arhiepis[illegible] de Mainz. Câteva lucrări ale acestui reprezentant al culturii creștine a sec. [illegible] IX-lea: *De universo libri XII, sive Etymologiarum*, o enciclopedie care a [illegible] după modelul celei alcătuite de Isidor din Sevilla; *De rerum [illegible]*, *Grammatica* și *De institutione clericorum*, o lucrare ce are în vedere [illegible] Fericitului Augustin și programa alcătuită de Cassiodor și Isidor, [illegible] de referință în tot evul mediu.

Bibliotecile mânăstirilor excelau în opere destinate pregătirii mona[illegible], cărți liturgice și de patristică (Sf. Augustin, Ambrozie, Origene, Ieronim,

Ioan Hrisostomul, Grigorie cel Mare, Cassiodor şi Isidor din Sevilla), dar şi lipseau operele de căpătâi ale antichităţii latine (Cicero, Virgiliu, Horaţiu, Ovidiu, Lucreţiu, Plinius etc.), precum şi numeroase scrieri ale primelor secole de după Hristos. Ordinea şi importanţa cărţilor era dată şi de frecvenţă, pe primul loc fiind cele teologice, apoi cele istorice, juridice, tratatele de gramatică şi de prozodie, manualele de retorică şi de dialectică, operele clasicilor latini şi sporadic opere de geografie, aritmetică şi medicină.

Ce era *scriptoria?* Aşa după cum o indică chiar termenul latin, *scriptor, -oris* era „cel ce scria", „copistul", iar adjectivul *scriptorius* este termenul ce desemnează tot ceea ce serveşte la scris, *scriptoria,* pluralul lui *scriptorium* indică locul, încăperea în care se făcea această operaţie.

Circulaţia manuscriselor se făcea anevoios, împrumutul de la un centru monahal la altul era dificil, având în vedere lipsa de siguranţă a călătorilor, precum şi ilizibilitatea manuscriselor, ceea ce făcea ca scrisul să fie clar, cu majuscule, adică aşa-zisa *scriere uncială,* derivată din literele majuscule romane, cu forme rotunjite, uneori fiind utilizate chiar scrieri cursive, aşa încât era greu să se descifreze un manuscris ce avea anumite caractere specifice unui anumit scriptorium. Aşa se explică iniţiativa unor *scriptoria,* ca cele din mănăstirea Saint Martin din Tours, în care lucrau 200 de copişti, copişti care definitivează o scriere nouă, numită *minusculă carolingiană,* un tip de scriere cu spaţii între cuvinte şi spaţii mai mari între fraze, o scriere mai uşor lizibilă, care se răspândeşte în tot Imperiul şi se va numi *carolina.* Ea se va impune în tot Occidentul, fiind preluată de tipografii Renaşterii, rămânând până astăzi printre modelele de literă dintre cele mai uzitate. Referitor la *scriptorium,* şi la rolul acestuia, readuc în memoria cititorilor frumoasa şi enigmatica frază ce încheie romanul lui Umberto Eco, *„Numele trandafirului"*, ediţia franceză *„Le nom de la rose"*: *„Il fait froid dans le scriptorium... Je laisse cet écrit, je ne sais pour qui, je ne sais plus à propos de quoi: stat rosa pristina nomine, nomina nuda tenemus"*, traducem numai fraza redată în latină: *„a rămas numele vechi (de altă dată) al trandafirului, dar numele pe care îl reţinem este gol"*. În aceste cuvinte, stă tot sensul cărţii, un sens pe care autorul, lingvist-semiotician, l-a înţeles perfect şi, ca să-l comunice publicului neavizat, l-a ascuns într-un roman poliţist, fiind sigur că acesta se va citi, dar vai,... nu s-a înţeles. Limbajul pe care îl folosim astăzi nu mai are substanţă, pentru a o redescoperi trebuie să revedem esenţele prin descoperirea istoriei cuvintelor şi a semnificaţiei lor. Acesta este secretul demolării „Turnului Babel" care domină din nou lumea prin

[illegible] limbajului, şi prin aceasta absenţa comunicării reale într-o lume [illegible] a informării şi comunicării.

Întorcându-ne la mijlocul sec. al VIII-lea şi la *scriptorium* trebuie să [illegible] că papirusul adus din Egipt era din ce în ce mai greu de procurat şi de [illegible], ceea ce determină introducerea pergamentului, adus din Pergam. Aşa [illegible] că *scriptoria* amintită, din mănăstirea Saint-Martin din Tours, ce [illegible] peste 200 de copişti, forma o adevărată editură, în care se copiau, [illegible] *Biblii, Evangheliare,* cărţi liturgice sau dogmatice, unele texte laice, [illegible] fie de suverani, de învăţaţi laici sau ecleziastici, fie de şcolile episcopale şi cele mănăstireşti. Cele mai multe manuscrise din această perioadă [illegible] opere de artă, executate pe folii de pergament vopsit cu purpură, [illegible] textul este scris cu caractere aurii sau argintii, împodobit cu miniaturi, [illegible] caligrafiere perfectă, legate în piele de cea mai bună calitate, legături ce [illegible] la rândul lor împodobite cu miniaturi. Efortul copiştilor a fost uriaş, dacă [illegible] seama că „regula" sau „canonul" benedictin, cel mai răspândit în viaţa monahală apuseană, prevedea pentru fiecare călugăr minimum 1500 ore de [illegible] pe an, aproximativ 15,000 de pagini, deci cincizeci de volume de cca 300 de pagini, în medie, ceea ce subliniază bogăţia bibliotecilor timpului. [illegible] care se impune este aceea a reţinerii de către posteritate a efortului [illegible] epocii carolingiene, cei care au îmbogăţit cultura europeană prin [illegible] şi punerea în circulaţie a literaturii patristice, pe de-o parte, şi a literaturii clasice latine, pe de altă parte. Fără munca lor aceste comori s-ar fi pierdut, fie prin deteriorare, fie prin distrugere în urma calamităţilor naturale.

Latina și greaca, limbi de cult și de comunicare scrisă în cancelariile administrative ale evului mediu timpuriu. Începuturile grecizării Imperiului de răsărit

Perioada pe care o urmărim este deosebit de complexă atât prin spațiul pe care îl avem în vedere, cât și prin multitudinea aspectelor pe care le reliefăm, ele fiind absolut necesare pentru buna înțelegere a istoriei culturii bizantine propriu-zise, din care a făcut parte și spațiul românesc.

Cele două limbi amintite, latina și greaca, pot fi urmărite în primul rând în terminologia instituțională. Cunoașterea instituțiilor unei perioade istorice înseamnă cunoașterea culturii și civilizației spațiului respectiv într-un interval de timp istoric determinat. Instituțiile centrale care concentrau puterea erau cele imperiale, moștenite de la romani. Așa se face că instituțiile bizantine sunt, fără nici un fel de ruptură, moștenitoare ale instituțiilor create în Roma antică, dezvoltându-se în mod continuu prin adaptare progresivă la noile cerințe circumstanțiale. Această afirmație se poate verifica în ceea ce privește *dreptul privat* al romanilor care stă la baza structurii sociale a Bizanțului, în funcționarea formelor de proprietate, ca și constituțiile imperiale romane care stau la baza *dreptului public*. Reamintim *Codul lui Justinian*, la baza căruia găsim legile sau edictele din perioada lui Antonin[illegible], legi reluate și în *Bazilicale*, editate și reeditate, cu modificări și adaptări, în toate provinciile imperiului, până în sec. al XVIII-lea. Moștenirea romană în întreg Imperiul, cu instituții și limbă bine definite, a făcut posibilă noțiunea de *patrie* a mai multor națiuni sub numele de *Romania*. Această expresie, de origine populară, a apărut în sec. al IV-lea, în epoca în care locuitorii Imperiului, deși aparțineau unor etnii dintre cele mai diverse, aveau conștiința solidarității creștine în fața lumii barbare și se legitimau cu mândrie ca popor care a fondat Imperiul și a domnit, prin această nouă calitate, asupra tuturor națiunilor. Începând din sec. al V-lea, termenul de nominalizare, *Romania*, deși nu mai avea o valoare oficială, a intrat în limba comună, adică în uzul curent și a fost folosit până în secolul al XV-lea. Trebuie menționat faptul că

[illegible] era sinonim cu *creștin*. În acest sens, etnonimul γραικοι (graikoi), lati[illegible] *graeci* avea în Bizanț un sens peiorativ, ca și cel de *elen*, deoarece [illegible] era sinonim cu *păgânismul*, adică *idolatrismul*. De reținut și verifi[illegible] semantică și formală între arhaicul γραικος (graikos) „vechi", [illegible] γρια (gria) „străbunică", „femeie foarte bătrână" și românescul [illegible] particulară arhaică a vorbirii, „ceea ce este moștenit", prin exten[illegible]. În aceeași idee, a paralelismului evoluției culturale noi, românii, [illegible] să nu uităm că termenul de *Romanie* a fost întărit după ce spațiul [illegible] a fost penetrat de goți, slavi și alte popoare barbare, adică [illegible] și după ce structurile feudale s-au impus în structura socială, rea[illegible] prin organizarea provinciilor în *terrae*, adică *țări*, pe criteriul limbii și [illegible] pământului, dând naștere *Romaniilor* sau *Vlahiilor* din nordul și [illegible] Dunării, numite *Terra Romanorum* sau, în limba slavonă, *Vlaski zemlia*, [illegible] ce traduc mai târziu fie zonele locuite de români, de *creștini*, după [illegible] Imperiului, fie structura statală, ce s-a numit *Țara Românească*. [illegible] este faptul că după 1453, căderea Constantinopolului, Imperiul [illegible] care se constituia a fost un succesor al ideii imperiale bizantine și al [illegible] cucerit; mărturisit sau nu, voit sau nu, el a preluat structuri [illegible] bizantine, multe adaptate și chiar redate într-o terminologie [illegible]. Ordinea legii intrase în firescul comportamental, așa încât [illegible] de drept civil, de familie și procedură sau cele legate de activitatea [illegible] erau adresate tuturor comunităților, în rândul cărora difuzarea era [illegible] de activitatea judiciară a Bisericii, îndeosebi prin preoții de parohie [illegible] și de sat (V. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până* [illegible] *sec. al XVIII-lea*, București, 1980, p. 104).

În ceea ce privește limba latină și terminologia instituțiilor [illegible] Bizantin, putem vorbi de o perioadă veche, cea cuprinsă între [illegible] al V-lea și al VII-lea, când se folosea numai limba latină. Exemplificăm prin câțiva termeni reprezentativi pentru structura organizării [illegible], în care cei care aveau puterea politică și administrativă, guver[illegible] sau magistrații civili, se numeau *judices* (românescul *judec*, *judeci*, ter[illegible] și-a menținut forma, dar a definit funcții în unități administrative mai [illegible], un fel de primari rurali cu drept de judecată), *quaestor Justinianus* [illegible] (o funcție de prefect al Sciției, atestată în 578), *Praefectus Urbi*, tot [illegible] modelul Romei. Între sec. al VII-lea și sfârșitul sec. al XI-lea are loc o [illegible] ierarhizare, iar din punct de vedere militar se organizează un regim spe-

cial, cel al *temelor*, această schimbare fiind determinată de reducerea [illegible] riului, mutarea frontierelor datorită cuceririlor avarilor, bulgarilor, slavilor [illegible] arabilor, care au ocupat mai întâi Siria, Egiptul şi Palestina în anul 614 [illegible] această schimbare are loc o nouă etapă, cunoscută în general ca fenomen [illegible] s-a numit *grecizarea Imperiului*, când asistăm la traducerea termenilor [illegible] sintagmelor latine şi în limba greacă, aşa încât vom avea următoarele [illegible] respondenţe: *dignus*, ἄξιος (áxios) „demn", *capitáneus* şi κεφάλη [illegible] „căpitan", *officiáles*, οφφίκιον (offikion), „oficial", *vestiárium* [illegible] μέγα βασιλικον βεστιάριον (méga vasilikón vestiárion, după [illegible] grecească), o instituţie ce avea rolul de a se ocupa de vestimentaţia [illegible] basileului. Organizarea *themelor*, θεμα (thema) pe provincii are ca [illegible] introducerea unui control pur militar, o organizare de apărare şi consolidare [illegible] Imperiului, deja pe jumătate dezmembrat sub împăratul Focas (602-610). [illegible] aceste teme, create pe provincii mari, se instituie conducerile militare, [illegible] cu un termen grecesc, *strateg* sau *arhistrateg*, latinescul *belli dux*, ἄρχων [illegible] πολέμου (árhon tou pólemou) sau στρατηγός, slavul *voievoda* „conducător de oşti". Din punct de vedere social, trebuie reţinute alte două [illegible] lingvistice, un termen şi o sintagmă ce vor defini *autohtonul*, *om al* [illegible] credibil şi cu o anume autoritate în comunitatea rurală sau urbană, [illegible] preluată şi de români, o sintagmă pe care o întâlnim frecvent în documente [illegible] româneşti de întărire, vânzare sau cumpărare a unei proprietăţi, sistem [illegible] prelungit până în sec. al XVIII-lea. Cei ce trebuiau să gireze, să adeverească prin jurământ o anume stare de fapt sunt numiţi cu termenul *bătrâni*, *h*[illegible] *oroşani*, nu cu sensul de *orăşeni*, ci de *ţărani*, locuitorii *horás*-ului „zona [illegible] colă a cetăţii" sau *oameni buni*. Aceştia traduc literalmente termenul [illegible] ἀρχόντες (archóntes) „bătrâni" sau ἄνθρωποι καλοί (ánthropoi [illegible] „oameni buni", sintagme uzitate şi după 1204, anul cuceririi Imperiului de răsărit de către latini, în dorinţa de a pune mâna pe bogăţiile concentrate [illegible] Constantinopol şi în Ţara Sfântă. Redăm spre exemplificare un fragment dintr-un document din Ţara Românească (anul 1567), din cancelaria lui Alexandru Vodă, în care apare sintagma *oameni buni, bătrâni*: *„Domnia mea am căutat şi am judecat după dreptate şi după lege cu toţi cinstiţii dregători ai domniei mele şi am trimis pe sluga domniei mele, Dragomir postelnicul din Făureşti, de a adunat* ***buni oameni, bătrâni*** *şi din sus şi din jos, 150 megiaşi şi 12 popi"* (C. Giurescu, *Studii de istorie*, 1994, p. 402). Structurile funcţionale ale statului rămân şi după anul 1204, dată când trebuia cu orice [illegible]

[illegible] evidenţa contribuabililor şi buna administrare a suprafeţelor [illegible] în virtutea tradiţiilor Imperiului, de a obţine profitul din strângerea [illegible] Cel mai înalt grad de conservare a tradiţiei romane şi apoi bizantine, [illegible] instituţional, s-a manifestat în justiţie şi armată. Statul bizantin [illegible] stat care a supravieţuit invaziilor secolelor al V-lea şi al VI-lea, [illegible] prezent în structurile sale instituţionale, fără întrerupere, de la anti[illegible] romană până în timpurile moderne, într-o dezvoltare şi acomodare [illegible] a instituţiilor ce aveau ca scop protejarea intereselor comune, [illegible] cele ce reprezentau domeniul public. O particularitate distinctă a [illegible] o formează deci instituţiile de drept, drept moştenit de la Roma [illegible] şi manifestat şi în rolul împăratului ca judecător suprem, idee prezentă [illegible] mediu românesc, când domnitorii erau cei ce judecau litigiile legate [illegible] feudală sau cea individuală, ţărănească. Terminologia de ori[illegible] latină şi greacă stă mărturie în documentele cancelariilor din cele trei ţări [illegible] Ţara Românească, Moldova şi Transilvania.

[illegible] *bizantină între secolele VII şi XI în Romania* [illegible]

[illegible] Dacă în zona occidentală, cuceritorii dau numele lor teritoriilor ocu[illegible] se simte nevoia refacerii tradiţiilor bizantine, atât în domeniul religios [illegible] al culturii, fapt pe care l-am remarcat în mişcarea culturală a lui [illegible] cel Mare, rămasă în istoria culturii cu sintagma *„renaşterea carolin*[illegible] În aria aflată sub influenţă grecească, procesul de dezvoltare culturală [illegible] întreruperi, toate problemele învăţământului ecleziastic şi laic conti[illegible] să fie pe primul plan. Tot în aria orientală remarcăm o continuitate în [illegible] problemelor de dogmă ortodoxă, Constantinopolul rămânând [illegible] patriarhal cu care erau în legătură toate Bisericile. Din punct de vedere [illegible], bisericile nu ies din stilul roman iniţial, caracterizat prin bolta [illegible] şi coloanele greceşti. Ele au o navă dreptunghiulară centrală, încadrată [illegible] cele două laterale, care sunt separate de aceasta prin colonade cu [illegible] ornate. Nava principală era terminată printr-o absidă, împărţită prin [illegible] duble în trei părţi, partea de la mijloc fiind ceva mai înaltă. Toate [illegible] sunt precedate de un *atrium*, de obicei de formă pătrată sau drep[illegible], prevăzut cu porticuri. Ca şi la bisericile din Constantinopol, *atri*[illegible] *curtea* avea şi bazine construite din piatră, pline cu apă pentru

curățire sau purificare. Interioarele, întotdeauna bogate, sunt pavate cu mozaic, iar colonadele, construite din marmoră, sunt prevăzute cu capiteluri lucrate în ornamente simbolice, lambriuri de marmoră și mozaicuri murale, în culori strălucitoare pe fond de azur și aur. Stilul s-a menținut până în sec. al XIII-lea, apoi s-a impus stilul bizantin propriu-zis, cu bazilica alcătuită din naos și pronaos, naosul terminându-se, în partea superioară în trei abside adesea egale ca mărime, una principală și două laterale, prin care se realizează forma de cruce. Absida navei principale trebuia construită pe locul de martiraj al unui sfânt deoarece această absidă era destinată altarului, procedeu ce a fost păstrat până astăzi, deoarece în construcția altarului este nevoie de o mică părticică din moaștele unui sfânt și de regulă, sfântul respectiv devine patronul spiritual și dă numele hramului bisericii.

În relația dintre Biserică și cult, reținem din terminologia tehnică, adică aceea legată de cultul propriu-zis, termenii care s-au păstrat nealterați din secolele IV-V până astăzi, chiar și în terminologia bisericească din limba română: *antimis* din αντήμισος (antimisos), acoperământul liturgic, pe care se află reproducerea *Punerii în mormânt a Mântuitorului*, și care este așezat pe Sfânta Masă, în altar; *potir* din ποτήριον (potirion), cupa în care are loc prefacerea vinului pentru *Sf. Împărtășanie; disc* din δίσκος (diskos), vas plat pe care este așezată *prescura* de sacrificiu, ce simbolizează și devine *Trupul lui Iisus la Sf. Împărtășanie; aer* din αηρ (aer), suportul textil ce reprezintă cele două acoperăminte, în formă de cruce care se pun pe Sf. Potir și Sf. Disc; *policándria* (multe candele), o variantă foarte veche care va dezvolta o formă de singular *policándru* din grecescul πολυχάνδιλα (polichandila). Alcătuirea veșmintelor și strălucirea lor este în corelație cu cea a obiectelor de cult, maniera de alcătuire și numele păstrându-se și în limba română: *stihár* din στιχάριον, „haină lungă de mătase"; *omofor* din ωμοφόριον (omoforion) „bandă cu o lungime variată, ce se petrece peste umeri, confecționată din materialul din care se fac veșmintele preoțești și brodată cu simboluri creștine, pe care o poartă de obicei diaconii, ridicând un capăt în mâna dreaptă, întinsă spre altar, atunci când se roagă și dau răspunsurile la slujba *Sf. Liturghii; patrafil, epitrahil, patrahir,* trei variante din cuvântul de bază *epitrahil,* păstrat din forma grecească επιτραχέλιον (epitrachelion), „fâșia de mătase brodată cu Sf. Cruce și alte motive creștine, care acoperă partea din față a veșmântului preoțesc și care este absolut necesară pentru oficierea unei slujbe"; *encolpión,* din εγκολπιόν (encolpión) termen grecesc

format din εν (en) „în" + κόλπος (cólpos) „sân, piept", „un medalion", de formă ovală, în care se află o icoană ce reprezintă chipul Mântuitorului și al Maicii Domnului. Medalionul este prevăzut cu un lanț lung, spre a fi purtat, pe piept, deasupra veșmântului de anumiți ierarhi, ca semn distinctiv în arhierie. *Encolpionul* se mai numește și *Panagion* sau *Panagia,* după numele Mântuitorului sau al Maicii Domnului, termeni care se traduc prin *Atotsfântul* și *Atotsfânta.* Interesant de menționat este faptul că acest *encolpion* era purtat și de arhiereul din *Vechiul Testament.* Aici, era lucrat din aur, fiind împodobit cu 12 pietre scumpe, ce simbolizau cele 12 ramuri sau seminții ale lui Israel.

Demn de amintit este faptul că între anii 1457 și 1504, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, veșmintele purtate de domnitori sau de ierarhi, deosebit de frumos lucrate, cu fir de aur în model bizantin, înfrumusețate în atelierele de la mănăstirea Putna, veșminte ce sunt păstrate și astăzi în muzeul mănăstirii, aveau inscripțiile în limba greacă, și nu în slavonă, deși ele au fost lucrate de domnițe și maici, chiar în incinta mănăstirii. Aceasta dovedește că limba slavonă nu a înlăturat total tradiția veche a psalmodierii grecești și a cântării bizantine propriu-zise (cu simboluri grecești) păstrată în mănăstiri și biserici, căci cele mai multe dintre aceste mănăstiri aveau o legătură directă cu Constantinopolul, fiind declarate *stavropighii,* biserici ce depindeau direct de Constantinopol, închinate de voievozi ca cei din Maramureș, Dragoș și Balița, ctitori ai Mănăstirei *Sf. Mihail* din Peri, 1391 sau cea ctitorită de Mihai Viteazul, cu hramul *Sf. Nicolae,* din București. De altfel, cele două mitropolii ortodoxe, cea din Țara Românească datând din 1359 și cea din Moldova din 1401, erau subordonate Patriarhiei de Constantinopol. În aceeași ordine de idei amintim că momentele principale ale *Sf. Liturghii,* cântecele și tot ce se petrece în altar și biserică sunt acțiuni redate fie prin termeni latini, fie prin cei bizantini adică cei grecești, intrați în limba de cult înainte de introducerea liturghiei slavone. Aceasta, la rândul ei, a asimilat toată terminologia și ritualul din limba greacă, așa cum am remarcat în activitatea celor doi mari apostoli ai slavilor, Chiril și Metodiu. Procesul este foarte interesant și pune în lumină etapele dezvoltării terminologiei liturgice, așa cum se va vedea și în cadrul literaturii religioase, creștine, europene, în special în titulatura cărților de cult: *Evangheliar* din latinescul *Evangeliarus,* „carte cu pericope evanghelice", folosită de preoți la *predică* sau *omilie,* un termen din grecescul ομιλία (omilia) „cuvântare"; *Apóstolul* din Απόστολος, cartea ce cuprinde

„*Faptele Apostolilor*". Forma cărților era aceea de rulou, după cum se poate observa și astăzi în pictura murală în care Sfinții țin aceste suluri, în parte desfășurate, suluri numite inițial *condâce* (din grecescul κοντάκιον). Un exempu bizantin valoros în acest sens, îl constituie pictura murală de pe exteriorul Bisericii Sf. Nicolae din Iași, în apropiere de casa Dosoftei. Pereții exteriori se termină, în partea superioară, cu chipuri ale filosofilor precreștini și ale Sfinților ce țin în mână sulul desfășurat cu textul, spre a fi citit. Toate au aceeași dimensiune și sunt zugrăvite în nișe ce formează cadrul fiecărei reprezentări. *Octoih* din Οκτοήχος (octoéchos), „carte ce cuprinde cântările la strană, de fiecare zi a săptămânii"; *Paraclis* din Παρακλητική (Paraklétike) „Rugăciune de acoperământ sau ocrotire"; *Triod* din Τριώδιον (Triódon), „cele trei săptămâni de pregătire înaintea Postului Mare"; *Penticostár* din Πεντηκοστάριον (Pentecostárion) „Rugăciunile cuprinse în intervalul celor cincizeci de zile, între Înviere și Rusalii"; *Sărindar* din Σαράντα (Saránta), „patruzeci", „ciclu de patruzeci de rugăciuni"; *Minei* din Μήνηε (popular, mina) „lună", cuprinde sfinții din cadrul unei luni și se asociază adesea cu *Sinaxar-(ul)* din termenul de bază Συνάξις synáx(is) + suf. ar. *Orologhión* din Χορολόγιον, termen ce a fost înlocuit cu slavonul *Ceaslóv*, „cartea ce cuprinde rugăciunile pe ore" în rânduiala mănăstirilor, și *órtrias* din "ορθρός (orthrós), „dimineață", înlocuit cu termenul slav *utrenie*, cu o excepție în Maramureș, unde și astăzi avem termenul *itros*; *vecerna* din latinescul *vesperi* „de seară" înlocuit cu slavonul *vecernie*.

O notă particulară, de erezie gravă - menționată între sec. al VIII-lea și al IX-lea - a fost criza cu caracter sporadic cu privire la cultul icoanelor. Îndepărtarea icoanelor din cult și distrugerea lor este cunoscută ca o erezie și a adus multă suferință și mari pierderi în iconografia bizantină și a rămas în istoria culturii ca o umbră, o perioadă întunecată, cunoscută sub numele de *iconoclasm*. Cei ce caută explicații pentru această reacție cred că ea a fost generată inițial de mai multe cauze, în general catalogate ca absolutizări sau exagerări, manifestate de către unii credincioși, în atribuirea unor însușiri ieșite din comun anumitor icoane, trăsături care au fost și sunt prezente până astăzi, dacă ne gândim la *Sf. Icoană a Maicii Domnului de la Nicula* sau la *Prodromița „Înaintemergătoarea"* de la mănăstirea Neamț și Muntele Athos, dar și la multe alte icoane făcătoare de minuni.

Cuzele enumerate de unii bizantinologi nu pot fi cauze reale decât pentru acéia care nu au ochiul luminat și nu văd icoana în starea ei de har și

[illegible] a îndepărtării icoanelor, explicație ce dăinuie până astăzi în dogma [illegible] mai ales în aceea a neoprotestanților, este interpretarea biblică a [illegible] care interzice confecționarea chipului cioplit, a idolilor de tot felul, [illegible] din elemente ale naturii antropomorfizate și care nu au nimic în [illegible] cu mistica icoanei bizantine, ci se referă în exclusivitate la idoli.

Prima criză iconoclastă, cu mari distrugeri materiale și morale, pe care le-au suferit mai ales monahii, s-a declanșat la începutul sec. al VIII-lea, când împăratul bizantin, Constantin al V-lea (741-775), influențat de islam, [illegible] sancțiuni severe pentru toți aceia care vor păstra și se vor închina icoanelor. În acest scop a organizat, împreună cu patriarhul iconoclast Constantin al II-lea (754-766), un Sinod la Niceea în anul 754, prin care se interzice oficial prezența icoanelor în biserică. Cei care vor suferi cel mai mult vor fi monahii deoarece ei știau și prețuiau icoanele, nu în structura lor materială, fizică, ci în adâncimea lor spirituală. Imaginea pe care o prezintă icoana, de obicei, este chipul Mântuitorului și al Maicii Domnului, al Sfinților și al Îngerilor, într-o ipostază spiritualizată, de adâncă meditație și rugăciune, prin care se creează un câmp energetic, o stare mistică de înălțare și trăire spirituală puternică, ajutându-l pe cel care se roagă să se detașeze de ceea ce îl înconjoară, printr-o putere de concentrare mai mare, care îi va permite să [illegible] pe o treaptă mistică. Prigoana iconoclastă ține până la urcarea pe tron a împărătesei Irina, care are în vedere restabilirea cultului icoanelor și organizează un alt Sinod, tot la Niceea în anul 787, numit Niceea II, în care se [illegible] în memoria celor prezenți lucrarea, *Mărturisiri* a Sf. Ioan Damaschin, [illegible] din Damasc (650-753), mai ales capitolul „*Cuvântări despre icoane*", scris în jurul anilor de prigoană a icoanelor, o lucrare întemeiată pe texte biblice și patristice care justificau cultul icoanelor. Din nefericire, interdicția reapare sub Leon V, Armeanul (815) și a durat până după moartea împăratului Teofil, când sub regenta Teodora, are loc la Constantinopol, un alt Sinod (anul 842), în care sunt definitiv aprobate hotărârile Sinodului din 787, care s-a numit Niceea II, spre a fi clar delimitat de primul, din 754. Argumentele sunt preluate și de alți teologi care au adăugat miracolele făcute de multe icoane, prezența acelora care se numesc 'αχειροποίητη (acheiropóiete), adică nefăcută de mână (de om), cum este cunoscuta icoană a Maicii Domnului de la Neamț, *Prodromița*, aflată la Schitul Prodromu din Muntele Athos. Rolul icoanei este definit în doar câteva cuvinte ce au fost rostite la al VII-lea Sinod ecumenic de la Niceea II, cu tema, *Despre rolul*

icoanelor: „Ceea ce cuvântul spune, imaginea ne arată în tăcere" sau [illegible] *ce am auzit spunându-se, am văzut"*, căci *„prin negrăita Ta dragoste* [illegible] *oameni... făptura a primit ca chip al noii legături descoperirea întru* [illegible] *a lui Dumnezeu,* θεοφανία *(theophania) de la muntele Sinai, minunea* [illegible] *gului și a templului marelui Solomon; Te rugăm fierbinte, trimite* [illegible] *noastră și asupra moștenirii tale Duhul Tău cel Sfânt"* (Paul Evdokimov, *Arta icoanei, o teologie a frumuseții*, p. 11). Harul Duhului Sfânt ne face [illegible] noi să privim icoana *„cu ochiul lui Dumnezeu"*, după mărturisirea Sf. Maxim Mărturisitorul, adică în lumină, căci numai în „lumină vom vedea lumină". Această taină a luminii din tine, prin care tu poți percepe lumina, [illegible] dezvăluită de Iisus Hristos: *„Luminătorul trupului este ochiul; de va fi ochiul tău curat, tot trupul tău va fi luminat. Iar de va fi ochiul tău rău, și trupul tău va fi întunecat. Deci, dacă lumina care e în tine este întuneric,* [illegible] *întunericul cu cât mai mult"* (*Matei*, 6, 22, 23). Argumentele teologice ale Sf. Părinți și rugăciunile celor asupriți care s-au jertfit pentru lumina Sfintelor icoane, au făcut posibilă restaurarea cultului icoanelor, astfel că în martie 843 împărăteasa Teodora a decis să fie sărbătorită ziua de 11 martie ca o victorie a *iconolatriei*, a cinstirii icoanelor, o sărbătoare a credinței ortodoxe. Această sărbătoare este cunoscută astăzi sub denumirea de *Duminica Ortodoxiei*, prăznuită în fiecare an în prima duminică din Postul Mare. O altă mărturie extrem de importantă în ceea ce privește rolul icoanei, s-a strecurat până în zilele noastre într-o însemnare din *Mineiul* de la Râmnic, anul 1776, în care se arată că prima icoană, în afara celei imprimate pe ștergarul cu care Sf. Veronica I-a șters fața, plină de sudoare și sânge a lui Iisus, este cea a Maicii Domnului cu pruncul, zugrăvită de Sf. Ap. Luca, medic și pictor. Acesta a desenat chipul Fecioarei cu pruncul fără știrea Maicii Sfinte și a dorit să știe dacă chipul este încuviințat de către Maica Domnului. Răspunsul Maicii Domnului a fost: „Binecuvântarea Fiului Meu să fie prin această lucrare, cu toți aceia care o vor păstra și se vor încredința". Am repetat această informație cu scopul de a ști că icoanele au fost dintru început binecuvântate de Maica Domnului, ca simbol al legăturii permanente între noi și Fiul Ei, făcut Om, adică „Fiul Omului", spre a fi văzut și iubit de noi ca Cel ce venea de la Tatăl ca să ne vorbească despre Tatăl și prin Cuvânt să ne deschidă inimile spre [illegible] cu El în dragostea divină, ce ne călăuzește în toate împrejurările vieții noastre. Chipul Mântuitorului în icoană, ca și întreg iconostasul din biserică reprezintă manifestarea vizibilă, către exterior a misterului transcendent [illegible]

[illegible] Aceste mărturii s-au păstrat prin tradiția puternică, prezentă în tot [illegible], adică în spațiul în care nu s-au făcut abateri de la dreapta [illegible] ortodoxia sau „dreapta mărire".

În ceea ce privește viața intelectuală și literatura bizantină, se știe cu [illegible] că ea a fost, în aria orientală, mai răspândită, mai bogată și într-o [illegible] deplină, mai ales în filosofie și în disciplinele teologice, (aici [illegible] dezbaterile din Sinoadele ecumenice), decât în aria occidentală, [illegible] ignoranța și criza Bisericii a dat de gândit împăraților. Din punct de [illegible] educațional, în Răsărit orice copil dotat, venit chiar dintr-o familie [illegible] putea să studieze nu numai în mănăstire, ci și într-o instituție de [illegible] în afara mănăstirii, pe lângă un magister, adesea susținut de o fa-[illegible] de la curtea basileului. Programul de studiu era alcătuit din [illegible] limbii eline și latine, din literatura clasică, filosofie și retorică, la [illegible] adăuga, desigur, studiul teologic. Un exemplu strălucit îl formează Sf. [illegible] cel **Mare** numit „de Cezareea", fiind originar din Cezareea, dintr-o [illegible] cu mulți copii, care va studia în Cezareea Capadociei, Constantinopol [illegible], unde îl cunoaște pe Sf. ***Grigorie de Nazianz,*** supranumit *„*[illegible]*torul de Dumnezeu"* sau „Teologul", cu care se împrietenește și [illegible] la așezarea principiilor de viață creștină monahală și laică.

Sf. **Ioan Damaschin,** citat în lucrările Sinodului de la Niceea, 787, [illegible] Niceea II, este cunoscut nu numai ca un scriitor de tratate teolo-[illegible] sunt cele intitulate *„Paralele sacre"*, ce cuprind comentarii ale tex-[illegible] biblice și patristice, cu referire specială la rolul icoanelor, ci și ca autor [illegible] poetice, liturgice, fiind numit „David al *Noului Testament"*. [illegible] limba arabă, citește *Coranul* și declară că islamul este pentru el [illegible] cea mai recentă, o afirmație făcută în lucrarea *„Controversă între un* [illegible] *și un creștin"*. Deci Sf. Ioan Damaschin este contemporan cu nașterea [illegible], trăind în mediul arab și fiind bun cunoscător al limbii arabe va [illegible] islamul ca fiind inspirat direct din sursa creștină, dar prin abaterile [illegible] este socotit o adevărată erezie ce s-a creat prin intervenția unui om [illegible] care a ignorat toată literatura de specialitate și s-a declarat un nou [illegible] Mahomed, inspirat direct de Dumnezeu.

Un alt reprezentant este **Simeon, Noul Teolog** (942-1022), cel care [illegible] o colecție de *„Imne ale iubirii"*, alături de tratate teologice și etice, [illegible] dezvoltă tema experienței conștientizate a comuniunii cu Dumnezeu. [illegible] Dumnezeu este revelat în contemplație, dar și în viața reală a crești-

nului, care întreține această relație a sa cu Dumnezeu, prin intermediul
Duhului Sfânt primit la taina Sf. Botez, prin rugăciune, post și viață
Dintre oamenii de cultură ai timpului trebuie menționat pentru sec. al XI
Mihail Psellos (1018-1078), primit la curtea lui Constantin Monomah
apoi la cea a lui Constantin Ducas. Filosoful se impune prin cultură și
literar, talent care l-a făcut cunoscut mai cu seamă prin tratatele sale de
și morală, filosofie și literatură. Educat și cu o personalitate complexă
obișnuită în epocă, Mihail Psellos ajunge un mare demnitar, un
important în viața publică. Este primul care are grijă de limba literară
- koiné), prin accentul pus pe vocabular și ortografie. Pe linia dublei
om de litere și om cu funcții deosebite în stat, se înscrie și Theodor
Cu totul altă soartă are filologul **Ioan Tzetzes**, unul din strălucițiii
totalitate dăruit lucrului, cu o bibliotecă impresionantă, care își pierde
și sărăcește într-atât încât trăiește numai din vânzarea cărților din
bibliotecă, oprindu-și una singură, pe Plutarch, celebrul biograf și
grec, prețuit în toate timpurile pentru tratatele de morală. Tzetzes s-a
în memoria vremii printr-un comentariu despre Homer și despre
multor poeți greci, observațiile sale fiind în primul rând despre limba
el însuși fiind la rândul lui un versificator al evenimentelor.

În ceea ce privește tradiția cărții, a prelucrării pieilor,
antichitate în Egipt, în special în orașul lui Alexandru Macedon în Alexandria
cetate vestită prin biblioteca sa, tradiție pe care o vom regăsi și în
moștenire a tehnicii și a materiei prime din care erau confecționate cărțile
pului. *Papirusul* devenise în sec. al IX-lea specializat doar în
diplomelor imperiale și, în virtutea tradiției de document oficial
acum, prima filă a unui act trebuia să fie din *papirus* și se numea
adică prima coală, care avea de regulă și o ștampilă, ce îi conferea
oficial. Materialul folosit mai mult la copierea textelor era acum *pergamentul*
originar din Asia, mai ales din *Pergam*, de unde și numele de
(pergámenos). Constantin cel Mare a dat spre copiere, pe pergament,
ci de *Biblii* destinate celor cincizeci de biserici ctitorite de el. Ca o curiozitate
lingvistică, amintim numele pieilor de vițel, numite *velin*, folosite la
scrisele de mare lux, iar prin extensie semantică, astăzi înseamnă hârtie
bună calitate. De reținut cel mai vechi manuscris al *Bibliei*, pe pergament
celebrul *Codex Sinaiticus*, descoperit în mănăstirea *Sf. Ecaterina*,
împăratului Justinian din anul 527, codex descoperit în muntele Sinai în

... antică a lucrărilor de mare lux, scrise cu litere de aur sau argint pe
... decorat cu miniaturi, amintim celebra *Biblie* a lui Ulfilas (Wulfila),
... și *Codex Argenteus*, păstrată astăzi la muzeul de carte veche al
... suedeze „*Carolina Rediviva*" din Uppsala. Exemplarul provine
... și este o copie din anul 520, după exemplarul princeps, scris de
... în zona Buzăului, în limba goților, în prima jumătate a secolului
... IV-lea, în anul 341. Ulfilas este ales apoi episcop în jurul anului 381, al
... creștinați, în mijlocul populației romanizate din nordul Dunării și nu
... ca, în relațiile sale cu **Nicetas de Remesiana**, episcop al populației
... din sudul Dunării, să fi avut în vedere și Bisericile creștine locale,
... episcopatul din nordul Dunării. Ulfilas trece la Domnul în anul 383.

În ceea ce privește activitatea de copiere a textelor, trebuie menționat
... spre deosebire de Occident, acestea erau făcute nu numai în atelierele
... în acele „scriptoria" latine, ci și în cadrul laic, copiștii fiind de
... profesiuni: funcționari publici, notari sau profesori la universitate.
... printre copiștii celebri împăratul Theodosie al II-lea, mort în anul
... cel care a rămas în literatura sacră cu scrierea ce s-a numit *Codex*
..., după numele copistului. Mult mai definitoriu pentru spațiul pe
... avem în vedere, este cazul arhiepiscopului de Cezareea Capadociei,
... în anul 907 a copiat cu cheltuieli proprii manuscrisele lui Euclid, ale Sf.
... Hrisostom sau Gură de Aur și ale lui Platon. Aici, spre deosebire de
..., accentul se pune pe salvarea operelor antichității grecești. O altă
... constă în utilizarea celor două limbi. În Occident, latina restabilită
... perioada carolingiană, rămâne limba internațională a teologiei, filosofiei și
... În Orient, limba comună numită koiné, este folosită atât în epoca
..., cât și în cea romană, datorită spiritului purist, intransigent, al gre-
... Cu toate acestea a existat o limbă populară δημότικη (demótice), o
... formată în diverse regiuni ale Imperiului, dând naștere la dialecte sau
... vulgare, o limbă curentă pe care o găsim în actele scrise pe papirus,
..., pe pietre tombale etc. Disprețuită de oamenii culți, această limbă
... numită de occidentali o limbă *romaică*, aparținând Imperiului Roman; de
..., grecii din Imperiu se numeau *romaioi* (citit în neogreacă, romei). După
..., cea care continuă să păstreze tradiția puristă în scris este Ana
... (1083-1148), fiica împăratului Alexios I, căsătorită cu nobilul
... Bryennios. Este cunoscută ca autoare a operei *Alexiada* sau
... *Comnenae Alexiados libri XIX*". Pentru a înțelege starea Imperiului

în momentul dezmembrării sale şi al impunerii, în partea de [illegible] Peninsulei Balcanice, a unei alte limbi de cult şi cancelarie, [illegible] amintim dezastrul care are loc în urma invaziei latine, a cruciadei de la [illegible] în urma căreia capitala se mută de la Constantinopol la Trape[illegible] Trebizonda, localitate aflată în nordul Asiei Mici, cucerită apoi de Mehmet [illegible] II-lea. Perioada este caracterizată prin biruri grele şi o încercare forţată [illegible] impune, politic, ca limba greacă să rămână singura limbă de cult şi cance[illegible] Nemulţumirile au dus la răsmeriţa vlahilor şi a bulgarilor, condusă de [illegible] vlahi, Petru şi Asan, descendenţi ai dinastiei române (1186-1257) în [illegible] Dunării, urmaţi de Ioniţă, numit popular Caloian, prin care s-a urmărit o inde[illegible] pendenţă faţă de Imperiul Bizantin. Statul întemeiat s-a numit, în termino[illegible] slavă, Ţaratul Româno-Bulgar, cu capitala la Târnovo care va avea o [illegible] perioadă de timp în componenţa sa şi teritoriul din nordul Dunării al [illegible] Româneşti.

Introducerea Liturghiei în limba slavonă

Nu se poate fixa cu certitudine data introducerii limbii slavone [illegible] cultura românească, totuşi se poate vorbi, pe baza documentelor slavone, [illegible] sfârşitul sec. al X-lea, începutul sec. al XI-lea, procesul fiind generali[illegible] sec. al XIII-lea. Pentru a defini caracterul acestei limbi de cult şi de cance[illegible]larie, necunoscută de vorbitorii obişnuiţi ai limbii române, trebuie să fac[illegible] câteva precizări, legate de promotorii acestei culturi, în parte hibridă, [illegible] constituită din elementele bizantine ce s-au suprapus peste cele caracteristic[illegible] limbii slave. Cultura aceasta a pătruns mai întâi pe teritoriul Bulgariei, [illegible] adusă din Macedonia de către cei care vor fi numiţi Apostolii slavilor, [illegible] Constantin - Chiril şi Metodiu în jurul anului 863, dar mai ales de disci[illegible]lor, cei care au format centre creştine, după anul 885. De menţionat că şi alfa[illegible]betul introdus de aceşti monahi, originari din Tesalonic, *Chiril* şi *Metodiu* [illegible] formă de pronunţare slavonă) este alfabetul grecesc adaptat la structura fone[illegible]tică a limbii slave, cu sunete specifice, alfabet ce s-a numit, după numele celui care l-a impus, *alfabetul chirilic*. Studiind la Constantinopol, Chiril devine profesor de filosofie, dar se retrage împreună cu fratele său în mănăsti[illegible] Olimp din Bitinia, Asia Mică, unde au studiat noua limbă a celor ce trebu[illegible] creştinaţi, slavii, şi aşa se creează noul alfabet, folosit în transcrierea texte[illegible] liturgice. După exegeţii culturii bisericeşti, cei doi fraţi, Chiril şi Metodiu, [illegible]

[illegible] ca misionari de către împăratul Mihail al III-lea şi de către patri[illegible] [illegible] mai întâi în Moravia, Boemia şi Panonia, unde slavii erau supuşi [illegible] Bisericii occidentale, adică pe filiera latină. Numeroase sunt [illegible] traduse din greceşte în slavonă, traduceri efectuate de Sf. Metodiu, [illegible] amintim un *Nomocanon*, un *Pateric* şi din latină „*Cuvântările la* [illegible]", lucrare atribuită Sf. Grigorie cel Mare, papă al Romei. Aşa cum [illegible] şi din inscripţiile greceşti, găsite pe teritoriul Bulgariei, în Biserică [illegible] patristice au fost cunoscute mai întâi în greacă, deoarece patriarhia [illegible] din Constantinopol dorea ca limba de cult să fie cea greacă, după [illegible] îşi menţinea în Bisericile, coordonate direct, limba latină. Aici, la [illegible] era încă puternică reminiscenţa ariană, de aceea sunt cunoscute multe [illegible] traduse din greacă în slavonă, ca cea din 906, cu titlul „*Cuvintele Sf.* [illegible] *al Alexandriei împotriva arienilor*". În ceea ce priveşte teritoriul [illegible] un loc aparte îl ocupă Dobrogea, unde au fost descoperite inscripţii [illegible] din sec. al X-lea şi al XI-lea, ceea ce nu presupune o utilizare genera[illegible] a unor scrieri, având în vedere tradiţia grecească foarte puternică a [illegible] bizantine de la Dunărea de Jos. Nu pot fi ignorate datele potrivit [illegible], s-a găsit o organizare social-politică şi culturală deosebită, aflată [illegible] influenţa modelelor şi a structurii bizantine, datorită relaţiilor constante, [illegible] din antichitate, fiind vorba de coloniile greceşti.

Cu termenul *slavon* denumim limba de cult şi de cancelarie în Ţările [illegible], deoarece este o limbă mult diferită de cea a slavilor, chiar şi a celor [illegible], limba slavonă având numeroase elemente româneşti, neîntâlnite în [illegible] limbi slave, fiind termeni româneşti ce defineau realităţi instituţionale [illegible], termeni transpuşi în alfabetul chirilic sau adaptaţi la forma fle[illegible] slavonă. Această limbă câştigă teren atunci când devine, alături de [illegible] bizantină, limba oficială de cult răsăritean sau ortodox, fiind pusă pe [illegible] plan cu latina din Apusul şi Centrul Europei, utilizată în Bisericile care [illegible] fidele Romei, adică de rit catolic. „*Adoptarea ei ca limbă a cultului,* [illegible] *a culturii scrise, nu se datorează* - după opinia slavistului Gh. Mihăilă [illegible] *presiuni politice sau religioase, ci vecinătăţii cu ţările slave, creării* [illegible] *tradiţii a limbii slavone, considerată acum ca limbă «sfântă», alături de* [illegible] *latină şi ebraică*". Această limbă, desigur, nu a fost însuşită de vor[illegible] obişnuiţi ai limbii române, rămânând un apanaj al clerului şi al cance[illegible] domneşti, în care natura relaţiilor externe impunea folosirea unei limbi [illegible]atice, înţelese de vecini, ea fiind înţeleasă atât în Bulgaria, cât şi în

Serbia, Rusia, Ucraina, Bielorusia, Polonia. Din acelaşi raţionament, [illegible] slavonă este folosită uneori şi în cancelariile din Transilvania şi [illegible] alături de latină şi greacă, aşa cum de altfel se obişnuia atât în Mold[illegible] şi în Ţara Românească. Slavona folosită în Ţările Române poate fi d[illegible] în două entităţi de limbă, una numită *slavona românească* şi alta *slavona* [illegible] a ţărilor slave, ambele fiind bine reprezentate în textele ce aparţin [illegible] XIV-XVI, şi care vor contura cele două tipuri de texte: a) *texte slavone* [illegible] ate sau tipărite în Ţările Române, după manuscrise şi tipărituri bulg[illegible] şi ruso-ucrainiene; b) texte originale în *slavona românească*, scrise în [illegible] lariile româneşti. Din prima categorie, cele mai cunoscute şi citate [illegible] *Psaltirea, Apostolul, Liturghia* şi *Evangheliarul de la Putna*, slavon ucrainian, sec. XIII şi XIV, *Octoihul de la Caransebeş*, mediobulgar [illegible] XIII-XIV, *Psaltirea cu tâlc* a lui Branko Mladenoviè, text slavon sârb, [illegible] *Sbornicul lui Gherman*, mediobulgar, 1359, *Tetraevanghelul*, copiat [illegible] nahul, de origină sârbă, egumen la mănăstirea Vodiţa şi Tismana, [illegible] 1404-1405. Secolul al XV-lea şi al XVI-lea sunt foarte bogate în [illegible] reprezintă literatura religioasă bizantino-slavă, datorită multelor [illegible] care preiau în Ţările Române activitatea paralizată de prezenţa [illegible] sudul Dunării şi în Grecia. Se ştie că cele mai vechi şi mai bune [illegible] literaturii bulgare şi sârbe medievale, uneori unicele, se găsesc [illegible] nuscrisele slavo-române, depozitate la Biblioteca Academiei Române [illegible] cea din Iaşi, un fapt subliniat de toţi specialiştii în domeniu. Amintim [illegible] a *Vieţii lui Chiril, filosoful*, ce datează din sec. al XIII-lea, sau cele [illegible] *scrieri* ale episcopului Eftimie al Târnovei, cea de-a noua fiind *Pane*[illegible] *împăraţilor Constantin şi Elena*, manuscris al ieromonahului Iacov [illegible] Putna, 1474, *Cronica bulgară anonimă* (1296-1413), publicată în 1891 [illegible] neobosit truditor în domeniul valorificării textelor slavone, Ioan Bog[illegible]

Ţările Române şi cultura slavonă

În acest context trebuie menţionate sursele care furnizează o [illegible] cultură, proprie numai păturii instruite, angajată fie în rândul clerului, [illegible] cancelariei domneşti. Cele două instituţii, Biserica şi administraţia [illegible] gate să promoveze această limbă, străină păturii mult mai largi a ţăranilor [illegible] târgoveţilor. Limba slavonă românească a fost cercetată pe baza docum[illegible] celor trei cancelarii: a) cancelaria din Ţara Românească, sub Mircea [illegible]

[illegible] care i-au urmat; b) cancelaria din Ţara Moldovei sub Ştefan cel [illegible] descendenţilor la tron; c) cancelaria din Transilvania sub dominaţia [illegible] maghiare, în care predominante sunt documentele în limba [illegible] târziu, se evidenţiază, ca sursă aparte, Ţara Făgăraşului, unde [illegible] documente scrise în limba slavonă, poate cele mai multe dintre ele să [illegible] făcute de grămăticii de limbă slavonă.

[illegible] punctul de vedere al culturii creştine, îmbrăcată în haină [illegible] care a dominat secolul al XIV-lea şi al XVI-lea, prin activităţile [illegible] tipografiilor răspândite pe teren românesc, trebuie subliniată [illegible] limbii literare, în formare, prin mulţimea sinonimelor ce se [illegible] în limbă, datorită dubletului slav care este întâlnit în textele vechi, [illegible] termenul latin, grecesc sau autohton. Amintim că numai la 18 ani de [illegible] primei cărţi cu litere chirilice, la Cracovia, 1490, apar la Târgovişte, [illegible] *Liturghierul lui Macarie, Octoihul*, în 1510, *Evangheliarul* 1512, [illegible] 1545, *Evangheliarul*, 1546 la Sibiu, *Mineiul de praznice* [illegible] Braşov, 1569, *Psaltirea slavo-română* şi cea slavonă a lui Coresi, [illegible] Ca literatură cu caracter laic, trebuie amintită cea mai impor-[illegible] a literaturii de limbă slavo-română, *Învăţăturile lui Neagoe* [illegible] *către fiul său, Theodosie*, manuscris din 1520-1521, precum şi [illegible] lui Udrişte Năsturel, manuscris ce datează din 1566-1597. Interesant [illegible] faptul că la Mănăstirea Dealul a apărut, în traducere slavonă, în anul [illegible] cartea călugărului Thomas Kempis (1380-1461), *De imitatione Christi*. [illegible] originală slavo-română este foarte bogată; amintim un *Pomelnic* al [illegible] Bistriţa, scris începând cu anul 1407 şi copiat pe pergament în tim-[illegible] lui Ştefan cel Mare (1457-1504), la care s-au adăugat şi alte [illegible] în sec. al XVI-lea şi al XVII-lea, aşa încât textul este foarte important [illegible] onomastica veche românească. Desigur că numărul textelor este foarte [illegible] mai ales în perioada în care Ţările Române au preluat opera dificilă de [illegible] cărţilor de cult şi a celor auxiliare, necesare spaţiului ortodox, domi-[illegible] otomani. Despre această perioadă şi importanţa ei pentru cultura slavă [illegible] caracterizare făcută de un specialist, S. B. Bernstein: *„Începând cu* [illegible] *al XV-lea Ţara Românească şi Moldova vor deveni unul din principalele* [illegible] *culturii şi ştiinţei de carte în Balcani. Aici se copiază un număr de* [illegible] *religioase şi laice, se creează în limba slavonă scrieri originale, iar* [illegible] *cancelariei se dezvoltă o dată cu dezvoltarea rapidă a oraşelor,* [illegible] *şi a marilor proprietăţi mănăstireşti şi boiereşti".* Acest creuzet de

influențe va pune în circulație o limbă îmbogățită cu multe cuvinte [illegible] latine și grecești, așa cum o arată documentele referitoare la comerțul [illegible] Ștefan cel Mare cu negustorii din Brașov, documente studiate de [illegible] Djamo-Diaconiță în lucrarea *Limba documentelor slavo-române, emise în Țara Românească în sec. XIV și XV* (Editura Academiei, București, [illegible]) Pentru români, acest dat istoric a însemnat și o scoatere din evoluția [illegible] a instituțiilor, în limba în care au funcționat până acum, iar suprapunerea [illegible] culturi, total opusă celei romanice, ne-a rupt de țările cu care am avut [illegible] romanic comun, așa încât periodizarea culturii s-a făcut numai după [illegible] ducerea acestei limbi de cultură, nereprezentativă pentru etnosul românesc, dar singura prezentă în documentele unei epoci dramatice. Cercetătorilor de astăzi și de mâine îi revine sarcina dificilă de investigare, prin refacerea [illegible] baza datelor culturii materiale și spirituale și ale tuturor descoperirilor [illegible] din domeniile cele mai variate, a ansamblului socio-lingvistic, pentru a [illegible] corect influența culturii slavone în cultura românească.

Originile monahismului creștin

[illegible] necesar, mai întâi, să definim termenul *monahism*, care are la [illegible] forma grecească, μονάχος (monáchos), însemnând „singur", iar μονη [illegible] „mănăstire", cu o formă ceva mai veche, μονάστηριον, (monásterion). [illegible] românesc, în forma sa veche, *monástire*, atestată în textele vechi, [illegible] din forma grecească, dar a evoluat în pronunția românească, la [illegible] (sub influența vocalei - *a*-, o pronunție întâlnită și astăzi în [illegible] apoi la *mănăstire* și *mânăstire*, formă generalizată, dar nereco[illegible] Termenul *monahism* se explică prin forma compusă din *monáh* + [illegible]

În afara bisericilor, cu viața lor comunitară și în comuniune, creștinii [illegible] și forma de izolare, de renunțare totală la viața de familie sau cea în [illegible] cu scopul de a-și dărui în întregime ființa, suflet și trup, [illegible], făcut om, Hristos, spre a fi în permanentă comuniune cu cerul, [illegible] cu Iisus. Tinerii plecau în munți, cât mai departe de lume, găsind [illegible] în peșteri, în care trăiau în condiții foarte aspre, fără hrană, adesea [illegible] cu ceea ce le oferea pădurea, după exemplul Sf. Ioan [illegible] și al esenienilor, cei care așteptau venirea lui Mesia, după previ[illegible] profeților mesianici. Esenienii sunt monahi, în accepția primă a ter[illegible], și trăiau în post și rugăciune, ascunși în grotele munților Qumran, în [illegible] Iordanului. De frica romanilor, ce stăpâneau Iudeea, dar și de teama [illegible] sinagogale, s-au retras din pustie, lăsând în urma lor unele [illegible], ce au fost bine ascunse într-o amforă, în una din numeroasele lor [illegible] din pustiul Qumran, din apropierea Mării Moarte. Acestea au fost găsite [illegible] în anul 1947, cu totul întâmplător, de către un tânăr beduin care păștea [illegible] și oile pe un platou din zonă. Astăzi, manuscrisele se află la un muzeu [illegible] vechi din Ierusalim. Monahismul are deci rădăcini vechi în alte culte, [illegible] practicate înainte de Hristos în Iudeia, dar și în alte zone ale Orientului [illegible] sau îndepărtat, scopul principal fiind acela de penitență, prin care se [illegible] eliberarea de materie, de biologic, în folosul spiritului, a trecerii lui într-[illegible] ideală, spirituală pentru care a fost creat și din care a fost alungat din [illegible] neascultării primilor oameni, numiți și protopărinți, Adam și Eva, refa-

cerea Edenului spiritual prin izolare, rugăciune și ascetism înseamnă [illegible]
bucuria inimii.

Sub influența esenienilor, cu viața lor înbunătățită, și a [illegible] nicilor, aflați în valorile mozaice autentice, dar și sub influența altor [illegible] din peșterile Carpaților, cum sunt geto-dacii, cunoscuți din sec. I, [illegible] de *pleistoi* (desăvârșiți), monahismul creștin se va dezvolta [illegible] Orient, în apropierea Palestinei, a Ierusalimului, a Muntelui Sinai, [illegible] încărcate de Duh Sfânt, urmând ca din secolele III-IV, să se extindă [illegible] zonele în care existau Biserici creștine. În privința *pleistoilor* daci, [illegible] facem câteva precizări în ceea ce privește numele pe care îl purtau, [illegible] acest lucru este foarte important în înțelegerea tradiției spirituale românești. „*Istoricul evreu Flavius Josef (sec. I d.Hr.) cunoștea deja* [illegible] *sfințeniei anumitor daci, pe care îi compară cu secta esenienilor.* [illegible] ***pleistoi*** *pe care îl dă acestor asceți daci indică probabil faptul că* [illegible] *bonete*" (Eliade/Culianu, *Dicționar al religiilor*, 1993, p. 267). [illegible] astfel explicat nu are nici un corespondent în limba greacă, care să [illegible] această teorie. În realitate este vorba de o definire a calității spirituale [illegible] tor „monahi", *pleistos* fiind un superlativ al adjectivului și adverbului [illegible] πολύ (polý), „mult". Ca superlativ, πλεῖστος înseamnă gradul „maxim" [illegible] ce se traduce, în cazul nostru, cu „desăvârșit".

Cei mai mulți creștini, deveniți monahi ai primelor secole, [illegible] provenit din Europa, Egipt, Siria, Asia Mică, ei fiind cei care au ajuns în [illegible] Sfântă, în pelerinaj, spre a fi pe urmele Mântuitorului. Impresionați de [illegible] văzute și sfințiți prin lucrarea Duhului Sfânt, cei mai mulți pelerini se [illegible] să rămână acolo, mai întâi în peșterile pustiului, pe urmele proorocilor [illegible] ca Sf. Ilie din pustiul Hozevei, a cărui peșteră poate fi văzută și astăzi, [illegible] incorporată chiar în interiorul Mânăstirii Sf. Gheorghe, Hozevitul. În [illegible] mânăstire se află și moaștele unui monah român, plecat din Mânăstirea Neamț, *Sf. Ioan Iacob Hozevitul*, trecut la Domnul în 1960, în peștera sa, [illegible] a fost descoperit abia în 1980, cu trupul mumificat și plin de mireasmă. [illegible] proroc, discipol al Sf. Ilie, este Sf. Elisei din Ierihon, cel care a binecuvântat un izvor care alimentează cu apă și astăzi Ierihonul și care poartă numele [illegible] fetului, loc în care se află un lăcaș monahal ortodox, în care slujesc [illegible] greci.

[illegible] monahismului creștin; termeni ce definesc principiile [illegible] monahală

[illegible] se cunoaște cu exactitate o cronologie a mânăstirilor creștine din [illegible] se pare că ele au apărut numai după ce s-au întâlnit mai mulți [illegible] trăiau izolați în peșteri, dar care străbăteau drumul Ierusalimului, [illegible] la Sf. Liturghie și spre a se împărtăși cu Sfintele Taine, Trupul [illegible] lui Hristos. Distanțele mari, ce trebuiau străbătute spre a ajunge la [illegible] din Ierusalim, i-au determinat pe monahi să hotărască o altă [illegible] și rugăciune permanentă. Ei au hotărât să participe la con[illegible] unei biserici sau a unui schit, în care cel hirotonit ca preot să [illegible] Sfânta Liturghie, atât de necesară tuturor nevoitorilor pentru a [illegible] Taine ale Împărtășaniei. Formele de monahism cunoscute sunt [illegible] *chinovia* sau mânăstirea de obște, în care se realizează unitatea în [illegible] adică supunerea și ascultarea, smerenia de a fi toți într-un gând la [illegible] la muncă sau *ascultare* (termen ce definește îndeletnicirea [illegible] și în *trapeza* comună. Atât *chinovia*, cât și *trapeza* „sala de mese" [illegible] de origine grecească, în uz și astăzi; b) ***chinovia mică***, formată [illegible] de obicei doi sau trei monahi, numai în apropierea unui [illegible] bătrân, cu o experiență spirituală deosebită, duhovnic sau [illegible] îi inițiază pe cei veniți spre *ascultare*; c) ***sihăstria*** în care găsim [illegible] pustnici, numiți *isihaști*, de la ησυχια (sihia) „liniște". [illegible] Forma românească de ***sihastru*** și substantivul ***sihăstrie*** vine direct din [illegible] ἡσυχαστής, -αστρια (esychástes, -ástria) „pustnic", „pustnică". [illegible] legat și de o rugăciune, numită „rugăciunea inimii" sau a lui [illegible] invocat cu toată ființa, mintea unită cu inima, numele lui Iisus [illegible] „*Doamne, Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe* [illegible]" / O sintagmă ce definește modul de viață al monahului, dar [illegible] și în viața creștinului trăitor, „practicant", este „*ora et labora*", [illegible] și lucrează". În relație directă cu necesitatea muncii, a creației, a [illegible] și un alt termen, acela ce definește munca manuală, termen [illegible] expresie slavonă, *rucodulia*, adică „lucrarea mâinilor", un ter[illegible] în textele monahale.

[illegible] mari părinți ai monahismului răsăritean, amintim pe Sf. [illegible] cel *Mare* (250-356), socotit întemeietorul monahismului de formă [illegible] sau *schimnică*, cel care a pustnicit în Tebaida, în Egiptul

superior. Prin exemplul său s-au format și alte grupuri de monahi [illegible] cel de la Scete, lângă Alexandria. Sf. ***Pahomie*** (290-340), [illegible] începătorul monahismului cenobit, este menționat ca întemeietor al [illegible]mului de formă chinovială în Egipt. În anul 325 înjghebează o mănăstire [illegible] la Tabenese, în deșertul Nilului superior, în care starețul era și părintele [illegible]tual al comunităților monahale. Sf. Pahomie a alcătuit un cod de reguli [illegible] ale vieții monahale de obște, traduse din limba coptă în latină de [illegible] ***Jeronim*** (347-420). Prin intermediul Sf. Jeronim ele ajung să fie [illegible] Sf. ***Benedict de Nursia*** (480-554), care va redacta alt cod de reguli [illegible] la baza noii mănăstiri înființate de el, în 529, cunoscută sub numele [illegible] ***Cassino,*** prima mănăstire benedictină. Scopul acestor așezăminte [illegible] era cel de concentrare la rugăciune, prin izolarea de tumultul lumii, [illegible] acela de a crea o elită intelectuală, care să aibă un rol în ridicarea și [illegible] morală a creștinilor, prin punerea la dispoziție a cărții liturgice și de [illegible] morală creștină.

În Țara Sfântă trebuie amintit ***Sf. Teodosie,*** [illegible] ***Chinoviarhul.*** Este socotit primul monah care a alcătuit o mănăstire de [illegible] Supranumele vine din grecescul κοινοβία (coinovia), cu sensul [illegible] societate". Situată în pustiul Arabiei mănăstirea a adunat sub acoperișul [illegible] începutul sec. al IV-lea, numeroși eremiți care se nevoiau în stâncile [illegible] apropierea izvorului râului Chedron, mănăstire care a supraviețuit până [illegible] cunoscută cu numele Mănăstirea Sf. Teodosie, după numele întemeietorului. Impresionant este faptul că aici există și astăzi biserica primară, desigur [illegible]terană, alături de cea nouă, biserică în cuprinsul căreia se află mai [illegible] încăperi mici, un fel de catacombe în care se găsesc relicve ale sfinților [illegible] primele secole ce au adormit în deșertul Palestinei, nume de femei [illegible] mame ale Sfinților, printre care „doctorii fără de arginți", Cosma și Damian, cei ce tămăduiau în numele lui Iisus Hristos și nu primeau plată pentru [illegible] medical. Nu departe de această mănăstire, în plin deșert, unde nu se [illegible] ajunge cu autocarul, se află o altă mănăstire, Mănăstirea ***Sf. Sava cel*** [illegible] întemeiată de Sf. Sava cu sprijinul material al împăratului Justinian. [illegible] situată într-o vale, foarte aproape de izvorul Chedronului, izvor firav [illegible] nepotabilă, ieșit din sălbăticia stâncilor de calcar, fără fir de verdeață, [illegible] furi înalte măcinate de năpustirea vânturilor. În peșterile stâncilor au [illegible] peste 5000 de eremiți, uciși o dată cu venirea perșilor în anul 614, dar și [illegible] urma invaziilor următoare. Numărul celor ce au fost uciși aici, este impresionant [illegible]

[illegible] este cunoscută printr-o piatră comemorativă gravată, ce face [illegible] zidul de la poarta de intrare în mănăstire. Astăzi, aproape toate [illegible] construite, începând cu sec. al IV-lea, pe locurile în care [illegible] a slujit, predicând sau vindecând, sunt mănăstiri ce aparțin fie [illegible] ortodocși, greci, ruși sau români, fie celor de rit latin, de obicei [illegible] franciscani. Dealtfel, Sf. ***Francisc de Assisi,*** (1182-1226), cel care [illegible] numele după numele vechiului oraș medieval Assisi, din Perugia [illegible] în care s-a născut ca mare nobil, devine întemeietorul ordinului, [illegible] în primul rând de sărăcie, de slujirea celor mai umili. Amintim că ordinul [illegible] este cel mai apropiat de mistica răsăriteană de slujirea și [illegible] celor mulți, săraci și bolnavi, cei care au nevoie de mângâiere. Sf. [illegible] de Assisi este monahul care a fost mult influențat de monahismul [illegible] pe care l-a cunoscut foarte bine, prin călătoria făcută în Palestina. [illegible] veche cetate în care s-a născut cavalerul, și a primit numele de [illegible] „iubitor de libertate", în sensul creștin al termenului, este o cetate de [illegible] deoarece aici se află mormântul Sfântului, chiar în abația sau [illegible] în care a slujit ca cel mai umil dintre monahi și pe care o sprijină [illegible] sale, mănăstire ce datează din anul 1228. Cine ajunge în bise[illegible] Sfântului din Assisi va vedea în muzeul mănăstirii și rasa de culoarea [illegible] și a smereniei, cu multe petice și găuri, mărturie a sărăciei [illegible]

Sf. ***Vasile cel Mare*** (329-379), episcop de Cezareea Capadociei, va [illegible] un alt cod de reguli mari și mici care vor sta la baza monahismului [illegible] fiind ctitor al mănăstirii *Studion* din Constantinopol. De numele Sf. [illegible] cel Mare se leagă o mulțime de opere de binefacere, ca organizarea spi[illegible] numite *vasilicale* sau *basilicale*, a azilelor de săraci și multe alte [illegible] de ajutorare pentru toți cei nevoiași, din punct de vedere material și [illegible] Scrierile sale cu caracter eclezial și monahal sunt numeroase, dar le [illegible] pe cele mai importante, folosite și astăzi în slujirea ortodoxă ca *Sf.* [illegible] săvârșită numai în anumite zile ale anului, *Molitvele Sf. Vasile*, [illegible] la sfârșitul Liturghiei, în ziua de 1 ianuarie, zi de pomenire a Sf. Vasile. [illegible] se mai citesc în cazul slujbelor de exorcizare, făcute la cererea credin[illegible] Reținem termenul, des folosit în cultul ortodox, *Molidvă*, un termen [illegible] origine slavonă, însemnând o slujbă de sfințire care se face în toate cererile [illegible] ale vieții creștinului. Aceste slujbe ocupau un loc important [illegible] creștinului român, ele erau făcute de preot la orice acțiune de inaugu-

rare, de început al unei activităţi. Cartea care cuprinde toate aceste slujbe se numeşte *Molidvenic sau Molitvenic.*

Mişcarea culturală monahală în întreg perimetrul bizantin în secolele IX-XIII

Am remarcat deosebirea între cele două arii, orientală şi occidentală, prin tradiţia neîntreruptă în Imperiul de răsărit a unei culturi care se dezvolta nu numai în incinta mănăstirior, ci şi pe lângă o personalitate de rang înalt aflată în slujba curţii imperiale, deci cu posibilităţi materiale certe de promovare a cărţii. În această ordine de idei, amintim că după Psellos, atât [illegible] cât şi conţinutul de idei al creaţiei literare, sunt tot mai mult influenţate de şcoala din Alexandria, prin care se reintroducea, pe nesimţite, preferinţa pentru mitologie şi scriitorii antici ai literaturii şi filosofiei greceşti. Această tendinţă s-a remarcat în numărul de copii, în ediţii succesive ale literaturii vechi, profane, prezente în biblioteca din Constantinopol. Aceasta devine [illegible] mai importantă din Orient, prin fondul de carte comun ce aparţinea bibliotecii Patriarhiei, desigur cu un număr mare de cărţi de natură ecleziastică, [illegible] cat acum cu un număr impresionant de autori profani, cei mai [illegible] pătrunzând prin filieră alexandrină. Putem descrie şi caracteriza această perioadă prin definirea exegezelor antice, prin reţinerea operelor de căpătâi necesare studiului, prin eliminarea multor manuscrise, clasate ca nesemnificative, prin intensificarea activităţii corectorilor, însărcinaţi cu puritatea stilului textelor, glosarea marginală a termenilor, compilarea textelor şi multiplicarea lor prin copiere, toate acţiunile fiind prezente în centre ca Alexandria, Constantinopol, Pergam, Roma, Cartagina, dar şi în restul Imperiului de Apus, unde continuă activitatea începută în timpul renaşterii carolingiene. Aici, [illegible] al X-lea este numit „secolul de fier" datorită invaziilor repetate ale danezilor asupra Angliei, a incursiunilor şi jafului normanzilor, sarazinilor şi ai ungurilor în diferite centre, ceea ce a dus la devastarea unor teritorii, [illegible] până în Flandra, Normandia, dar şi din centrul văilor Senei şi ale Loarei, unde se aflau foarte multe mănăstiri cu biblioteci şi scriptorii care au fost [illegible] diate. Criza se adânceşte şi în sec. al XI-lea, cuprinzând şi Germania de Nord, aşa încât cele două mari şi active mănăstiri latine, St. Cluny şi Citeaux, şi-au extins activitatea în Germania şi Italia, ţară cunoscută cu o activitate deosebită în sud, prin contactul direct cu Bizanţul, deoarece Italia meridională [illegible]

[illegible] din Imperiul Bizantin. Sunt menţionate în chip deosebit, prin [illegible] lor de răspândire a cărţii, mănăstirile greceşti din Calabria şi [illegible]. Prin influenţa lor se afirmă şi alte centre din Campania, unde se dez[illegible] şi o cultură laică cu efecte în civilizaţia micilor cetăţi medievale. La [illegible] în Italia, mai precis în Campania, se înfiinţează prima şcoală cu [illegible] medical din Europa, iar la Bologna începe un studiu sistematic al drep[illegible], ceea ce va aduce după sine primele profesiuni laice, medicina şi [illegible]. Acestea sunt începuturile timide ale separării învăţământului laic de [illegible].

Un fenomen deosebit este semnalat în Italia meridională, mai izolată [illegible] din punct de vedere al normei lingvistice, unde prezenţa notarilor, a [illegible] profesiune se transmitea din tată în fiu" se oglindeşte în limbajul [illegible]. Aici trebuie amintită şi făcută o paralelă cu Dacia sau Valahia, care [illegible] în societatea rurală, extinsă în spaţiu şi timp, un sistem similar de notare, [illegible] din tată în fiu, sistem pomenit de cronicile vremii, care menţionau [illegible] cele două forme de scriere, cea de cancelarie, pe papirus şi cea [illegible] pe *[illegible]* sau *schedula,* ca şi în multe zone din Italia. Numele notarilor, [illegible] în sec. al XIV-lea, este cel de ***răbojari,*** iar sistemul lor de notare se [illegible] *răboji.* Materialul, bucata de lemn, pe care se nota era ***răbojul,*** o ter[illegible] arhaică, autohtonă. Cele două noţiuni - exprimate prin cei doi ter[illegible] *răboji* şi *răbojar,* cu sensul, „a nota" şi „notar" - sunt atestate docu[illegible] în documentele slavo-române din sec. al XIV-lea şi nu au putut fi [illegible] în slavonă, de aceea le găsim întocmai în aceste documente vechi [illegible] slavo-române.

Secolul al XI-lea poate fi definit din perspectiva activităţii culturale [illegible] ca un început de diferenţiere a învăţământului, mănăstirile pierzând [illegible], mai ales prin dezvoltarea oraşelor de reşedinţă episcopală, unde [illegible] marile catedrale (Liège, Anvèrs, Tours, Chartres), oraşe în care [illegible] şcolile episcopale cu un caracter mult mai liberal. Acum se pune [illegible] pe studiul ştiinţelor matematice, pe studiile de medicină şi drept, pe [illegible] de antichitatea ştiinţifică greacă, repusă în circulaţie în Occident, [illegible] arabă. Studiile arabe sunt la mare înălţime în Spania, unde sunt şi [illegible] de traducere ale lor în limba latină, filieră prin care ele pătrund în cele [illegible] ale Imperiului (sec. IX-XII). Spre deosebire de învăţământul mo[illegible], în care studiul dialecticii era sporadic, socotită doar un simplu exerciţiu [illegible], acum dialectica devine o disciplină de bază, aplicată şi în

studiul problemelor teologice. Acesta este de altfel, în Occident, prim[illegible] introducerii raţionamentului, a logicii, aşa încât dialectica va [illegible] timpul, o dominantă constantă asupra dogmei, deschizând drumul „[illegible] raţionale", un început al constituirii *scolasticii* ce va separa tot [illegible] Biserica occidentală de cea răsăriteană. La baza acestei separări [illegible] două modele ale filosofiei greceşti, modele al căror mod de gândire va [illegible] periodic atât de filosofie, cât şi de teologie. Pentru biserica răsăritea[illegible] nahismul oriental, cu ştiinţă sau neştiinţă, mărturisit sau nu, [illegible] prezenţa lui Platon, prin ideea sa asupra lui Unu, a Dumnezeului [illegible] creator şi mântuitor, prin unitatea realizată de El, iniţial, în spaţiul [illegible] apoi, după cădere, prin restabilirea echilibrului prin Unul Fiul, [illegible] lumină ce se propagă în fiinţele mai mult sau mai puţin [illegible] perfecţiune (Sfinţii) sau în cele perfectibile, o idee preluată şi de [illegible] cianul Plotin. Acesta reliefează puterea rugăciunii în contemplaţia [illegible] a împărtăşirii directe cu această Lumină. Viaţa ne este dată fiecăruia [illegible] spre a ne strădui să refacem drumul spre Dumnezeu, ca să redev[illegible] adevărat după *chipul şi asemănarea* cu Cel ce ne-a creat, refacere [illegible] dobândim mântuirea. De la ideile ce reflectă gândirea filosofică [illegible] creştinism, prin Plotin, care nu reuşise să separe lucrurile şi să [illegible] Lumina în viziunea creştină. În Occident dominanta filosofică o [illegible] Aristoteles, supranumit *Stagiritul*, datorită locului său de naştere, Sta[illegible] Tracia, în anul 384 î.d.Hr., mort în Chalkis în anul 322 î.d.Hr. Deşi [illegible] lui Platon, la care a ucenicit 20 de ani, se deosebeşte de el prin [illegible] combate teoria lui Platon despre idei, în locul ideilor plasând for[illegible] Dumnezeu îl defineşte ca formă eternă, nematerială, ca energie pură [illegible] tate absolută, care trebuie descoperit pe baza virtuţilor, ce pot fi *etice* [illegible] *cumpătarea, dărnicia, justiţia)* şi virtuţi ***raţionale*** *(raţiunea, ştiinţa, [illegible] unea şi arta)*. Reluarea ideilor aristotelice de către teologii medievali, [illegible] monahi în mănăstirile de elită ale Occidentului, idei prin care s-a [illegible] sistematizarea adevărurilor creştine, folosindu-se metodele filosofice, [illegible] cific aristotelic, a dus la formarea aşa-zisei *teologii scolastice*, în opoz[illegible] *teologia mistică* orientală. Cei mai cunoscuţi autori medievali ai teologiei [illegible] lastice sunt: ***Albertus Magnus*** (1193-1280), monah dominican, ajuns [illegible] cunoscut prin numeroasele sale lucrări de teologie şi filosofie peste [illegible] număr, de o mare erudiţie, pentru care a fost numit *Magnus* şi *[illegible] Universalis*; ***Tomas d'Áquino*** (1225-1274), supranumit *Doctor Angel[illegible]*

[illegible] născut, după cum o arată şi numele, în Aquino, Italia (dis-[illegible] Albertus Magnus), autor al cunoscutei şi mult dezbătutei lucrări [illegible] *Theologica*, cu o influenţă covârşitoare asupra întregii teologii [illegible] de unde şi curentul teologic medieval, numit *tomism*; ***John Duns*** [illegible] (1175-1308), călugăr franciscan, foarte instruit, socotit unul din cei [illegible] învăţaţi, profesor la Oxford, Cambridge şi Paris. Scotus este cel [illegible] critici aspre teoriile raţionaliste ale lui Tomas d'Aquino, [illegible] primul plan dragostea faţă de aproapele şi voinţa de ascultare, două [illegible] în mistica monahală răsăriteană. La universitatea din [illegible] întâlnit şi ***William Occam*** (1284-1349), teolog şi filosof nomi-[illegible] face parte tot din ordinul franciscanilor şi care a predat în calitate [illegible] şi la Universitatea din Paris, fiind supranumit *Doctor invincibilis*, [illegible] raţionamentelor concentrate în sintagma, „*Summa totius logicae*". [illegible] de erezie şi condamnat pe viaţă. Fuge şi este luat sub protecţia lui [illegible] Bavarezul. Apărător al nominalismului şi precursor al empirismului, [illegible] susţine o amplă polemică antieclezială, în urma căreia este exco-[illegible] din Ordinul franciscanilor.

În aceeaşi perioadă, în aria orientală avem o controversă acerbă [illegible] mănăstireşti sau monahale şi universităţi, pe de-o parte, şi între [illegible] şi patriarhale, pe de altă parte. Materiile din *trivium* şi din *qua-*[illegible] condamnate, fiind negată chiar tradiţia Sf. Vasile cel Mare şi a Sf. [illegible] Această luptă de idei, axată pe condamnarea moştenirii [illegible] continuă aproape în tot evul mediu timpuriu, aşa încât în anul 1082 [illegible] un profesor, Ioan Italos, elenist de mare ţinută ştiinţifică care [illegible] anatemizat pentru ceea ce s-a numit „*utilizarea studiilor elenice în [illegible] decât instruirea directă, luându-se adevăruri zadarnicile doc-[illegible]*" (Louis Bréhier „*Civilizaţia bizantină*", p. 381). Totuşi [illegible] nu era posibilă în afara a ceea ce s-a numit ***enkyklos paideia,*** forma [illegible] ce preceda, în şcolile mănăstireşti, studiul propriu-zis al teologiei. [illegible] este faptul că în aceste şcoli monahale puteau să studieze tineri [illegible] veniţi din toate colţurile lumii creştine. În sec. al XI-lea sunt [illegible] şase bursieri georgieni la o mănăstire din apropierea oraşului [illegible] numit atunci, Philippopolis. Bibliotecile monahale pot fi caracteri-[illegible] prin comparaţie cu biblioteca patriarhală din Constantinopol şi cu [illegible] Universităţii imperiale, unde literatura clasică era la loc de cinste, [illegible] cu lucrările de matematică şi logică, în timp ce bibliotecile mona-

hale aveau în dotare mai ales cărțile liturgice, texte variate cu numeroase comentarii ale *Scripturii*, atât ale *Vechiului*, cât și ale *Noului Testament*, *Viețile Sfinților*, scrieri manuscrise ale Sfinților Părinți, în latină și greacă, precum și manuale de gramatică, medicină și de retorică, lexicoane și, cu totul izolat, manuscrise ale lui Platon sau Aristotel, dar și romanul, de mare circulație în Imperiu, *Varlaam* și *Ioasaf*. Activitatea de copiere a manuscriselor, de înfrumusețare a acestora cu miniaturi, domină în frumusețe și varietate, răspândindu-se în tot Imperiul, începând cu sec. al XII-lea. Miniaturile, caracterizate prin armonia compoziției și a culorii vor fi dezvoltate mai târziu, în meșteșugul iconografiei și artei decorative bizantine, moștenită încă din primele secole, prin școlile create, mai ales prin impulsul secolului de aur al împăratului Justinian.

Școli monahale de cultură în limba greacă, în Țările Române

Se poate vorbi de o organizare monahală, după tipicul bizantin propriu-zis, în sec. al XIV-lea, când Basarab I este ctitorul a două mănăstiri, ce respectau nu numai arhitectura bizantină, ci întregul sistem de instruire: prima este *Biserica Sf. Nicolae* din Curtea de Argeș, iar cea de-a doua *Biserica domnească* din Câmpulung Muscel. Este perioada în care se unesc episcopatele în mitropolii și primul mitropolit de Argeș este monahul grec Iachint, care va înzestra școlile monahale cu cărți necesare cultului în limba greacă, cel puțin pentru curtea voievodală, unde corespondența cu Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol, dar și cu Sf. Munte Athos și cu unele personalități din sudul Dunării se făcea în limba greacă. Cele mai importante mănăstiri în care exista un *scriptorium*, înzestrat cu tot ceea ce era necesar pentru copiere, caligrafiere și miniaturi erau: Tismana, Prislop, Bistrița-Vâlcea, Cozia, Neamțu, Putna, Dragomirna și altele. La Biserica domnească din Curtea de Argeș, pictura interioară, zugrăvită în anii 1364-1366, conținea inscripțiile în limba greacă, de aceea Nicolae Iorga preciza: *„grecește s-a citit la mitropolia din Argeș până la o dată destul de târzie, în tot cursul epocii, în care nu găsim documente slavone”* (N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu Țările Române*). Trebuie să precizăm în legătură cu mitropoliții Țării Românești, numiți de Patriarhia de Constantinopol ai *Ungrovlahiei*, titulatură dată de aceasta Vlahiei celei mari, situată în vecinătatea Ungariei, denumire sub care se avea în vedere casa regală ungară ce stăpânea și Transilvania. Pe

o *Evanghelie*, care aparținea, în anul 1381 mitropolitului Antim Critopol, scrisă în grecește, în sec. al XII-lea, pe pergament, scria: *„...a smeritului și păcătosului Antim al Ungrovlahiei”*, un smerit episcop care va avea reședința la Severin și Argeș. Sf. ***Nicodim de la Tismana*** a fost unul din cei care au promovat scrierile teologice grecești în mănăstirile Tismana și Vodița, fiind unul din cei mai evlavioși și culți monahi, un bun traducător și copist, de la care s-a păstrat celebrul *Evangheliar* cu miniaturi, scris în slavona cu specific sârbesc. Pentru Transilvania amintim mănăstirea Peri din Maramureș, stavropighie de Constantinopol, cu un rol cultural hotărâtor în menținerea cultului ortodox, alături de mănăstirea din Ieud, atestată în sec. al XI-lea, ambele tributare culturii în limba latină și greacă din Transilvania de nord. Astăzi există doar biserica satului Peri, aflată în patrimoniul Ucrainei, biserică la care Academia Română, prin grupurile de cercetători, nu a găsit înțelegerea necesară efectuării unei vizite de documentare. De reținut faptul că în zona Maramureșului, terminologia, legată direct de cult, demonstrează și astăzi puterea tradiției Bisericii, termenii având o preponderență latină și greacă, cei slavi fiind mai puțin reprezentativi în textele maramureșene.

În Moldova - la Neamț și Putna, Voroneț și Dragomirna - tradiția bizantină a textelor, ca și a ritualului monahal, este bine cunoscută, datorită și numirii de către Patriarhia Ecumenică a Constantinopolului a mitropoliților greci pe scaunul mitropolitan al Moldovei. După căderea Constantinopolului sub Imperiul Otoman, influența grecească în Țările Române este și mai puternică, prin refugiul multor învățați și monahi greci din zona ocupată. În Țările Române, în felul acesta Bizanțul continuă să trăiască în ceea ce a avut el esențial, după splendida mărturisire a lui N. Iorga: *„Bizanțul, cu tot ceea ce reprezenta el, nu ca autoritate a unei dinastii sau ca superioritate a unei clase conducătoare care putea pieri într-o catastrofă, fără ca organismul bizantin, închegat pe încetul, în decursul veacurilor, să se fi resimțit..., ci ca un complex de instituții, ca sistem politic, ca formație religioasă, ca tip de civilizație, cuprinzând moștenirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ceea ce provoca și întreținea el în materie de artă, nu a dispărut, nu putea să dispară, o dată cu căderea pe rând, în veacul al XV-lea a celor trei capitale ale sale: Constantinopolul, Mistra și Trapezuntul”* (N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, prefață, p. 5). Fenomenul extrem de adânc în esența lui, este definit astfel de Nicolae Iorga: *„forma cea mai adâncă, însăși esența lui, [a Bizanțului] nu numai că s-a păstrat până la o epocă..., ci și-a continuat*

acțiunea milenară, prin care această unitate politică și culturală, [illegible] mers, își apropia de la sine tot ce intra în cercul său de acțiune, atât de [illegible] (ibidem p. 6).

Biblioteca Universitară din Iași, Biblioteca Academiei Române din București, precum și cea din Cluj, sunt în posesia unui adevărat tezaur de carte veche rară și manuscrise grecești, tezaur în care unele titluri, din cele ce au circulat ca valori în epocă, se află numai aici, în ediții princeps, fiind exemplare rare în cultura europeană. Spre exemplificare, dăm un singur caz, din multele care pot fi ilustrate. Ne oprim la eruditul episcop grec, Gherasimos Vlahos (Gherasim Vlahul) Cretanul, supranume ce indică locul de origine, insula Creta. Vlah de origine, după cum ne arată și numele, s-a născut în 1605 și a activat ca teolog, filosof și lexicograf până în 1685, anul morții. Cunoscător al limbii latine, franceze și italiene va redacta primul dicționar tezaur în patru limbi: greacă, latină franceză și italiană, cunoscut sub numele de θησαύρος τετραγλόσσα (Thesáuros tetraglóssa) *„Tezaur în patru limbi"*. Prin această lucrare lexicografică, Gherasim Vlahul este socotit întemeietorul lexicografiei neoelene. Apărută în 1653, a cunoscut mai multe ediții, cele mai multe exemplare aflându-se în cele două biblioteci menționate, Iași și București; un singur exemplar la Atena și unul la Londra [v. Aurelian Bălan-Mihailovici *„Un apărător al ortodoxiei - Gherasim Vlahul, teolog, filosof, lexicograf (1605-1685)"*, în BOR nr. 7-8, 1985]. Acest fapt se explică prin faptul că Țările Române devin centrul ortodox al culturii bizantine, ce se derula acum în afara granițelor firești ale Imperiului, aflate sub dominația otomană. Italia, cu sudul ei, cunoscut și menționat într-o epocă anterioară, la care se adaugă noi centre ale coloniilor grecești, dintre care cea mai mare și importantă era Veneția, urmată de Florența și Ravena, a constituit, alături de Țările Române, principala patrie de refugiu a culturii bizantine, un adevărat leagăn al cărții neogrecești. Sintetizând activitatea cultural-religioasă a secolelor XV-XVII, cu accent pe cel din urmă, Nicolae Iorga scria: *„A fost atunci, în sec. al XVII-lea, o Renaștere grecească, cu care a rămas în legătură acel intermediar care fusese Bizanțul dascălilor, al retorilor, al poeților arhaizanți, al istoricilor Curții, dar mai cu seamă al teologilor, interpreți și apărători ai credinței"* (Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p.10).

Febrilitatea activității religioase, a trăirii prin redeșteptarea conștiinței valorilor ortodoxiei, amenințată nu numai de islam ci și de reformă, se va oglindi în organizarea sinoadelor ecumenice (Iași 1641, sub

(sprijinul eruditului Petru Movilă), în publicarea lucrărilor de sinteză ca *„Mărturisirea ortodoxă"*, semnată de Petru Movilă, în tipărirea *Noului Testament* la Bălgrad (Alba Iulia), 1648 și a *Bibliei integrale, Vechiul* și *Noul Testament* la București, 1688, sub domnia lui Șerban Cantacuzino.

Educaţia şi învăţământul

În domeniul educaţiei şi al învăţământului, indiferent de natura centrelor în care acest deziderat era înfăptuit (mănăstiri sau curţi princiare) trebuie să subliniem nota diferită, specifică fiecărei provincii aflate în Imperiu. Această notă specifică este impusă de condiţiile social-istorice, de frământările sociale şi mai ales de războaiele de cucerire ale barbarilor, care au afectat întreg Imperiul, dar cu rezultate negative de dezorganizare, mai ales aria occidentală şi cea din Orientul Mijlociu. Am amintit aceste deosebiri şi în paginile anterioare, ele sunt permanente şi evidente. Adăugăm faptul că există şi note comune, indiferent de zonă, vârsta de şcolarizare era aceeaşi, în jurul împlinirii vârstei de şapte ani, când novicele era primit în mănăstire pentru pregătirea monahală elementară, adică scrisul, cititul şi cântul, toate necesare vieţii în mănăstire. Disciplina era foarte severă, se avea în vedere mediul în care se formau şi pentru care se formau, slujitori în mănăstire, unde, indiferent de activitatea desfăşurată, trebuia să asculte şi să fie devotaţi misiunii încredinţate, ca parte componentă a devoţiunii faţă de Dumnezeu.

S-a insistat asupra caracteristicilor principale din învăţământul monahal, în capitolul rezervat monahismului, în care s-a subliniat multitudinea de aspecte privitoare la scopurile pregătirii în aceste şcoli de primariat, cum ar fi creşterea valorii omului din punct de vedere spiritual, conştientizarea rolului major pe care îl are creştinul în această trecere de la efemer la veşnicie.

Programa sau curriculum în şcolile episcopale

Termenul de *programă analitică* sau *curriculum* educaţional nu exista. A început să circule o dată cu noţiunile moderne de educaţie şi instrucţie, înţelegându-se prin aceste noţiuni totalitatea materiilor de învăţământ şi modul de desfăşurare sau de alternare a fiecăreia dintre ele, pentru a se asigura o bună însuşire a cunoştinţelor dintr-un domeniu de activitate. Înainte de înfiinţarea şcolilor episcopale, în mănăstiri erau primiţi

[illegible] şi copii de nobili care nu se pregăteau pentru viaţa monahală sau preoţească, dar primeau noţiunile de bază (scrisul, cititul şi socotitul), necesare pentru acumulările ulterioare. Încă din sec. al X-lea atât în Occident, cât şi în Orient, se simţea nevoia de oameni învăţaţi care să se ocupe de o sferă mai largă a vieţii unei comunităţi creştine. În absenţa seminariilor teologice, pregătirea dogmatică, liturgică şi canonică a viitorilor preoţi, rămânea în responsabilitate pe seama episcopilor care erau implicaţi direct prin organizarea unei reţele de şcoli, numite în Occident *şcoli episcopale*. În aceste şcoli, tinerii în formare erau instruiţi şi întreţinuţi gratuit, pe seama episcopatului, episcopul ocupându-se direct, fiind implicat atât din punct de vedere financiar cât şi instructiv. Corpul clerical era format din mai multe grupe numite, după importanţă, de ordin minor sau major. În ordinul prim, minor, erau cuprinşi *sacristerul* sau *sacristanul*, cel care avea în pază obiectele de cult din *sacristie*, încăperea din imediata apropiere a altarului, şi *lectorul*, cunoscut la noi cu termenul slavon *cetet*, treaptă amintită în ierarhia bisericească încă din primele secole. Acesta era hirotonit de către arhiereu şi avea dreptul să citească textele sacre în biserică, fiind socotit în treapta pregătitoare a preoţiei. *Exorcistul* era numit după acţiunea de *exorcistat* sau exorcizare, treaptă ierarhică prin care erau abilitaţi să citească *exorcismii*. Exorcismii sunt rugăciunile speciale de alungare a demonilor de la oameni şi [illegible], rugăciuni speciale, făcute în numele lui Iisus Hristos, El fiind acela care a dat această putere Apostolilor şi, prin aceştia, întregii Biserici. La noi, în Biserica orientală, puterea de a citi exorcismii o au numai episcopii şi preoţii, după o cântărire a gravităţii faptelor, când sunt încredinţaţi de prezenţa duhului necurat în omul adus spre exorcizare. Textul de exorcizare îl constituie şi astăzi rugăciunea Sf. Vasile cel Mare, cunoscută sub numele de *Molitvele Sf. Vasile cel Mare*. *Acolitul*, din termenul grecesc ἀκόλουθος, (însoţitor), se deosebea, în cele două biserici, mai ales în ceea ce priveşte rolul şi atribuţiile, ce le reveneau. În Orient, el este *subdiacon*, hirotonit de arhiereu şi se ocupă de tot ceea ce este necesar pentru desfăşurarea cultului, un fel de paracliser al timpurilor moderne, în timp ce, în Occident, era socotit o treaptă ierarhică inferioară, în afara celor trei trepte clasate ca superioare, subdiacon, *diacon* şi *preot*. Din punct de vedere curricular, adică al structurării programei de învăţământ, se utiliza metoda moştenită, tradiţională, a grupării celor două programe cunoscute, ***trivium*** şi ***quadrivium***.

Până în sec. al XII-lea această formă de şcolarizare şi instruire este cea mai reprezentativă, fiind răspândită în şcolile monahale şi episcopale.

Dezvoltarea programei analitice și organizarea învățământului public

O mișcare cu totul de excepție o formează dezvoltarea sistemului de instruire și în cadrul parohiilor, adică se extinde preocuparea de școlarizare și în mediul rural, unde preotul devine și învățător. ***Acesta este socotit momentul cheie, actul de naștere al școlii moderne, al școlii rurale sistematic regularizată, care nu exista în Antichitatea greco-romană și nici în etapa timpurie a Imperiului Bizantin.*** Textele care stăteau la bază erau cu conținut religios, de obicei *Psalmii* care trebuia să fie memorați în întregime (150 de *Psalmi* numerotați, care corespund ca număr de capitole, formate la rândul lor din versete). Psalmii sunt împărțiți pe *catisme*, o catismă fiind alcătuită din opt psalmi. Termenul *catismă* a intrat în desfășurarea cultului ortodox, mai ales în partea ritualului legat de cele două momente ale rugăciunii colective, utrenia și vecernia. Termenul provine din grecescul καθίζω (cathizo) „a ședea", dar și cu sensul „a se opri" din lectură sau recitare. Memorarea Psalmilor se făcea prin repetiție, adesea mecanică, și era singura metodă de învățat, atât a cititului, cât și a scrisului, mai ales în aria nordică, unde nu erau cunoscute, prin tradiție, formele de scriere. Instrucția, adică întregul proces de învățământ era strict legat de educația religioasă și morală. Lucrul a fost simplu de realizat, deoarece învățătorul devenea în mod implicit și părintele spiritual al elevului, un aspect particular care a făcut distinctă pedagogia medievală de pedagogia folosită în Antichitatea greco-romană. Cu toate acestea, în școlile episcopale din perioada secolelor X-XII, situate în catedralele marilor orașe, Tours, Orléans, Utrecht, Liège, Reims, Chartres, Paris, Roma, ca și în cele din Orient, Antiohia, Alexandria, Constantinopole, Atena, Tesalonic, se practica un învățământ deschis, cu caracter internațional, atât dascălii, cât și cei aflați la studiu veneau din alte centre în care existau universități. Pe lângă studiile cu caracter religios se preda și arta cuvântului, *literele*, studiul unei literaturi cu conținut moral iar scriitorii selectați trebuia să răspundă la acest deziderat. Noua concepție pedagogică este oglindită în chiar cultura evului mediu, în spiritul ei particular, când însăși structura mentală a omului medieval are ca principiu fundamental știința și arta educației, o educație bine articulată pe concepția creștină primară, pe patristica bine cunoscută și pe scolastică, în Occident, sau mistica cultivată, prin patristica areopagitiană, în Orient. Cele două modalități sunt unite prin același obiectiv

al credinței creștine, ce va fi reflectat în concepția pedagogică medievală și care postulează drept finalitate a educației mântuirea sufletului. Acest lucru este posibil numai prin străduința de a te apropia de Dumnezeu, prin renunțări la ceea ce este de prisos, prin modelarea caracterelor și a sufletelor după modelul întrupat al lui Iisus Hristos. Lucrarea mântuitoare se poate realiza numai cu ajutorul harului divin, care te mobilizează în folosirea întregii capacități de analiză și control, ca din ființa slabă, coruptă și decăzută să poți deveni un spirit încărcat de lumină și, prin aceasta, puternic, iar la capătul unei educații creștine, consecvente, să poți fi gata de o luptă permanentă a spiritului tău, devenit superior sau nobil, cu ispitele și neputințele trupului, manifestate la scara primară a simțurilor și a instinctelor. Aspectul sever al acestei lupte, marcat prin renunțări, sacrificii și suferințe, a fost ținta multor atacuri ale acelora ce doreau o dezvoltare axată strict pe educația intelectuală, în planul ideilor libere, definite foarte sugestiv de Camil Petrescu în sintagma „jocul ielelor", iar de Petre Țuțea „gândire autonomă", care de altfel nu este autonomă, ci nemărturisit, angajată „diabolic". Iisus își declară Ființa prin mărturisirea „*Eu sunt cel ce sunt*", în timp ce forța răului este mereu ascunsă sub negare. „*Eu nu sunt*" sau minciuna, înșelătoria, ce se definește chiar în numele său διάβολος (diábolos), nume format din δια „doi" + βουλή (voule) sau βόλος (vólos) „voință", deci cel cu „două voințe", care se prezintă altfel decât este, adică cu nesinceritate, mascat, disimulat; de aceea se numește și „înșelătorul", „vicleanul" sau în ebraică, *satan* „potrivnic", „vrăjmaș". De fapt, în acest punct a țintit Iisus, pe Muntele Fericirilor, din ținutul Galileii, când a formulat *Fericirile*, dintre care prima enunțată este aceea citată de profani, cu malițiozitate, ca semnificând prostia: „*Fericiți cei săraci cu duhul, că a lor este împărăția cerurilor" (Matei*, 5, 3). Aici, nu este vorba de lipsa inteligenței, ci de capacitatea de a gândi în modelul lui Hristos, fără viclenie, fără silogisme și sofisme prin care să scoți un *neadevăr, adevăr*, să motivezi răul, fapt subliniat în același capitol, cu referința pe care o face la ideea de a jura. Iisus subliniază că nu este nevoie de jurământ, arătând cu ce fermitate trebuie să vorbești în ideea susținerii unui punct de vedere, conform cu realitatea, clar pentru toată lumea, fără ambiguități și motivații: „*Ci cuvântul vostru să fie ceea ce este da, da; și ceea ce este nu, nu; iar ce este mai mult decât acestea, de la cel rău este"* (*Matei*, 5, 37). Paul Evdokimov merge mai departe cu subtilitatea analizei și spune despre cei „săraci cu duhul": „*fericiți sunt cei care nu sunt proprietari sau posesori ai duhului*", adică „*fericiți sunt*

cei care au devenit ei înşişi duh" (P. Evdokimov, *Iubirea nebună a lui Dumnezeu*, 1993, p. 177). Iisus nu interzice cunoaşterea, dimpotrivă, cheamă la desăvârşire, numită în limba greacă κατάρτισις (katártisis), cu sensul de „curăţire", cunoaştere fără sminteală: „*Desăvârşiţi-vă, căci Tatăl vostru din ceruri desăvârşit este*". Virtuţile creştine capitale, actul de binefacere, acţiunea caritativă, depăşirea egoismului, înţelegerea şi compasiunea pentru cei aflaţi în suferinţă, abnegaţia şi cavalerismul, toate se aflau în centrul atenţiei educaţionale. Nota originală, fundamentală, a pedagogiei şi instrucţiei creştine constă în caracterul voluntarist, intenţional al actului virtuos, fapt prin care se pune pentru prima dată problema unei educaţii cu adevărat universale, fără deosebire de categorie socială, de sex, de vârstă sau de calităţi intelectuale. Idealul educaţiei creştine are în vedere tocmai categoriile cele mai umile, categorii pe care vechiul sistem educaţional le ignora, accesul la educaţie fiind asigurat, în primul rând, celor ce aveau mijloacele materiale necesare sau înzestrări intelectuale de excepţie. Aceste câteva excepţii, cel puţin în aria orientală, unde sistemul de burse a fost introdus de timpuriu, căci beneficiau de burse atât tinerii din învăţământul monahal, cât şi cei din cel organizat pe lângă casa unui înalt funcţionar al Curţii bazilicale, a făcut posibilă arta şi civilizaţia bizantină, care prin fastul ei a atras dorinţa de cucerire a multora din Orientul îndepărtat şi din Occident.

O altă trăsătură a pedagogiei creştine este concepţia despre copilărie, ca stare ideală, prin inocenţă, prin simplitate, prin înflăcărarea sinceră pentru adevăr, idee promovată de textele evanghelice, în care calităţile necesare mântuirii aduc în prim plan copiii. Această stare a copilăriei este asociată aceluiaşi principiu al curăţiei, al nepervertirii, prezent în sintagma „sărac cu duhul" sau „curat cu inima". Exaltarea copilăriei, ca stare de nepervertire, ascundea în sine un model al unei umanităţi, care prin credinţă şi respectarea dogmelor creştine, să poată să depăşească răul, să-l izoleze, să-l micşoreze tocmai prin această educaţie ce devenea viaţă trăită. Desigur că între ideal şi realitate, între Dumnezeu ca principiu suprem al binelui, revelat prin modelul lui Iisus Hristos, şi oamenii investiţi cu calitatea de pedagogi, oameni care nu au avut credinţa şi tăria Apostolilor şi a Sfinţilor, s-a strecurat eroarea, manifestată fie prin exclusivism, fie printr-un autoritarism excesiv, ceea ce a dus la reacţia inversă, de negare şi nesupunere, de respingere a acestor valori.

Trebuie menţionat faptul că învăţământul din timpul „Renaşterii carolingiene" a fost construit după modelul constantinopolitan, cu *Schola*

Palatina, în care erau instruiţi mai mult fiii de nobili, în vederea ocupării de posturi în administraţie (scribi, notari, copişti, secretari) sau cei ce beneficiau de o instrucţie dedicată artei militare. Este prima formă de instruire clasică, diferită de cea religioasă, cu un vădit caracter laic, o dominantă ce are ca scop asigurarea unei bune conduceri a funcţiilor statului teocratic. Ideea de *teocraţie* va stărui în tot evul mediu, fiindcă toate erau privite prin perspectiva creştină, dar răul, întunericul stă la pândă spre a găsi slugi, trădători ca şi Iuda, care mereu sunt gata pentru a-şi pune în aplicare planul de zădărnicire a lucrării lui Dumnezeu. Victoria unei bune educaţii, care are ca scop mai ales vieţuirea în Dumnezeu, adică cu conştiinţa „Ochiului lui Dumnezeu", care toate le vede şi le cântăreşte, este aceea de a micşora numărul trădătorilor, prin alegerea în mod deliberat a binelui.

Dacă urmărim paralel evoluţia învăţământului în cele două arii, observăm că în Orient avem de-a face cu o constantă în ceea ce priveşte programa de învăţământ, aşa cum fusese fixată în timpul filosofului Psellos, dominante fiind cursurile de natură enciclopedică, ca *retorica, cosmografia, geometria* şi *metafizica* (ce includea *logica formală, cosmologia*), *muzica teoretică*. Ce era muzica teoretică? Ea cuprindea esenţa numerelor şi a ritmurilor, *simfonia* sau frumuseţea armoniei, în relaţie cu viaţa sufletească, dar a rămas constantă şi *psalmodierea*. *Dialectica* a continuat să fie disciplina de bază, alături de *psihologie* sau studiul sufletului, studiu ce dezbătea problema substanţei şi a nemuririi lui, cu precădere, problema interacţinii psihosomatice. Acest program era un program universitar, ilustrat mai ales de Universitatea constantinopolitană a lui Constantin Monomachul, împărat care a făcut parte din dinastia macedoneană (cel mai cunoscut dintre aceştia fiind Constantin VII, supranumit *Porphyrogenetis-Porfirogenetul*, „născut în porfiră", 905-959), şi numit *Constantin IX Monomachul*, uns în 1042, mort în 1055, supranumit de occidentali *împărat al Noii Rome*. E bine să facem o remarcă, foarte importantă prin care se pune în valoare o altă rivalitate a celor două părţi ale Imperiului. Din corespondenţa noilor împăraţi sau sacerdoţi ai Occidentului, în care se folosea o adevărată tipologie a titulaturii bazileilor bizantini, aflăm date, mai puţin cunoscute, despre negarea tradiţiei romane a Imperiului, rămas acum sub dominanta culturii greceşti. Începutul conflictului, zis „protocolar", este deschis după căderea regatului persan (637-651), când termenul *basileus*, redat în latină prin *imperator* (în limba română *împărat*) era atribuit numai suveranului din Constantinopol şi implica o do-

minaţie universală a întregului Imperiu. Acesta este motivul pentru care bizantinii au refuzat să acorde această titulatură suveranilor germanici care s-au instalat în zonele cucerite. În mod excepţional a fost recunoscută titulatura doar în cazul lui Carol cel Mare. Această recunoaştere a determinat o precizare, o sintagmă ce va fi înscrisă, ca semn distinctiv, pe monede şi diplome, în cele două limbi: *„imperator Romaicon"* sau „βασιλευς Ρωμαιων" (basileus Romaion). După sec. al X-lea, titulatura este generalizată în toate protocoalele şi diplomele imperiale ale Bizanţului, ca o reacţie de protest la formulările restrictive, utilizate de cancelariile occidentale, prin care nu se mai recunoştea această calitate, ei fiind numiţi: ***împărat ortodox*** (într-o scrisoare adresată lui Vasile al II-lea, 988), ***împărat al Noii Rome*** (într-o scrisoare adresată lui Vasile I, în 871 şi în altă scrisoare adresată de Leon IX, lui Constantin Monomachul, 1054), ***împărat de Constantinopol*** (într-o scrisoare adresată lui Alexis I, 1115, ca şi lui Alexis III, în 1199) şi cea mai dură, socotită o injurie, ***împărat al grecilor***, aceasta în situaţia când principii occidentali se autointitulau ***împăraţi ai romanilor*** (Otto I, în scrisoarea adresată lui Nikefor Focas, în 968, sau Fridirich II, lui Ioan Vatatzes în 1250, Grigorie X, lui Mihail Paleologul în 1274). Rivalitatea a fost permanentă şi pe toate planurile şi a izbucnit în conflict armat, prin nesăbuita agresiune a Occidentului asupra Constantinopolului în anul 1204, cunoscută sub numele de „cruciada latină".

Crearea universităţilor medievale, principalele centre universitare europene

Universitatea fondată de Constantin Monomachul a avut un caracter public, fiind în întregime subvenţionată de stat şi a funcţionat în Constantinopol, fără întrerupere, până în anul 1204, anul cuceririi metropolei de către occidentali. Aceştia nu s-au mărginit la copierea modelelor, ci au dorit şi o supremaţie economică, prin prădarea bogăţiilor acumulate de Imperiu. Până la această dată sistemul implicat constant, atât în organizarea învăţământului în universităţi, cât şi al celui elementar, nu s-a schimbat. Sub Comneni, respectiv Alexis Comneanul I (1081-1118), sistemul se îmbogăţeşte cu un orfelinat, care era şi azil şi centru de educaţie, situat în apropierea bisericii Sf. Petru şi Pavel, aşezământ condus de un *proedros*, „preşedinte", care se afla într-o permanentă legătură cu fondatorul centrului, adică cu

bazileul, raportând progresele pe care le făceau orfanii în parcurgerea ciclului elementar *„enkyklios paideia"*. Interesant este faptul că pentru păstrarea legii canonice, ceea ce se numea *nomophilax*, termen format din două cuvinte, *nomo* „lege" + *philax* „păstrător", şi a preceptelor filosofice sănătoase, în timpul lui Manuel I Comneanul (1143-1180), titlurile de consul ale filosofilor şi de monophilax au fost acordate diaconilor de la Catedrala Sfânta Sofia, socotită o anexă pe lângă Şcoala Patriarhală care nu avea nici o autoritate supra Universităţii. Opoziţiile dintre diferitele şcoli erau, mai degrabă, de ordin concurenţial. Ca o notă deosebită pentru învăţământul universitar, din perioada lui Manuel Comneanul, trebuie remarcată introducerea în Universitate a procesului de învăţământ de tip aristotelic. De reţinut noua orientare, prezentă chiar în discursul de inaugurare, rostit de Mihail din Anchialos, oraş maritim în Rumelia orientală, aproape de Burgas, oraşul episcopal al viitorului patriarh, consul al filosofilor, dar şi preşedinte al Facultăţii de Filosofie. Acesta a fost ales pe criteriul adoptării poziţiei bazileului, socotit iniţiatorul reformei lăudate, care *„a readus filosofia la locul de onoare"* şi *„a suprimat ce este putred, neoplatonismul"*, introducând predarea logicii, a dialecticii, dar şi a fizicii, urmate de metafizică, astronomie, meteorologie, toate după sistemul lui Aristotel. Este necesară o explicaţie pentru aria geografică, numită *Rumelia* (după pronunţarea turcească), nume dat pentru *Romania*, chiar în sec. al XII-lea, când se păstra încă denumirea ei primară, Romania, pentru zona romanizată, locuită masiv de români, în care era inclus şi Burgasul, portul de la Marea Neagră, deşi zona era a Bulgariei, cu o populaţie masiv slavizată. Aceasta este o atestare indirectă a prezenţei românilor în Bulgaria de pe vremea când Romania Bizantină cuprindea cele două maluri ale Dunării, spaţiu bine organizat din punct de vedere instituţional.

Continuând ideea reformei în învăţământ, putem spune că celelalte materii, în afara filosofiei, nu au suferit schimbări, aşa încât continua să se predea şi la Universitatea din Thessalonic, de către arhiepiscopul Eustathios, legile ritmului şi ale armoniei (muzica), etimologia numelor, istoria şi civilizaţia elenă, elocinţa etc. Spre deosebire de Occident, aici era cunoscut un sistem foarte ingenios de învăţare a scrierii, care se numea *schedografia*, de la grecescul σχέδος (schédos), „tăbliţă" pe care elevul scria un text dintr-un autor şi-i făcea analiza gramaticală, fiind inclusă şi flexiunea, etimologia şi sensul cuvintelor. Prin acest sistem se alcătuiau vocabulare ale autorilor clasici, numite cu termenul generic de „tratate", ca şi *Tratatul de schedografie* al

lui Longibardos, în care cuvintele erau grupate, după semnificaţia lor, pe domenii. Este prima formă de alcătuire a vocabularelor care vor sta la baza primelor lucrări lexicografice.

Învăţământul public după 1204 în Niceea şi în timpul domniei Paleologilor

Trebuie subliniat şi evidenţiat învăţământul public, după 1204, atât în Niceea, cât şi după Niceea, în timpul Paleologilor, pentru a pune în lumină adevăratul rol al culturii bizantine, răsăritene, în evoluţia şi dezvoltarea învăţământului universitar occidental.

După cucerirea Constantinopolului de către occidentali, în 1204, capitala Imperiului de răsărit, atât cât a rămas acesta, s-a mutat la Niceea şi primul gând al împăraţilor de la Niceea a fost să reorganizeze învăţământul public, distrus în urma acestui trist eveniment. Necesităţile de apărare ale celor refugiaţi se întâlneau cu cele de organizare a instituţiilor, printre care cea mai importantă era şcoala publică. Astfel, sub împăratul Teodor I. Lascaris (1204-1222), ginerele lui Alexis al III-lea, apar şcoli municipale la Niceea, Brusa, Smirna şi Scamandros, în timp ce Ioan Vatatzes (1222-1254) a întemeiat o serie de biblioteci publice în toate oraşele de pe cuprinsul teritoriilor aflate sub jurisdicţia lui, salvând în acest fel o parte a bogăţiilor literaturii şi culturii filosofice bizantine. Trebuie să subliniem că tot el a ordonat *arhonţilor* (un fel de întâistătători ai administraţiei locale), dar şi guvernatorilor oraşelor să fie prevăzut în bugetul municipal un salariu fix, dat tuturor profesorilor care predau medicina, matematica şi retorica. În edictul lui se mai specifica un tratament aparte aplicat profesorilor de filosofie şi drept, care era motivat astfel: *„având în vedere dispreţul lor faţă de ceea ce este materie şi bani, vor preda disciplinele respective în mod gratuit, dar vor putea accepta o retribuţie din partea elevilor"* (Louis Bréhier, *Civilizaţia bizantină*, p. 367). Cu toate acestea împăratul a înfiinţat o şcoală de filosofie la Niceea, unde a predat cel mai cunoscut savant al vremii, Nikefor Blemmydes, timp de 10 ani (1238-1248), după care, în calitatea sa de filosof autentic, adică „iubitor de înţelepciune", a părăsit oraşul pentru viaţa monahală, înfiinţând la Efes o mănăstire cu o şcoală destinată călugărilor şi novicilor.

După întoarcerea administraţiei la Constantinopol, sub Mihail Paleologul (1261-1282), grija principală a fost refacerea structurilor şi relu-

area învăţământului public, teoretic doar, având-se în vedere mijloacele financiare insuficiente. S-au reluat cursurile la cele două mari şcoli sau universităţi, cea imperială, numită *Muzeum*, după tradiţia alexandrină, şi cea patriarhală. Având-se în vedere criza spaţiului amenajat în acest scop, cursurile erau predate în imobile particulare sau la domiciliul profesorilor. Se practica şi un învăţământ bazat pe tradiţia particulară, în care erau recunoscute şcolile particulare dar acestea nu puteau funcţiona decât cu încuviinţarea împăratului. Ultima reformă în educaţie şi învăţământ a avut loc la finele sec. al XIV-lea sub Manuel II Paleologul (1391-1425), care era şi un scriitor erudit, dialectician, teolog, stilist şi un specialist în particularităţile dialectului atic. A călătorit mult şi a avut un schimb de experienţă intelectuală cu profesorii de la Sorbona, cu care a continuat să dialogheze prin scris. Este primul care uneşte toate disciplinele universitare într-un singur local, care s-a numit *Katholikon Mouseion*, adică *Universitate universală*, a cărei traducere în limba latină este următoarea: *Universitas litterarum et scientiarum publicus discendi ludus*, *„Universitatea literelor şi a ştiinţelor, şcoală publică pentru învăţătură"*. Ea depindea direct de Senat şi avea în fruntea ei un *logotet* (termen redat în română prin *logofăt*), un înalt funcţionar, *retor* sau *ritor* „vorbitor" sau „orator". Profesorii erau laici sau preoţi *mireni*, numiţi şi *preoţi de mir* (cei ce au parohii rurale sau orăşeneşti pentru laici), nu pentru monahii din mănăstiri. Printre ei s-a aflat şi renumitul teolog Nikolaos Kabasilas, originar dintr-un centru de tradiţie universitară, bătrânul Tesalonic. În Universitate studiau tineri armeni, georgieni, slavi, dar şi din Occident, în mod special italieni, cărora le eram şi noi asociaţi, ca vorbitori de limbă romană (română). Scrierile clasice, alese, erau foarte bine studiate, punându-se în valoare arta descrierii, frumuseţea limbii şi valoarea morală. Aceasta este ultima universitate bizantină care a format mari filosofi şi literaţi, retori şi specialişti în medicină şi drept. Pe lângă Universitatea imperială, cu un program strict de predare a ştiinţelor exacte şi umaniste, la Constantinopol exista o Şcoală Superioară de Teologie, aflată sub autoritatea directă a patriarhului, şcoală ce urmărea să pregătească nu numai clerici, ci şi teologi, în adevăratul sens al cuvântului. Era un institut autonom ce depindea administrativ şi instructiv de patriarhie şi nu avea nici o legătură cu Universitatea imperială. Se ştie că la baza ei exista o lungă tradiţie, atestările documentare fiind din sec. al VII-lea, atestări ce pun în lumină natura etnică diferită a studenţilor, veniţi aici din regiunile îndepărtate ale Imperiului. Încă de la Sinodul sau Conciliul

Quinisext (692) era interzis accesul laicilor la formele superioare ale învățământului teologic, ceea ce confirmă o tradiție de care nu se poate vorbi în Occident. Amintim că și în Orient existau dioceze care aveau în subordinea lor școli episcopale, dar acestea erau mult mai mici și acopereau necesitățile de formare ale slujitorilor bisericii zonale, cu diferite priorități, dar și cu alte atribuții educative și umanitare. *Universitatea patriarhală* era condusă de un *didascalos ecumenic*, adică universal și făcea parte, ca și ceilalți profesori, din corpul de elită al Bisericii Sf. Sofia, fiind socotit membru în ierarhia demnitarilor patriarhali. Importanți din punctul de vedere al studiilor teologice erau mai ales cei trei *didascalos*: profesorul de *Evanghelie*, prin tradiție și rector, profesorul *Apostolului* (cel care explica *Epistolele* și *Faptele Apostolilor*) și profesorul de *Psaltire*, la care se adăuga un exeget în explicarea *Scripturilor*, adică a *Vechiului Testament*. Pe lângă aceste studii de specialitate se țineau cursuri de retorică, filosofie, gramatică și muzică așa încât din acest punct de vedere, al disciplinelor predate, nu era o deosebire mare față de Universitatea imperială.

Dacă ne întoarcem în Occident realizăm imediat diferența și ne explicăm toate procesele care au condus fie la „Renașterea carolingiană", fie la migrarea monahilor din mănăstirile din Orient, cu o bună experiență mistică, acumulată prin tradiție, spre centrele apropiate Bizanțului și apoi la mănăstirile de tradiție culturală, cunoscute încă din sec. al IV-lea în special cele din sudul Italiei, dacă ar fi să ne gândim numai la Vivarium. Tot în sudul Italiei existau școli laice, private și acestea fucționau după modelul bizantin existent în aceeași perioadă anterioară secolului al XIII-lea. Aici, în sudul Italiei, trebuie menționat sistemul rapid de scriere cu ajutorul *notelor* (semne grafice cu un bogat conținut semantic), sistem de scriere necesar în administrație, pe care l-am amintit în cadrul profesiunii de *notar* (cel care „scrie", „face note", apoi „*notează*"), redat în română prin *răbojar* și *răboji*, atestat în sec. al XIV-lea.

Pentru a înțelege sintagma „*arte liberale*", o sintagmă ce se impune tot mai mult în structura învățământului, după sec. al X-lea, trebuie să vedem exact semnificația inițială a termenilor. *Artă* provine din latinescul *ars*, cu sensul de „pricepere", „măiestrie" dar și „creație", termenul îl reproduce întocmai pe cel grecesc τέχνη (téchne), care stă la baza *tehnicii*, incluzând meseriile și științele. Cel de-al doilea, *libere* sau *liberale* se referea la ceea ce nu este *manual, obișnuit, vulgar*, ce intra în categoria „meșteșuguri". *Liberal* poate fi redat prin *intelectual, științific*, opus lui *manual*. Acest sistem de

predare a *artelor liberale* este preluat din tradiția greco-romană și în Bizanț era cunoscut și în sintagma, general uzitată ενκγκλοσ *paideia*, structurată, după cum o arată și numele, pe toate ciclurile de cunoaștere. De fapt sintagma grecească stă la baza termenului latin *encyclopaedia*, un termen intrat apoi în toate limbile de cultură. Numărul *artelor liberale* se rezuma la șapte, număr preluat de la antici. Fiind foarte important, atât numărul, cât și ordinea s-au menținut în tot evul mediu. Cele mai cunoscute erau primele trei, ce formau grupul literar-filosofic: *gramatica, retorica* și *dialectica*, adică *trivium* (cele trei). Cel de-al doilea era grupul științific, format din cele patru discipline matematice: *aritmetica, geometria, astronomia* și *muzica* (socotită ca știință a raporturilor matematice dintre sunete), grupul constituit din aceste patru discipline s-a numit *quadrivium* (cele patru). Aceste *arte liberale* au constituit baza educației și instrucției, indiferent de tipul de școală, *palatină* sau *imperială, patriarhală* sau *episcopală, particulară* sau *publică*, deoarece în toată perioada s-a demonstrat necesitatea formării universale. Chiar *Clement din Alexandria*, supranumit *Alexandrinul*, autorul *Stromatelor*, adică „*Straturile*" (culturale), scriitor și medic creștin, maestrul lui Origen, unul din cei mai cunoscuți apologeți ai creștinismului din sec. al III-lea, arăta în scrierile sale că dascălii creștini nu se pot dispensa de știința grecilor (cu privire la filosofie), care este necesară pentru înțelegerea aprofundată a *Bibliei*. Dacă în Bizanț era un sistem de burse pentru studenți, nu numai în învățământul patriarhal ci și în cel imperial, în Occident, numai după 1300 s-au deschis școli care să primească laici și copii proveniți din categorii sociale modeste, până acum ele fiind rezervate clericilor din ordinele minore și majore și monahilor. Din sec. al XII-lea lucrurile se schimbă și laicii sunt aceia care beneficiează de școli particulare, în care profesorii sunt plătiți de părinții elevilor, pentru a-i învăța matematică, elemente de contabilitate și alte noțiuni practice.

Reținem că învățământul „artelor liberale" a fost, în toată perioada evului mediu, completat cu serioase studii teologice, mai ales în Bizanț, unde era un învățământ teologic superior, în timp ce în Occident nivelul era mai scăzut, învățământul teologic dezvoltându-se mai târziu și având ca obiect formarea clericilor și a monahilor, deci un conținut pragmatic. Alături de acestea au stat dreptul și medicina, două discipline care au deschis porțile numeroaselor universități. Trebuie reținut faptul că studiile ciclurilor *trivium* și *quadrivium* se întindeau pe o durată de opt sau zece ani și erau considerate doar o inițiere într-o altă știință, știința supremă a spiritului, numită *Sacra disciplina, Divina scientia* sau studiul *Bibliei*.

Crearea universităţilor în Occident

Universităţile, ca formă de învăţământ superior, s-au constituit în Occident, după sec. al XIII-lea, în urma influenţei pe care a avut-o aceeaşi zonă europeană legată de Bizanţ, Italia şi Sicilia, dar şi prin cultura arabă din Spania care valorifica întreaga cultură veche greacă. *„Între 1100 şi 1200 a pătruns în Europa occidentală un mare val de cunoştinţe noi, în parte prin Italia şi Sicilia, dar mai ales prin mijlocirea studioşilor arabi din Spania: operele lui Aristotel, Euclid, Ptolemeu şi ale medicilor greci, noua aritmetică şi textele dreptului roman, care rămăseseră ascunse, necunoscute în timpul evului mediu timpuriu"* (O. Drimba, *Istoria culturii şi civilizaţiei*, 1990, p. 118). Chiar numele acestor noi şcoli, *Studium generale*, era influenţat de Universitatea din Bizanţ, prin adăugarea la *artele liberale*, statornicite în general, a teologiei, medicinii şi dreptului, ceea ce va alcătui noul corpus numit *Studium generale*. Chiar termenul de universitate, *universitas*, reflecta acel *studia generale*, adică un tot, un ansamblu ce privea atât disciplinele, cât şi modul de organizare, de cuprindere la un loc a tuturor disciplinelor, dar şi a profesorilor şi a studenţilor, după cum o indică sintagma latinească, utilizată la început, *„universitas magistrorum discipulorumque"*, adică „universitatea profesorilor şi a discipolilor". Ca formă de învăţământ superior, tipul de universitate creată reprezenta un stadiu de evoluţie a unor şcoli preexistente, ca cele *episcopale* din Bologna, Paris, Oxford. Alte universităţi, ca cea din Cambridge, Angers, Orléans sau din Padova, s-au constituit în urma migraţiei profesorilor şi a şcolarilor de la o universitate la alta, dar ele puteau fi create şi prin decizia unei autorităţi ecleziastice, de obicei printr-o bulă papală sau princiară. Deci originile puteau fi diferite, dar din punct de vedere al structurii, de la început au existat două tipuri care au şi servit ca model, Bologna şi Paris. În Bologna, tipul de universitate-corporaţie a studenţilor a fost rezultatul abandonării ei de către autoritatea ecleziastică, a dezinteresului manifestat de aceasta, explicabil prin faptul că nu a existat nici o formă de învăţământ teologic. În cazul Parisului, se ştie că tipul de universitate deriva din şcoala catedralei, prezentă din sec. al XI-lea, în care predau episcopi, acum aleşi dintre cei mai instruiţi *canonici* ai diocezei, adică supuşi regulamentului organizării cultului şi administrării catedralei. Din punct de vedere cronologic, universitatea bologneză este socotită prima în care a fost elaborat cel dintâi model instituţional a ceea ce s-a definit *studium generale*. Ca document există un act, semnat în anul 1155 de autoritatea lui Frederic

Barbarossa, prin care împăratul a răspuns plângerii, făcute de studenţii şi magiştrii bolognezi împotriva abuzurilor la care erau supuşi, un act prin care li s-a acordat privilegiul de a fi plasaţi sub protecţie imperială. Prin acest document se recunoştea oficial universitatea bologneză şi, prin ea, drepturile tuturor şcolarilor şi ale magiştrilor *„omnibus scholaribus qui studiorum"*, de pe teritoriul Imperiului. În sec. al XII-lea, în Bologna sunt atestate şi alte şcoli: *şcoli episcopale, comunale de gramatică, şcoli monahale de drept canonic, şcoli laice de drept roman* şi *şcoli de medicină*. Spre deosebire de Bologna (şi prin înrudire, Padova, Modena şi Vicenza, în genere Italia), în Paris, Oxford şi în alte centre din Ţările de Jos, în care universităţile au fost o dezvoltare a *şcolilor episcopale*, adevărate anexe ale catedralelor, şi nu ale *şcolilor monahale*, (cu o îndelungată practică de studiu), membrii clerului sunt cei care controlează viaţa universităţii, aşa încât studentul este socotit un cleric în devenire, supus restricţiilor vieţii ecleziastice. La Paris se poate vorbi de o universitate de tipul *„universitas magistrorum et scholarium"* în anul 1231, în care se preda teologia, dreptul canonic, medicina şi artele liberale, grupări care vor fi numite *facultăţi*. În Anglia, la Oxford, în documentele din anul 1190, este menţionată, sub numele de *studium generale*, prima şcoală înfiinţată de studenţii englezi care studiau la Paris. Astfel universitatea avea modelul organizatoric parizian şi era condusă de un membru al corpului magiştrilor universităţii, numit *cancelar*, care îl reprezenta pe episcop. În aceeaşi perioadă, sec. al XIII-lea şi al XIV-lea, apar universităţi, după tipul celei din Paris sau Bologna, în toate ţările Europei occidentale, în Spania (Palencia, Salamanca, Barcelona), în Portugalia (Lisabona, Coimbra). În Germania, se întemeiază universitatea din Boemia (Praga, 1348), după modelul universităţii din Paris. Preferinţa nemţilor de a studia în Italia sau Franţa, dezordinea morală a studenţilor a determinat apariţia unei interdicţii (a. 1384), aceea de a studia la Paris şi se crează universităţi mai întâi în Boemia şi apoi în partea de nord a Germaniei. Profesorii germani care părăsesc Parisul întemeiază universităţi în oraşele Heidelberg (1385), Köln (1388), Erfurt (1392) şi Würzburg (1409), evident că toate vor fi după modelul universităţii din Paris. În sec. al XV-lea avem câte o universitate şi în ţările scandinave, la Uppsala (1477) şi la Copenhaga (1478). Deplasarea de la o universitate la alta era posibilă şi datorită folosirii celor două limbi de studiu şi cultură, greacă în Bizanţ şi latină în Occident. La toate universităţile occidentale gramatica latină şi literatura clasică (fragmente din operele istoricilor şi ale poeţilor) făceau parte din

curriculum studii care avea trei etape: prima etapă, de doi ani, în care se studia *gramatica* și *logica*; și în urma unui examen, studentul devenea *baccalarius*; a doua etapă, de patru ani, cu studiul *filosofiei* și *metafizicii*, în urma căreia obținea *licentia docenti*, devenind doctor.

De numele universităților europene ale evului mediu este strâns legată pleiada de mari intelectuali, floarea culturii europene, formată în ambianța științifică, în care metoda curentă era aceea a disputelor *„disputantiones"*, așa încât disputele intelectuale formau un adevărat ferment al căutării soluțiilor argumentate, atât din partea magiștrilor cât și a studenților, creând în acest fel climatul științific, intelectual, socotit, din punct de vedere științific și spiritual, cel mai înalt pentru această perioadă. Dintre disciplinele recunoscute și astăzi că ar fi cunoscut o maximă dezvoltare în universitatea medievală, sunt menționate *filosofia scolastică* și *teologia*, urmate imediat de *științele juridice*. Prin aceste studii s-a înregistrat, din perspectiva vieții sociale și politice, pentru prima dată, aici, în Europa creștină, creșterea autorității, a puterii efective și a valorii oamenilor legii. *„Prestigiul și puterea lor reprezentau cel puțin triumful rațiunii și al educației asupra capriciului și a forței brute"*, prin impunerea treptată a modificărilor aduse instituțiilor juridice și politice de către dreptul roman, propagat de împărații bizantini, direct sau prin intermediul dreptului canonic. Elementele negative, cele care țin în primul rând de structura propriu-zisă a organizării, nu au lipsit. O lipsă, semnalată de analiștii fenomenului, se referă la vârsta adesea prea crudă a studenților, cca 14 ani, când frecventau facultatea de arte, ceea ce ar fi echivalentul liceului actual, în urma căreia obțineau *licentia docendi*, după care urmau facultățile „superioare", *teologia, dreptul* sau *medicina*, dar nu toți. Tot de sistem ținea și o anume rigiditate scolastică, cea care va fi, începând cu sec. al XV-lea, depășită printr-o mai mare dezvoltare a tuturor disciplinelor de învățământ, realizată o dată cu descoperirile și dezvoltările social-economice și politice.

Tradiția creștină medievală în învățământul public european până la 1789

Pentru a desprinde elementele ce au caracterizat învățământul european în cele două arii culturale, Occident și Orient, trebuie să zăbovim asupra câtorva trăsături specifice universităților medievale, spre a înțelege exact isto-

ria celei mai importante instituții de formare a omului, alături de *Biserică*, *Școala*, scris cu majusculă.

Am văzut ce a însemnat termenul *universitas*, legat direct de asociația corporativă de intelectuali, o comunitate care la început nu a cunoscut deosebirea de castă. Când aceasta s-a format, a fost numită o „castă deschisă", deoarece nu a cunoscut deosebiri între clerici și laici, nici în fapt, nici terminologic, căci începând cu sec. al XIII-lea denumirea de *cleric* o primea orice student, indiferent dacă era *tuns (tonsurat)* dacă aparținea sau nu lumii ecleziastice. Din contră, acest termen a tins spre o generalizare, captând semnificația de *savant, învățat* sau *erudit*. În societatea urbană studenții reprezentau o categorie socială bine reprezentată, deși nu erau cetățenii orașului respectiv, ci *străini* veniți din alte orașe, regiuni sau țări și nu întotdeauna omogeni ca educație și moravuri. Acest fapt a determinat nevoia, practic omnivalabilă, a profesorilor de a le acorda, în afara predării materiei și a examinării, o atenție deosebită privind conduita în viața socială și particulară. *„Poate că în felul acesta să se fi creat acele relații între dascăli și școlari, care îi făceau pe toți să se simtă legați într-o mare republică a oamenilor învățați; și poate că astfel profesorul înțelegea că limitându-se doar la a preda o materie era mult prea puțin, dacă nu căuta și să formeze oameni care să răspundă cerințelor vremii... o comuniune de interese practice și culturale îi lega pe studenți de profesori și făcea într-adevăr din ei un grup social aparte în cadrul comunității orășenești"* (v. Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și a civilizației*, III, p. 175). Orarul era variat de la o facultate la alta și de la o universitate la alta, dar sărbătorile religioase și cele hotărâte de universitate erau respectate. Chiar la Universitatea din Bologna, deși avea caracterul de universitate „independentă", era strict interzisă magiștrilor ținerea cursurilor în zilele de sărbători religioase. Cursurile începeau în ziua de 1 sau 19 octombrie, cu vacanțe de *Crăciun*, de *Paști* și *Carnaval*, (rom. *Câșlegi* adică *lăsatul secului* sau începutul postului). De Rusalii, în Bologna, era o mică vacanță, un sistem care s-a păstrat până astăzi în țări creștine cu adevărat, (Germania, Spania, Portugalia, chiar și Franța), țări de tradiție catolică, dar și ortodoxă (un exemplu în acest sens ni-l oferă Grecia). Deși Grecia, ca formație politică de stat, a trecut prin guvernări socialiste, ea nu a fost comunistă și atee.

Ce s-a întâmplat cu Parisul universitar? Câteva descrieri ale vieții studențești, diferențiată chiar din fașă (sec. al XII-lea), ne explică punctul de plecare și toată evoluția evenimentelor ce au dus la *Comuna din Paris* (august

1792), în prima fază, culminând cu cea din martie 1871. Începând chiar din a doua jumătate a sec. al XII-lea şi continuând tot sec. al XIII-lea, Parisul s-a caracterizat printr-o stare de spirit ce cuprindea o bună parte a studenţimii pariziene, ale căror idei, obiceiuri şi moravuri au dus la supranumirea locului, „raiul pământesc", în sintagma originală, „*Parisius, paradisius mundi*". Această calificare este legată de nota cu totul specială pe care o forma o categorie mare de studenţi, numiţi *pribegi, „clerici vagantes"* sau *vagorum scholarium*, veniţi nu numai din Franţa, ci şi din Germania, Anglia şi din multe alte universităţi, studenţi hoinari care se mutau dintr-un oraş în altul şi erau cunoscuţi sub numele de *goliarzi*, un nume care ar proveni de la numele propriu, *Goliat*, cunoscut din *Biblie*, sub care se ascunde, prin fapte, diavolul. După alţi autori, la baza lui ar sta un termen latin, *goliardus*, cu înţelesul de „linge blide", „parazit". Indiferent de originea numelui, ceea ce caracteriza acest tip de foşti studenţi şi de tineri foşti magiştri, proveniţi din toate mediile sociale (de la ţară sau de la oraş, şi chiar din familii nobile, uneori scăpătate), era spiritul de bravură şi de vehement non conformism, de protest împotriva ordinii stabilite. Ei formau pătura protestatarilor dezorientaţi care încercau să câştige popularitate prin afişarea nonconformismului, manifestat prin atacuri violente la adresa ierarhiei ecleziastice, de la papă, episcopi şi preoţi, până la cel mai umil călugăr. O caracterizare globală a acestor *goliarzi* are în vedere cele două aspecte, în ceea ce priveşte componenţa socială: a) vagabonzi, leneşi, mincinoşi şi şarlatani, într-un cuvânt, elemente declasate; b) târgoveţi cu idei revoluţionar-anarhice, confuze şi exclusiv distructive care neagă şi combat atât instituţiile vechi feudale, precum şi pe cele noi, burgheze. Printre aceştia se numără şi cei dintâi „poeţi răzvrătiţi" a căror poezie a fost numită „*carmine rebelli*", urmărind ca prin aceste pamflete să obţină unele avantaje materiale. Aşa se face că unii dintre ei au atras atenţia persoanelor de la curtea imperială; este cunoscut cazul „Arhipoetului din Colonia", devenit protejatul unui arhicancelar german de la curtea împăratului Frederic Barabarossa.

De reţinut în chip de concluzie, extrem de importantă pentru zilele noastre, în care decantarea faptelor istoriei trebuie să se facă cu maximum de responsabilitate intelectuală şi spirituală, este ideea potrivit căreia limbajul era apropiat de realitate, reflecta o realitate, avea o structură conformă cu realitatea, percepută de om la acea dată, cu mijloacele pe care le avea, observaţia fiind proprie, mai degrabă, lumii antice, decât prezentului care era în primul rând trăit.

Această *„forma mentis"* este o concepţie prin care cuvintele sunt în consonanţă cu lucrurile, sunt conforme lor, concordă cu ele, până într-atât încât pot fi socotite o prelungire a lucrurilor, aşa după cum va aminti cu perseverenţă Dante Aligheri: *„Nomina sunt consequentia rerum"*, *„numele sunt consecinţele lucrurilor"*. Iată de ce Umberto Eco, încheie sceptic romanul *Le nom de la rose*, un adevărat avertisment, adresat contemporanilor şi un îndemn la o cunoaştere profundă sau recunoaştere, regăsire a ceea ce a fost pierdut: *„Je laisse cet écrit, je ne sais pour qui, je ne sais plus à propos de quoi - stat rosa pristina nomine, nomina nuda tenemus"*, *„a rămas numele de altădată al trandafirului, dar numele gol îl păstrăm"*, fiindcă i-am pierdut semnificaţia primară, bine cunoscută acelora din antichitate şi apoi, prin credinţă, celor din evul mediu.

Interesantă din acest punct de vedere, al degradării limbajului, prin ruperea sa de realitate, este cartea *„La crise du langage scientifique"* a lui André Rainier, matematician francez, apărută la editura Anthropos din Paris în anul 1975, lucrare în care se critică limbajul aşa-zis ştiinţific al şcolii structurale psihanalitice a lui Jacques Lacan, medic şi psihanalist francez (Paris, 1901-1981) şi a pedagogului, Jean Piaget, psiholog elveţian (Geneva 1896-1980); amândoi încercau să transpună şi să utilizeze concepte matematice, cu o terminologie specifică, dar care în disciplinele respective nu indicau concepte noi, ci termeni noi, fără nici o acoperire ştiinţifică. Rolul acestor termeni a fost doar estetic, spre a impresiona cititorul prin noua structură terminologică, dorindu-se inducerea unei aparente concepţii ştiinţifice noi. Aceste exemple şi multe altele, reliefate de matematicianul André Rainer, şi prin alţi autori ai existenţialismului francez, ale căror opere au servit ca bază ideologică, mai ales în dezvoltarea disciplinelor sociologice ale societăţii franceze cu orientare politică de stânga, ne atrag atenţia asupra receptării actului cultural. Falsele valori amintite de autor, au stat la loc de cinste şi în societăţile comuniste din Europa de Est sau din lumea a treia, cu orientări atee, de stânga, în întreaga activitate instructiv-educativă.

Schisma din anul 1054, consemnarea sau atestarea rupturii unității creștine

Consecințe pe plan spiritual, economic și politic

Spre a înțelege pe deplin fenomenul care va fi tratat în acest capitol, trebuie să explicăm termenul *schismă*, provenit din grecescul σχίσμα, în limba latină *schisma* adică „rupere, desfacere, separare", în cazul nostru, a Bisericii lui Hristos. Ca să realizăm exact istoricul acestui fenomen este necesar să privim cu atenție cauzele, mai întâi dogmatice, apoi politice, dar mai ales cele economice și culturale.

Cauzele dogmatice au apărut de timpuriu, marcate de dispute și momente tensionate pe care le vom semnala în trecere, marcând datele din punct de vedere cronologic: a) sinodul al IV-lea ecumenic, desfășurat la Calcedon în 451, atestă recunoașterea Patriarhiei de Constantinopol, socotită „a doua Romă", cu aceleași privilegii ca și ale Patriarhiei de la Roma. Practic, răspunsul legalității papale este acela de a protesta împotriva episcopilor orientali, iar papa, în unitate deplină cu reprezentanții săi, nu a subscris la canonul ce conținea această prevedere și în acest fel rivalitatea dintre cele două Rome devine publică și oficială, iar cele două părți ale conducerii ecleziale - monarhia papalității, în Occident și colegiul sinodal, în Orient - încep să se confrunte mai mult și mai frecvent în planul ideilor; b) acceptarea de către sinodul local, cu sensul de nonecumenic, din Toledo, în anul 598, a introducerii adaosului strict local al *Filioque*-ului, (purcederea Duhului Sfânt de la Tatăl și de la Fiul) în *Crezul* stabilit la Niceea, în 325 și perfectat la Calcedon în 451. Gravitatea nesupunerii Occidentului a mărit separarea dogmatică, cu atât mai mult cu cât papa Leon al III-lea era împotriva acestei inserțiuni, prin motivarea respectării disciplinei sinoadelor ecumenice. Această inserțiune este prima cauză de ordin teologic a dezbinării Bisericii, deschizând evoluții proprii și de netă separare între cele două Biserici; c) centralismul papal, formulat de papa Nicolae I (858-867), primul papă care nu recunoaște statutul de patriarh al lui Fotie (857-891), aceasta și pe un fond de nerespectare a canonului în ierarhia internă de la Constantinopol, Fotie fiind un intelectual, un savant dar nu un ecleziast, sărind astfel peste etapele ierarhice, în genere respectate cu strictețe; d) patriarhul Fotie este implicat și în criza care s-a numit „criza lui Fotie" (867-879), provocată de pătrunderea misionarilor catolici în Bulgaria, unde populația majoritară era romanică și creștină, ortodoxă (de rit grecesc). Aceasta făcea parte din Bizanț și era subordonată Patriarhiei de Constantinopol, ca parte integrantă a Imperiului de Răsărit, în care Patriarhia din Constantinopol avea interese speciale, legate de menținerea integrității Imperiului. Cu această ocazie Fotie redactează o enciclică, adresată patriarhilor orientali (a. 867), în care fixează revendicările ortodoxe contra Bisericii Romei. Interesant este faptul că în același an, 869, are loc la Constantinopol un sinod în care Fotie este condamnat și un altul - organizat chiar de patriarhul Fotie - în care își motivează atitudinea și își menține acuzația împotriva abuzurilor Scaunului papal. După zece ani, în 879 - 880, are loc un alt conciliu, la Constantinopol, care poate fi socotit ecumenic, prin participarea legaților papali, trimiși ai Papei Ioan al VIII-lea, cel care îl va recunoaște pe Fotie ca patriarh și va condamna *Filioque*-ul, recunoscând deschis egalitatea între Roma și Constantinopol, un sinod rămas în istoria Bisericii cu caracterul său ecumenic, ***de conciliere între Apus și Răsărit și de încercare de restaurare a unității Bisericii.*** Greșelile continuă și de-o parte și de alta, culminând în 1052 cu închiderea bisericilor latine din Constantinopol, la cererea patriarhului Mihail Cerularie, pe considerentul că aceștia folosesc *azima* (pâinea nedospită) pentru Sf. Euharistie. Totuși împăratul Constantin Monomachul (1042-1054) invită la Constantinopol legații papali care sunt conduși de cardinalul Humbert, dar această delegație nu este primită de patriarhul Mihail Cerularie, situație ofensatoare, în care cardinalul Humbert, depune sentința de excomunicare împotriva patriarhului Mihail Cerularie, chiar pe altarul bisericii Sf. Sofia. La rândul său, patriarhul Mihail Cerularie condamnă actul cardinalului Humbert în edictele sinodului local, adică fără participarea tuturor Bisericilor, sinod care a avut loc la Constantinopol. În același timp patriarhul Constantinopolului a scris patriarhilor Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului, motivul rupturii definitive dintre Roma și Bizanț, scoțând în evidență erorile dogmatice ale Apusului, cerându-le acestor Biserici răsăritene să întrerupă și ele legăturile cu Roma.

Alte cauze ale rupturii sunt cele legate de dezvoltările diferite, petrecute în societatea feudală occidentală, în sec. al XI-lea și al XII-lea, motivate în parte prin creștinarea târzie și instabilitatea politică. După ruptura declarată, observăm că în Occident are loc o reorganizare și o intensă colaborare între societatea laică și cea ecleziastică, în vederea întăririi din punct de vedere economic. Asistăm la o repopulare a orașelor în care se dezvoltă manufacturile, iar țăranii dispun de mai mult teren pentru culturi, datorită defrișărilor de păduri. Ceea ce trebuie subliniat în cazul societății ce ia avânt este unitatea dintre laici și monahi, în care trebuie evidențiată activitatea a două ordine călugărești, *clunisian* (fondat în 910, nume preluat după abația *Cluny,* din Paris, în apropierea Sorbonei), și *cistercian* (fondat în 1098, cu numele de la abația de la Cîteaux), abații sau mănăstiri ce sunt implicate în această transformare, prin munca practică pe care o efectuau și extrem de utilă din punct de vedere al dezvoltării economice. Noile ordine monastice vor depune și mai mult zel pragmatic pentru consolidarea autorității câștigate prin schisma din 1054, iar papa Grigorie al VII-lea (1073-1085), animat de dorința reformei, în stilul carolingian, a pus capăt unei imoralități din Biserica Romano-Catolică, care consta în vânzarea funcțiilor sacre *(simonia),* un termen provenit de la Simon Magul, cel care a oferit Apostolilor bani spre a dobândi puterea sacră. Termenul s-a păstrat pentru a defini acest act condamnabil, prin care se instala șarlatania, ajungând în rândul ierarhiei Bisericii oameni fără nici o pregătire teologică, funcția ierarhică chiar și cea minoră, fiind cumpărată. Tot papa Grigorie al VII-lea a interzis total căsătoria preoților, care era încă practicată, și în același timp a stopat învestirea episcopilor de către regi sau împărați, o acțiune generatoare de acte, adesea samavolnice, dictate de interese strict temporale, mundane, cunoscute ca fondatoare ale puterii politice, prin care adevăratul rol al Bisericii era anulat sau mult diminuat. Tocmai acest aspect al dualității instituționale este cel care a marcat începutul unei lupte dramatice între cele două puteri, regală și papală. Amintim reacția lui Henric al IV-lea care în 1076 îl *depune* pe papă. Termenul *depune* este un termen medieval, folosit cu sensul de *a destitui, a nu recunoaște* autoritatea papei Grigorie al VII-lea. Papa Grigorie al VII-lea, la rândul său, îl *depune* și îl excomunică pe împărat, care este, în cele din urmă, obligat să ceară iertare papei la Canossa în 1077, doar pentru o vreme, căci Henric al IV-lea găsește rezolvarea pe calea armelor. Își numește propriul său papă, pe Clement al III-lea, și ocupă Roma în 1083, primindu-și

romana în 1084, din partea papei numit de el, Clement al III-lea. Prin măsurile luate de către papa Grigorie VII s-a urmărit o reformă morală, dar și o întărire a autorității papale, printr-un control mult mai mare al Bisericii asupra puterii reprezentate de împărații Imperiului german. În urma acestor măsuri, chiar din 1096 catolicismul găsește resurse ca să se mobilizeze și împotriva islamului, aflat în expansiune. Spiritul pragmatic și războinic, cu [illegible] cavaleresc, cultivat tinerilor ce se instruiau în școlile senioriale, pe de o parte, ca și mobilizarea monahală a celor ce se declarau „ostașii lui Hristos", pe de alta, a făcut posibilă nașterea a ceea ce s-a numit mai întâi *pelerinaj* la locurile, devenite sfinte prin miracolele săvârșite de Iisus și discipolii Săi, deplasări transformate apoi în *cruciade.* Prin această acțiune organizată crește mobilitatea de deplasare a populației Europei Occidentale, mai întâi în forma cunoscută a pelerinajelor la Roma, Ierusalim și în Spania, mai cu seamă la Santiago de Copostella, unde se află moaștele Sf. Ap. Iacob. Prima cruciadă este cea care eliberează, în 1099, Ierusalimul de sub turcii selucizi, proclamându-se regatul Ierusalimului, sub Balduin, în anul 1100, perioadă ce deschide epoca refacerii bisericilor primare, fondate de Constantin cel Mare și mama sa, împărăteasa Elena, distruse de persani și turci. Începând cu secolul al XII-lea, cele mai multe construcții de biserici sunt în noul stil al epocii, stil care s-a numit *roman,* confundat adesea cu cel romanic. Această deplasare a grupurilor mari de creștini, organizați într-o formă sau alta, aduce cu sine renașterea comerțului pe suprafețe ce cuprindeau distanțe mari, tezaurizarea valorilor materiale, un pas câștigat de progresul urban și dorința de expansiune. Pentru asigurarea protecției, a siguranței pelerinilor în aceste deplasări, se imaginează o formă de organizare cu caracter armat. Sigur că avem în vedere ordinele cavalerești, primul în ordine cronologică este cel al *templierilor,* numiți și *Cavalerii Templului* după numele Templului din Ierusalim, ordin ce va primi recunoașterea oficială în 1118, un act, prin care vor avea dreptul să poarte arme, spre a-i apăra pe pelerinii veniți în Țara Sfântă, un scop declarat, alături de multe altele rămase pecetluite în taina templierilor. Nu este lipsit de importanță faptul că, în Occident, aceștia devin o putere economică deosebită prin intermediul tezaurizării banilor primiți spre păstrare de la pelerini, bani ce ajung în Europa și pentru care vor emite chiar și certificate de schimb, ajungând în acest fel adevărați *bancheri* ai regilor și câștigând, prin puterea banilor, mari bogății ce își asigură independența, dând socoteală doar puterii papale. Cu toate acestea,

la sfîrșitul sec. al XII-lea Ierusalimul cade din nou sub turci, de data aceasta numiți *mameluci*, de la termenul de origine egipteană, *mamluc*, atribut acordat sclavilor străini de loc, și care au format forța militară a sultanilor, o adevărată cavalerie puternică cu care a fost asigurată cucerirea întregii Asii. În fața unei astfel de expansiuni, va apărea o nouă grupare creștină, așa încât în 1198 ia naștere în Germania un alt ordin militar, cunoscut sub numele de *cavalerii teutoni*. Aceștia sunt credincioși și supuși aceleași puteri mundane, temporale, economice și politice, atașament dovedit prin adeziunea lor, manifestată direct și fără rezerve față de împăratul Frederic al II-lea, încoronat la Roma (1220-1250), unul din cei mai controversați împărați, excomunicat de puterea papală, printre altele și pentru ideile sale eretice.

Pe acest fundal de lupte permanente între regi, împărați și papi pentru a-și asigura supremația politică, tradusă și în puterea totală asupra credincioșilor și a bunurilor lor, indiferent de armele folosite, se va cristaliza o forță dominatoare. În cele din urmă, cele două forțe se unesc și în acest context este ușor de explicat tendința de expansiune, manifestată și în afara Imperiului lor.

Cruciada a IV-a (1202-1204) asupra Constantinopolului

După cum se știe, Constantinopolul a fost capitala Imperiului Bizantin din 11 mai 330 d.Hr., când orașul Bizantium devine Noua Romă, numită Constantinopol, după numele fondatorului cetății imperiale, Constantin cel Mare. După supranumele Romei, căreia i se spunea și *Urbs* „oraș", noua capitală devine *Polis*, și prin folosirea curentă a expresiei grecești, στην πόλιν, (sten Pólin) „la oraș", pronunțat *Stimbólin*, a derivat numele turcesc *Stambol*, Istambul, oraș rămas după 1453 capitală a Imperiului turcesc. Prin mutarea capitalei Imperiului Bizantin la Constantinopol se consfințește diviziunea Imperiului, începută de Dioclițian și se creează un nou centru de mare cultură și civilizație care a fost, prin tradiție, cea mai strălucită timp de peste un mileniu.

Ce s-a întâmplat în perioada 1202-1204? De ce papa Inocențiu al III-lea, care se numea „*Vicar al lui Hristos*", nu a făcut nimic spre a împiedica barbaria dezlănțuită asupra Constantinopolului? Chiar dacă dorința expresă a Bisericii apusene era aceea de a înlocui patriarhii și episcopii orientali cu titulari occidentali, spre a asigura monopolul eclezial și cultural, și prin

acesta și pe cel economic și politic, maniera în care a făcut-o nu are nimic comun nici cu civilizația și cu atât mai puțin cu creștinismul. Este de necrezut faptul că o *cruciadă*, numită astfel după numele *crucii* lui Hristos, pe care o dorea eliberatoare și biruitoare în reinstalarea credinței creștine, să se transforme în jaf și prădare a „fraților întru Hristos", o patimă stârnită de lăcomia ce avea ca scop transferul bogăției din Orient în Occident, pentru a-și mări îmbogățirea și, prin aceasta, autoritatea imperială asupra întregului Imperiu. Maniera de dărâmare a zidurilor fortificate ale Constantinopolului, în chiar Vinerea Mare, și profanarea Catedralei Sfânta Sofia, în duminica Paștelui, nu aveau nimic comun cu instalarea unui patriarh latin la Constantinopol. Referindu-se la această cruciadă, Mircea Eliade o caracterizează ca unul din cele mai penibile episoade ale istoriei europene: „*Roși de patimi și intrigi, cruciații, în loc să se îndrepte spre Țara Sfântă, ocupă Constantinopolul, masacrează o parte a populației și jefuiesc tezaurele orașului. Regele Balduin de Flandra e proclamat Împărat latin al Bizanțului și Thomas Morosini patriarh al Constantinopolului*" (M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, III, p. 96, ed. 1991).

Distrugerile au fost atât de mari, încât au suspendat orice activitate instituțională normală, așa încât împărații alungați s-au retras la Niceea, încercând să refacă sistemul viabil până la întoarcerea la Constantinopol, care a avut loc sub Mihail al VIII-lea, Paleologul (1258-1282), cel care recucerește orașul în 1261 și care acceptă, în condițiile date ale dezastrului, un conciliu de unire între greci și latini, termeni deja consacrați în nominalizarea celor două părți ale Imperiului. Conciliul a avut loc la Lyon, în mai 1274, sub autoritatea papei Grigorie al X-lea (1271-1276), conciliu la care au participat Toma de Aquino, Albertus Magnus și alți teologi de mare prestigiu ai timpului. Lucrările și punctele de vedere adoptate au fost ratificate atât de împăratul Mihail, cât și de patriarhul Ioan al XI-lea (1275-1282), care i s-a alăturat. Nerespectarea promisiunilor făcute de conciliu și respingerea ideii de unitate cu Biserica latină, promovată de urmașul său la tron, Andronic al II-lea (1282-1328), au făcut imposibilă realizarea acestui deziderat care, o dată împlinit, ar fi oprit dezastrul de la 1453. Prin cruciade, occidentalii cunosc Orientul și se familiarizează cu islamul, recuperând în felul acesta operele anticilor greci, nu numai operele literare și filosofice, ci și cele științifice (studiile matematice), se întăresc economic și se consolidează atât monarhiile, cât și puterea și prestigiul papalității, dar slăbesc substanțial Bizanțul,

Alte cauze ale rupturii sunt cele legate de dezvoltările diferite, petrecute în societatea feudală occidentală, în sec. al XI-lea și al XII-lea, motivate în parte prin creștinarea târzie și instabilitatea politică. După ruptura declarată, observăm că în Occident are loc o reorganizare și o intensă colaborare între societatea laică și cea ecleziastică, în vederea întăririi din punct de vedere economic. Asistăm la o repopulare a orașelor în care se dezvoltă manufacturile, iar țăranii dispun de mai mult teren pentru culturi, datorită defrișărilor de păduri. Ceea ce trebuie subliniat în cazul societății ce ia avânt este unitatea dintre laici și monahi, în care trebuie evidențiată activitatea a două ordine călugărești, *clunisian* (fondat în 910, nume preluat după abația *Cluny*, din Paris, în apropierea Sorbonei), și *cistercian* (fondat în 1098, cu numele de la abația de la Cîteaux), abații sau mănăstiri ce sunt implicate în această transformare, prin munca practică pe care o efectuau și extrem de utilă din punct de vedere al dezvoltării economice. Noile ordine monastice vor depune și mai mult zel pragmatic pentru consolidarea autorității câștigate prin schisma din 1054, iar papa Grigorie al VII-lea (1073-1085), animat de dorința reformei, în stilul carolingian, a pus capăt unei imoralități din Biserica Romano-Catolică, care consta în vânzarea funcțiilor sacre *(simonia)*, un termen provenit de la Simon Magul, cel care a oferit Apostolilor bani spre a dobândi puterea sacră. Termenul s-a păstrat pentru a defini acest act condamnabil, prin care se instala șarlatania, ajungând în rândul ierarhiei Bisericii oameni fără nici o pregătire teologică, funcția ierarhică chiar și cea minoră, fiind cumpărată. Tot papa Grigorie al VII-lea a interzis total căsătoria preoților, care era încă practicată, și în același timp a stopat investirea episcopilor de către regi sau împărați, o acțiune generatoare de acte, adesea samavolnice, dictate de interese strict temporale, mundane, cunoscute ca fondatoare ale puterii politice, prin care adevăratul rol al Bisericii era anulat sau mult diminuat. Tocmai acest aspect al dualității instituționale este cel care a marcat începutul unei lupte dramatice între cele două puteri, regală și papală. Amintim reacția lui Henric al IV-lea care în 1076 îl *depune* pe papă. Termenul *depune* este un termen medieval, folosit cu sensul de *a destitui, a nu recunoaște* autoritatea papei Grigorie al VII-lea. Papa Grigorie al VII-lea, la rândul său, îl *depune* și îl excomunică pe împărat, care este, în cele din urmă, obligat să ceară iertare papei la Canossa în 1077, doar pentru o vreme, căci Henric al IV-lea găsește rezolvarea pe calea armelor. Își numește propriul său papă, pe Clement al III-lea, și ocupă Roma în 1083, primindu-și

coroana în 1084, din partea papei numit de el, Clement al III-lea. Prin măsurile luate de către papa Grigorie VII s-a urmărit o reformă morală, dar și o întărire a autorității papale, printr-un control mult mai mare al Bisericii asupra puterii reprezentate de împărații Imperiului german. În urma acestor măsuri, chiar din 1096 catolicismul găsește resurse ca să se mobilizeze și împotriva islamului, aflat în expansiune. Spiritul pragmatic și războinic, cu învățul cavaleresc, cultivat tinerilor ce se instruiau în școlile senioriale, pe de-o parte, ca și mobilizarea monahală a celor ce se declarau „ostașii lui Hristos", pe de alta, a făcut posibilă nașterea a ceea ce s-a numit mai întâi *pelerinaj* la locurile, devenite sfinte prin miracolele săvârșite de Iisus și discipolii Săi, deplasări transformate apoi în *cruciade*. Prin această acțiune organizată crește mobilitatea de deplasare a populației Europei Occidentale, mai întâi în forma cunoscută a pelerinajelor la Roma, Ierusalim și în Spania, mai cu seamă la Santiago de Copostella, unde se află moaștele Sf. Ap. Iacob. Prima cruciadă este cea care eliberează, în 1099, Ierusalimul de sub turcii selgiucizi, proclamându-se regatul Ierusalimului, sub Balduin, în anul 1100, perioadă ce deschide epoca refacerii bisericilor primare, fondate de Constantin cel Mare și mama sa, împărăteasa Elena, distruse de persani și turci. Începând cu secolul al XII-lea, cele mai multe construcții de biserici sunt în noul stil al epocii, stil care s-a numit *roman*, confundat adesea cu cel *romanic*. Această deplasare a grupurilor mari de creștini, organizați într-o formă sau alta, aduce cu sine renașterea comerțului pe suprafețe ce cuprindeau distanțe mari, tezaurizarea valorilor materiale, un pas câștigat de progresul urban și dorința de expansiune. Pentru asigurarea protecției, a siguranței pelerinilor în aceste deplasări, se imaginează o formă de organizare cu caracter armat. Sigur că avem în vedere ordinele cavalerești, primul în ordine cronologică este cel al *templierilor*, numiți și *Cavalerii Templului* după numele Templului din Ierusalim, ordin ce va primi recunoașterea oficială în 1118, un act, prin care vor avea dreptul să poarte arme, spre a-i apăra pe pelerinii veniți în Țara Sfântă, un scop declarat, alături de multe altele rămase pecetluite în taina templierilor. Nu este lipsit de importanță faptul că, în Occident, aceștia devin o putere economică deosebită prin intermediul tezaurizării banilor primiți spre păstrare de la pelerini, bani ce ajung în Europa și pentru care vor emite chiar și certificate de schimb, ajungând în acest fel adevărați *bancheri* ai regilor și câștigând, prin puterea banilor, mari bogății ce le asigură independența, dând socoteală doar puterii papale. Cu toate acestea,

la sfârșitul sec. al XII-lea Ierusalimul cade din nou sub turci, de data aceasta numiți *mameluci*, de la termenul de origine egipteană, *mamluc*, atribut acordat sclavilor străini de loc, și care au format forța militară a sultanilor, o adevărată cavalerie puternică cu care a fost asigurată cucerirea întregii Asii. În fața unei astfel de expansiuni, va apărea o nouă grupare creștină, așa încât în 1198 ia naștere în Germania un alt ordin militar, cunoscut sub numele de *cavalerii teutoni*. Aceștia sunt credincioși și supuși aceleași puteri mundane, temporale, economice și politice, atașament dovedit prin adeziunea lor, manifestată direct și fără rezerve față de împăratul Frederic al II-lea, încoronat la Roma (1220-1250), unul din cei mai controversați împărați, excomunicat de puterea papală, printre altele și pentru ideile sale eretice.

Pe acest fundal de lupte permanente între regi, împărați și papi pentru a-și asigura supremația politică, tradusă și în puterea totală asupra credincioșilor și a bunurilor lor, indiferent de armele folosite, se va cristaliza o forță dominatoare. În cele din urmă, cele două forțe se unesc și în acest context este ușor de explicat tendința de expansiune, manifestată și în afara Imperiului lor.

Cruciada a IV-a (1202-1204) asupra Constantinopolului

După cum se știe, Constantinopolul a fost capitala Imperiului Bizantin din 11 mai 330 d.Hr., când orașul Bizantium devine Noua Romă, numită Constantinopol, după numele fondatorului cetății imperiale, Constantin cel Mare. După supranumele Romei, căreia i se spunea și *Urbs* „oraș", noua capitală devine *Polis*, și prin folosirea curentă a expresiei grecești, στην πόλιν, (sten Pólin) „la oraș", pronunțat *Stimbólin*, a derivat numele turcese *Stambol*, Istambul, oraș rămas după 1453 capitală a Imperiului turcesc. Prin mutarea capitalei Imperiului Bizantin la Constantinopol se consfințește diviziunea Imperiului, începută de Dioclițian și se creează un nou centru de mare cultură și civilizație care a fost, prin tradiție, cea mai strălucită timp de peste un mileniu.

Ce s-a întâmplat în perioada 1202-1204? De ce papa Inocențiu al III-lea, care se numea *„Vicar al lui Hristos"*, nu a făcut nimic spre a împiedica barbaria dezlănțuită asupra Constantinopolului? Chiar dacă dorința expresă a Bisericii apusene era aceea de a înlocui patriarhii și episcopii orientali cu titulari occidentali, spre a asigura monopolul eclezial și cultural, și prin

[illegible] și pe cel economic și politic, maniera în care a făcut-o nu are nimic comun nici cu civilizația și cu atât mai puțin cu creștinismul. Este de necrezut faptul că o *cruciadă*, numită astfel după numele *crucii* lui Hristos, pe care o [illegible] eliberatoare și biruitoare în reinstalarea credinței creștine, să se transforme în jaf și prădare a „fraților întru Hristos", o patimă stârnită de lăcomia ce avea ca scop transferul bogăției din Orient în Occident, pentru a-și mări [illegible] și, prin aceasta, autoritatea imperială asupra întregului Imperiu. Maniera de dărâmare a zidurilor fortificate ale Constantinopolului, în chiar Vinerea Mare, și profanarea Catedralei Sfânta Sofia, în duminica Paștelui, nu aveau nimic comun cu instalarea unui patriarh latin la Constantinopol. Referindu-se la această cruciadă, Mircea Eliade o caracterizează ca unul din cele mai penibile episoade ale istoriei europene: *„Roși de patimi și intrigi, cruciații, în loc să se îndrepte spre Țara Sfântă, ocupă Constantinopolul, masacrează o parte a populației și jefuiesc tezaurele orașului. Regele Baudoin de Flandra e proclamat Împărat latin al Bizanțului și Thomas Morosini patriarh al Constantinopolului"* (M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, III, p. 96, ed. 1991).

Distrugerile au fost atât de mari, încât au suspendat orice activitate instituțională normală, așa încât împărații alungați s-au retras la Niceea, încercând să refacă sistemul viabil până la întoarcerea la Constantinopol, care a avut loc sub Mihail al VIII-lea, Paleologul (1258-1282), cel care recucerește orașul în 1261 și care acceptă, în condițiile date ale dezastrului, un conciliu de unire între greci și latini, termeni deja consacrați în nominalizarea celor două părți ale Imperiului. Conciliul a avut loc la Lyon, în mai 1274, sub autoritatea papei Grigorie al X-lea (1271-1276), conciliu la care au participat Toma de Aquino, Albertus Magnus și alți teologi de mare prestigiu ai timpului. Lucrările și punctele de vedere adoptate au fost ratificate atât de împăratul Mihail, cât și de patriarhul Ioan al XI-lea (1275-1282), care i s-a alăturat. Nerespectarea promisiunilor făcute de conciliu și respingerea ideii de unitate cu Biserica latină, promovată de urmașul său la tron, Andronic al II-lea (1282-1328), au făcut imposibilă realizarea acestui deziderat care, o dată împlinit, ar fi oprit dezastrul de la 1453. Prin cruciade, occidentalii cunosc Orientul și se familiarizează cu islamul, recuperând în felul acesta operele anticilor greci, nu numai operele literare și filosofice, ci și cele științifice (ramurile matematice), se întăresc economic și se consolidează atât monarhiile, cât și puterea și prestigiul papalității, dar slăbesc substanțial Bizanțul,

economic și politic, deschizând în acest fel turcilor pătrunderea în Peninsula Balcanică. Acesta este momentul în care noua forță se va întări și prin cucerirea treptată a teritoriului, diminuând prin aceasta și puterea numerică a prezenței instituționale a Bisericii răsăritene. Este de reținut și faptul că barbaria comportamentală a latinilor a stârnit mânia musulmanilor împotriva tuturor creștinilor, în așa fel încât a urmat o reacție dură de ură și de distrugere a numeroaselor biserici primare care supraviețuiră, prin înțelegere și toleranță, aproape șase secole și care cad acum victimă nu numai distrugerii nemiloase a zidurilor lor, ci și a uciderii multor creștini. Bazilica monumentală San Marco din Veneția, cea care dă numele splendidei piețe, în care se află celebrul *Palat ducal*, „*Il palazzo ducale*", cunoscut și cu numele *Palatul dogilor* (după numele local dat *ducilor* Veneției), este una din cele mai palpabile dovezi ale însușirii, prin jaf, a bogățiilor artei orfevrăriei și a pietrelor scumpe, aflate ca podoabă de mare preț, în Bazilica *Agia Sofia* din Constantinopol. Amintim cei patru cai, de o mare valoare artistică, ce străjuiesc, pe o terasă, aflată deasupra intrării principale, în partea centrală, grupați câte doi, de-o parte și de alta, ce separă spațiul masiv al intrării, de cele cinci nave uriașe ale catedralei San Marco. Captura de mare preț o constituie o altă piesă, ceea ce în italiană se cheamă ***„Pala d'oro"***, în traducere ***„Icoana de aur"***, o piesă dreptunghiulară de 3,5 m lungime / 1,40 m lățime, din aur, în care sunt incrustate mii de pietre scumpe, icoană ce a fost, după modul de distribuție al icoanelor incluse, punctul central al catapetesmei din Catedrala Sfânta Sofia. Din punct de vedere liturgic și artistic, această piesă constituie un *summum al spiritualității sec. al X-lea*, inclusă în creația uniană, ce se vrea dar și jertfă, puse ca prinos înaintea lui Dumnezeu.

Nu putem încheia acest capitol dureros al cruciadelor, fără a aminti, în câteva cuvinte, luminozitatea și puritatea cruciadei copiilor, care a avut o dimensiune *eshatologică*, termen derivat de la termenul grecesc εσχάτος (eshátos) „sfârșit", adică o limită mântuitoare. Spontaneitatea cu care s-au grupat în anul 1212, atât în nordul Franței, cât și în Germania, copiii de o vârstă fragedă, cei mai mulți săraci, păzitori de vite, servitori, care vin și se înrolează spontan, a impresionat puternic conștiințele și unii cronicari ai timpului au consemnat evenimentul. Ei pornesc, în forma unor lungi procesiuni ce străbat localitățile, cântând imnuri religioase și mărturisind direct, la întrebarea „încotro", că scopul lor este de a „ajunge la Dumnezeu", la Ierusalim, o dorință ce constituie emoționanta fidelitate față de credința atotcuprinzătoare.

După mărturia unui martor ocular, un cronicar contemporan „*intenția lor era să traverseze marea și să obțină ceea ce regii și puternicii pământului nu izbutiseră, cucerirea Mormântului lui Hristos*" (M. Eliade, *op. cit.* p. 97). Sfârșitul tragic al acestor copii, urmați de femei și alți tineri săraci, dar mult bogați spiritual, este, în general, cunoscut. Cei care au străbătut Franța sunt îmbarcați în Marsilia, în șapte vase mari, dintre care două sunt cuprinse de o furtună și eșuează, iar călătorii sfârșesc prin a fi înghițiți de valuri. Celelalte vase cad pe mâna unor armatori criminali, care, de comun acord asupra câștigului ce îl vor realiza, duc toate cele cinci corăbii la Alexandria, unde copiii sunt vânduți căpeteniilor sarazine și negustorilor de sclavi. Cronicile vremii amintesc și de cruciada „germană" a copiilor care nu are sfârșitul tragic al celei franceze, dar nici sorți de izbândă, căci autoritățile ecleziastice și cele imperiale dezavuează ideea și îi împiedică pe cei mici și slabi, nu numai prin lipsa de sprijin, în ceea ce privește planul lor, ci și prin faptul că îi lasă, în drumul lor de întoarcere, să moară de foame pe uliți și în piețe.

Această mișcare spontană a celor „curați cu inima" rămâne un simbol al autenticității sentimentului religios, al sacrificiului pe care acest sentiment îl impune. Această jertfă a vieții lor, prin care îl primesc pe Hristos cel viu, adică viața veșnică, paradoxal chiar în acest sfârșit tragic, martiric, asumat prin dragoste și inocență, este un sfârșit comun sau specific tuturor sfinților și este direct legat de sacrificiul Mântuitorului.

Cruciada asupra Constantinopolului, sfârșitul Imperiului Bizantin și al unității credinței creștine

Intențiile vădit unioniste ale împăraților bizantini au fost materializate în conciliile din Occident la care au luat parte, cu intenția sinceră a restabilirii unității, în centre ca: Viena 1311, Basel, sub papa Eugen al IV-lea (1431-1447), Ferrara, 1438, și Florența, 1439. La conciliul de la Florența, s-a semnat și un tratat, acceptat și de Biserica armenilor, copților și a etiopienilor, deoarece unirea era acum un deziderat al tuturor acelora care simțeau tot mai aproape amenințarea musulmană, unirea reprezentând unica soluție. Aceasta era singura cale posibilă ce se putea concretiza, într-un timp scurt, într-o cruciadă, formată din latini și bizantini, în cele din urmă din creștinii uniți împotriva sarazinilor, care câștigau tot mai mult teren. Ca unică și importantă preocupare, la nivel de patriarh și împărat, ideea unirii dă naștere la tot

felul de reacții ale laicilor și preoților, care aveau în vedere numai aspectul religios, și de aceea se grupează în mișcări religioase ce se vor dezvolta pe acest fond, creat de neîncrederea și aparenta ruptură între credincioși și ierarhie. Mulți dintre ortodocși nu mai aveau încredere în Biserică, în calitatea ei de instituție, după cele întâmplate la Constantinopol în 1204, și în această perspectivă de amintire dureroasă, nu doreau unirea. Prima reacție este mișcarea eretică, manicheistă, numită *bogomilism*, după numele preotului Bogomil Ieremia, o erezie apărută în Bulgaria, dar care a câștigat teren și în Constantinopol și în toată zona Balcanilor. Ea constă într-o atitudine de respingere a autorității instituționale, bisericești sau laice, adepții nu recunosc *Vechiul Testament* și explică într-o manieră originală creația. Nesocoteau slujbele Bisericii, dar posteau trei zile pe săptămână (lunea, miercurea și vinerea) și se socoteau singurii adevărați creștini. Urme ale bogomilismului se mai întâlnesc și astăzi, chiar și în țara noastră, în special în cărțile populare, numite și *apocrife* ca: *Visul Maicii Domnului, Călătoria Maicii Domnului prin iad, Epistola Maicii Domnului, Epistola Domnului nostru Iisus Hristos, Legenda Duminicii, Legenda Sf. Vineri, Minunile Sf. Sisoie* ș. a. Toate aceste influențe au fost explicate de B. P. Hasdeu și de toți marii specialiști care s-au ocupat de literatura populară, exprimată și cunoscută mai ales prin circulația cărților apocrife. Din acest punct de vedere, al relației dintre credincioșii devotați și ierarhie, nici în Occident situația Bisericii, ca instituție, nu era mai bună, datorită rivalității dintre împărat și papă, pe de-o parte, și a bogăției extreme acumulată de aceștia, pe de alta. Reacția la aceste abuzuri a fost una autentic creștină, ce a determinat mișcarea franciscanilor, care promovează sărăcia și care absoarbe păturile sărace și propovăduiește, ca finalitate existențială, pauperismul și milenarismul. Ca ordin monastic, ordinul franciscan nu poate fi socotit o erezie. Din punct de vedere dogmatic este ordinul monahal, catolic, cel mai apropiat de monahismul răsăritean. Reacțiile de protest, generate de inegalități și abuzuri, se înmulțesc și se dezvoltă în timp, așa încât ele sunt întâlnite și în mediul universitar, care devine promotorul noilor idei antireligioase. Astfel întâlnim o reacție de revoltă la Oxford, unde se naște o mișcare de protest împotriva ierarhiei bisericești, sub conducerea lui John Wycliff, mort în 1384, mișcare întâlnită apoi în Boemia, condusă de Jan Hus (1369-1415), ars pe rug la Constance, în 1415. Mișcarea lui Hus, atât de barbar reprimată, pare să fi fost una deosebită, nu atât sub influența reformatoare, ci cu un pronunțat caracter național, nu religios. După cei mai mulți analiști, Jan Hus, rectorul Universității din Praga, nu ar fi fost un adept al

englezului de la Oxford, Wykliff, al reformei acestuia, ci ideile sale erau axate mai mult pe caracterul național, prin care se urmărea eliberarea Boemiei de sub stăpânirea germană. Adâncirea tuturor contradicțiilor sociale, o dată cu dezvoltarea micii burghezii, în cetățile medievale, aflate în plină dezvoltare economică, creează o pătură de intelectuali, cu vederi noi care se opun abuzurilor. Din această pătură fac parte teologii reformatori.

Unul dintre ei este monahul din ordinul Sf. Augustin, Martin Luther (1483-1546), profesor de teologie la Universitatea din Witenberg, cel care își formulează intențiile de revizuire a vieții Bisericii și a slujitorilor ei, într-o lungă listă ce cuprindea 95 de puncte, pe care o afișează pe portalul catedralei din oraș. Scrise în latină și germană, tezele sale se îndreptau mai ales împotriva *indulgențelor*, o altă formă a simonismului, am putea spune „mai voalat", când banii răscumpărau păcatele. Tezele lui Luther, în forma în care au fost redactate atunci, au fost îndreptate împotriva nenumăratelor abuzuri de acest fel care se făceau sub acoperirea ierarhiei catolice. Chiar titlul lucrării, „*Despre captivitatea babiloniană a Bisericii*", este foarte sugestiv, *Babilonul* ca noțiune biblică, este întotdeauna receptat ca o întruchipare a înșelătoriei diavolești. Deși reformatorul a regretat acest gest și spre bătrânețe a renunțat la multe din formulările sale, el este cel care, prin discipolii săi, deschide poarta tuturor ereziilor ce și-au zis mai târziu *biserici creștine*, dar s-au îndepărtat substanțial de dogma propriu-zisă, stabilită prin intermediul Apostolilor în *Noul Testament*, și de tradiția patristică, în decursul practicii vieții creștine de peste un mileniu, o dogmă cultică, ce nu are nimic comun cu abuzurile săvârșite de unele ierarhii vremelnice. Printre acești discipoli ai protestantismului, moderat la început, se numără și francezul Jean Calvin (1509-1564), stăpânitor al Genevei, începând cu anul 1541 și inițiatorul unui protestanism mult mai rigid decât cel lutheran și, prin această rigiditate dogmatică, mult mai întunecat. Formele de protestantism se bucură de apreciere și găsesc teren la principii Germaniei și ai Elveției, fiind forma ideală de a se sustrage de sub autoritatea papală. Iată de ce secularizarea mânăstirilor este primită cu mare bucurie de cetele cavalerilor înarmați și de cea a țăranilor, incitați la revoltă de către protestanții radicali, ceea ce va da naștere la războiul de lungă durată, respins de Luther, dar reprimat cu sălbăticie de Liga principilor reformați, în anul 1525. În fața acestei situații, Biserica catolică organizează chiar din interiorul Bisericii, o reformă, o autoanaliză în care își însușește o parte a criticilor aduse și puse în circulație de protestanți și

încearcă o delimitare, o redresare prin înființarea de noi ordine religioase, aflate sub controlul direct al papalității. Un astfel de ordin este „Societatea lui Iisus", fondată de Ignatius de Loyola (1491-1556) la Roma, societate cu principii morale noi, care serveau Bisericii tradiționale și prin aceasta papalității. Ignatius de Loyola s-a născut într-o familie nobilă în castelul din Loyola, Spania, fiind un cavaler, un ostaș ce are o experiență nefericită, care îl va obliga la nemișcare și la adâncă cugetare, găsind acum, în această imobilitate, prin lectura vieții lui Iisus și a altor mari Sfinți, adevărata misiune a vieții lui. Prin cunoașterea adevărului ultim, eshatologic, părăsește armata și după experiența unui pelerinaj la Ierusalim în 1523, studiază teologia la Paris și Salamanca. Prin studiu și experiență sacră devine un luptător ce va lupta pentru ordine și pentru credință în Biserica, aflată sub legea lui Iisus Hristos, deci conformă cu tradiția și patristica. Înființează *Societatea lui Iisus*, cunoscută mai târziu sub numele ordinului *iezuiților*, un ordin prin excelență misionar și, prin aceasta, supus papalității de care depindea. Papa Paul al III-lea este cel care în anul 1540, aprobă statutul acestui ordin, al cărui superior se numește *Praepositus generalis*, cu sediul la Roma, deoarece acesta este supus direct ascultării papei. Numele ordinului vine de la pronunțarea latină a numelui lui Iisus (Jesus). Este folosit ca atribut al „societății" înființate, ce se dorea mai mult un răspuns împotriva protestanților, cu care se va afla într-o permanentă rivalitate. Cu privire la numele Iisus, la grafia lui deosebită, în Biserica răsăriteană și apuseană, trebuie precizat. Cei doi *i*, din forma românească, provin din numele grecesc, Ιησους (Iisus, în pronunțare și redare greacă) și *Jesus* în redarea latină. În privința noului ordin iezuit, amintim faptul că nu este un ordin monahal, ci este alcătuit din preoți și laici, cu o instrucție teologică și științifică remarcabilă, calitate care a dus la dezvoltarea unui număr mare de școli și universități iezuite în toată lumea. Misionarismul agresiv, practicat de mulți dintre ei, în favoarea Bisericii catolice, a făcut ca ordinul să fie interzis în multe state creștine, iar la noi este suficient să amintim lupta dusă chiar de greco-catolicii din Transilvania, în frunte cu întemeietorul acestei Biserici derivate, Inochentie Micu Klein, cel care s-a împotrivit asimilării totale a Bisericii, nou înființate, de către Biserica romano-catolică. În acest sens stă mărturie corespondența episcopului Inochentie Micu Klein, scrisă în limba latină, în timpul surghiunului de 25 de ani, perioadă în care a fost internat la Roma, dar și drama istorică *Vlaicu Vodă*, scrisă de Al. Davila. Cei care știu istoria Transilvaniei își dau seama că nu este o operă a imaginației

scriitorului, ci o transpunere în artă a unor documente istorice, privind voievozii și credința poporului, pe care îl reprezenta în aceste etape istorice, de mari frământări politice și religioase. Tot din rândul teologilor universitari se desprinde o altă doctrină, *jansenismul*, cu adepți ce și-au încleștat „spadele" vorbelor și adesea chiar spadele reale. Doctrina își trage numele de la întemeietorul ei, olandezul Corneliu Jansen, născut în 1585, profesor de studii biblice, devenit episcop în 1636. La baza acestei noi tendințe teologice stă lucrarea de bază a lui Jansen, opusul *Augustinus*, apărut în 1640, scris după opera Fericitului Augustin, înțeles și interpretat cu erori, în așa fel încât papa Inocențiu al X-lea l-a condamnat ca eretic, în 1653. Cu toate acestea, adepții lui Jansen au dat de furcă regilor Franței, rămânând în istorie ca un permanent conflict între puterea regală și cea papală.

Biserica răsăriteană, având o continuitate mistică, a înțeles că omul trebuie să găsească, în viețuirea lui vremelnică de la naștere la moarte, calea mântuirii, lăsată de însuși Iisus Hristos, întemeietorul vieții creștine, numit *Mântuitorul* sau *Salvatorul*. În învățăturile simple, dătătoare de viață ale *Evangheliilor*, numite și *Cuvântul întrupat*, aflăm esența vieții creștine, valabilă în toate timpurile istorice. Cuvântul divin se află deasupra interpretărilor istorice ale liderilor spirituali, ce-și formează biserici, după modelul partidelor politice (urmărind prin acestea mai ales profituri economice și politice).

În zilele noastre, prin neoprotestantismul, cu *n* „biserici" sau „secte", venite din toată lumea, se are în vedere și divizarea unității naționale a creștinilor, uniți în comunități de limbă, religie, tradiții și cultură. Mondializarea folosește sentimentul religios, convertibil la „New Age", „*curent religios difuz și multiform, creat în America, spre sfârșitul anului 1970*", eclectic și fără substanță, spre a disloca tradiția și cultura, socotite o piedică importantă în realizarea acestui deziderat al guvernării unice, prin supremație politică și economică americană.

Arta cuvântului în literatura ecleziastică

Înainte de a încerca o sistematizare a creației literare propriu-zise, este bine să definim în câteva fraze întreaga mișcare culturală și științifică, născută din dezvoltarea învățământului universitar, universitățile fiind spațiile în care s-au cristalizat ideile ce au dus la închegarea domeniilor științifice. Această caracterizare este cu atât mai necesară cu cât vom vedea că întreaga structură ideatică a omului feudal este una de excepție și ea se reflectă în toată creația, indiferent de natura mijloacelor de expresie.

Pentru creștinul care trăia cu toată ființa lui această experiență religioasă, nu numai natura și *Sfânta Scriptură* erau temple în care Cuvântul lui Dumnezeu se făcea auzit, ci și omul, care dobândise prin har, o condiție nouă, după cum subliniază Sf. Ap. Pavel: *„Nu știți, oare, că voi sunteți templu al lui Dumnezeu și că Duhul lui Dumnezeu locuiește în voi?"* (*I Corinteni*, 3, 16). E. Bréhier definește această nouă condiție a omului astfel: *„Imaginea lui Dumnezeu în om este* ***fondul, lumina, scânteia,*** *care nu este o calitate a sufletului, ci însăși ființa sa"*, este darul lui Dumnezeu, adăugăm noi.

Ce se întâmplă cu acest templu interior al nostru în istorie? Primii care l-au descoperit au fost filosofii care au și încearcat să-i adauge, prin date noi ale culturii, științei, filosofiei și literelor, alte dimensiuni interpretative, așa încât teologia primară, bazată numai pe datele *Scripturii*, devine în Occident o „scolastică", adică o știință, în timp ce în Orientul creștin ea rămâne, prin contribuția Sfinților Părinți, „mistică", adică rugăciune tainică, omul simțind în fiecare clipă legătura sa cu Dumnezeu. Datele culturale filosofice, după cum am mai arătat și cu alt prilej, sunt moștenite de la Antichitatea greacă, diversificată ideatic, după natura școlilor filosofice. Răsăritul rămâne ancorat în meditația lui Platon și a lui Plotin, cel ce și-a însușit o bună parte a ideilor platoniene, în timp ce Apusul are ca părinte raționalismul lui Aristoteles, aici preferându-se didacticismul, exprimat prin formele argumentării și ale precizării, pe care o făcea terminologia aristotelică. În Occident vor fi rezervate filosofiei două spații: spațiul sacru, monastic, fidel tainelor *Vechiului* și *Noului Testament*, deci *filosofiei* (în accepția

pură a termenului „iubire de înțelepciune") și spațiul profan cu școli filosofice axate în istorie, în temporalitate și în „intelectualism". Aceste două tendințe vor da naștere la școli și curente ce se vor regăsi într-o căutare cu caracter universal, universalitatea filosofică îmbrățișând toate științele, pentru că toate aveau ca scop găsirea adevărului prin orice tip de cunoaștere. Dar, o dată cu aceasta, se instalează și un spirit de agresivitate, rezultat din „autonomia asumată", în dorința de a-și impune noile puncte de vedere, așa încât unul din rectorii, numit în terminologia epocii, ***cancelar*** al Universității din Paris, din a doua jumătate a sec. al XIII-lea, asemăna disputele înverșunate ale profesorilor cu o luptă aprigă între cocoși. Violența verbală se va impune și va caracteriza nu numai disputele, ci chiar poezia „studenților vagabonzi", poezia protestatară a nesupușilor, instigatori la revoltă și anarhie, o poezie a virulenței verbale, îndreptată în mod special împotriva ierarhiei ecleziale, care era în același timp, și o ierarhie universitară.

Traducerile

Trebuie subliniat faptul că o bună parte a literaturii religioase, indiferent de perioada istorică și de spațiul geografic în care este semnalată prezența ei, este rezultatul artei traducerii.

Se poate vorbi de traduceri cu caracter religios, ce stau la baza literaturii creștine, într-o perioadă veche, cu multă vreme înainte de nașterea lui Iisus. Este vorba de o traducere a *Vechiului Testament* în limba greacă, de foarte mare importanță spirituală și lingvistică, cunoscută până astăzi cu numele de ***Septuaginta,*** termen latin ce înseamnă „cei șaptezeci". Traducerea s-a făcut de către șaptezeci și doi de eleniști în centrul de cultură Alexandria, la îndemnul lui Ptolemeu al II-lea, supranumit Philadelphus, pentru a fi pusă la dispoziția celor interesați, mai ales acelora ce făceau parte din diaspora iudaică, un volum ce va împodobi vestita bibliotecă din Alexandria. Acești cititori nu erau alții decât iudeii elenizați, cei care nu mai cunoșteau limba ebraică, ci se adaptaseră la cultura elenică, prin folosirea în exclusivitate a limbii grecești ca limbă de cultură. La început, traducerea a fost destul de greoaie, fiindcă nu era adaptată la structura lingvistică a limbii grecești, dar s-a îmbunătățit cu fiecare retraducere și reeditare, devenind cel mai important izvor pentru religia creștină, atât în cercetarea continuității ideatice ale celor două testamente, cât și pentru exegeza lingvistică, necesară înțelegerii coezi-

unii textului, a noțiunilor exprimate. Tot în Alexandria, un mare cărturar creștin, Origene, încearcă o altă traducere cu un aparat critic deosebit, numit codice biblic-comparativ, iar traducerea lui poartă numele de ***Hexapla***, adică „șase truditori". Autorii, deveniți clasici ai literaturii patristice din cele două arii creștine, au încercat, fiecare dintre ei, să traducă măcar o parte din ceea ce numim ***Sfânta Scriptură***, fie din greacă, fie din latină, dar mai ales din greacă în latină, siriană sau arabă, așa cum s-a întâmplat și cu alte lucrări de mare circulație în aria răsăriteană, mai ales cele cu caracter canonic, traduse din greacă în latină. În cazul textului biblic, s-a acordat atenție acelor părți care răspundeau interesului special din punct de vedere dogmatic. Știm foarte bine că munca în atelierele monahale, numite ***scriptoria***, era aceea de a oferi, prin copiere, cele mai bune exemplare, din punctul de vedere al exegezei biblice, dar și al celei lingvistice, exemplare traduse, care răspundeau și exigențelor artistice ale filelor (caligrafie, colontitlu, litera începutului de capitol) ale copertei, împodobită cu miniaturi și orfevrărie în lucrări ca: *Octoihul*, *Pentateuhul*, *Psaltirea*, *Apostolul* și *Epistolarul*, lucrare ce cuprinde numai *Epistolele* Sfinților Apostoli.

Traducerea presupunea cunoașterea celor două limbi de bază, latina și greaca, dar și a limbilor ebraică, aramaică și arabă. Cunoașterea trebuia să fie o cunoaștere bazată pe exigențe gramaticale și de vocabular. De aceea, în programa de învățământ a universtăților sau a școlilor episcopale ori patriarhale, din cele șapte arte liberale, problemele de gramatică și vocabular (verificate și prin retroversiune), ca și problema stilurilor, specifică retoricii, alcătuiau disciplinele de bază, imediat după cele teologice. După sec. al XIV-lea își fac loc traducerile *actelor juridice, ale nomocanoanelor*, ale lucrărilor de *medicină* și *filosofie* din limba latină sau greacă, în limbile naționale, dar mai întâi sub forma alcătuirii glosarelor sau vocabularelor. Legat de vocabular, problema pe care și-o puneau cei ce se interesau de istoricul limbii și de componența vocabularului era aceea a *etimologiilor*. Așa se explică faptul că mulți dintre ei își intitulau lucrările, rezervate problemelor de vocabular, ***Etymologicum*** sau ***Glosae***, lucrări pe care le-am întâlnit chiar din sec. al IV-lea și al VI-lea. Despre traducerile *Bibliei* sau ale *Noului Testament* în limbile naționale nu poate fi vorba înainte de reformă, aceasta pentru faptul că numai greaca și latina (mai târziu și slavona), erau socotite limbi sacre, deci demne de a fi utilizate în tot ceea ce era legat de cultul divin.

Literatura patristică originală, scrisă în greacă și latină

Nu ne vom opri asupra creatorilor literaturii patristice, deoarece aceasta a fost tema altui capitol, în care am prezentat pe larg ariile geografice și autorii cu lucrările lor de bază. Aici, ne vom referi la tematică, stil și caracteristici, meritorii din punctul de vedere al artei literare, și vom exemplifica opere și nume ce au rămas în patrimoniul spiritual și cultural până astăzi.

Începând cu perioada veche a sec. al II-lea până în sec. al VI-lea, această imensă muncă de cercetare și scriere era făcută fără să se aștepte o remunerare; ea era profesiunea de credință a celor mai buni creștini, teologi, angajați să facă cunoscută lucrarea divină, în acuratețea ei, descifrând mai bine *Cuvântul lui Dumnezeu*, spre a fi înțeles de toți aceia care doreau această cunoaștere. O altă cauză a acestui tip de lucrări, axate pe pricipalele probleme ale dogmaticii, a fost prezența aproape permanentă a ereziilor, a curentelor ce se nășteau în disputele diferitelor școli, moștenite de la filosofi, dar și în cadrul unor Biserici patriarhale, dispute ce aveau loc, de cele mai multe ori, în dezbaterile publice din cadrul sinoadelor sau ale conciliilor ecumenice, la care erau prezente toate Bisericile. Aceste scrieri formează patrimoniul ecleziastic, căci toată tematica acestor creații este de natură strict dogmatică sau canonică, în efortul exegetic al păstrării nealterate a textului biblic și a învățăturii primilor părinți. Atât autorii, cât și lucrările lor (cu conținut dogmatic sau liturgic) au intrat în atenția celor ce au avut în vedere cupinderea cronologică a ceea ce va fi numit cu sintagma *Istoria Bisericii*, o lucrare scrisă de Eusebiu din Cesarea Palestinei (264-338), grec de origine, ajuns preot și episcop, de o certă valoare și experiență teologică, fiind cel care a participat la Sinodul de la Niceea, în 325. *Istoria ecleziastică* este o lucrare scrisă în limba greacă, în zece cărți, ce a fost tradusă imediat și în latină, începând cu traducerea Fericitului Ieronim, deoarece *Istoria lui Eusebiu* cuprinde mai ales primele veacuri ale creștinismului, până la înfrângerea lui Licinius. Alte nume legate de istoria Bisericii, adică de cuprinderea celor ce au alcătuit patristica, sunt cele ale scriitorilor, ***Socrate*** (380-439), ***Sozomenos*** (cca 400-450) și ***Rufinus*** (340-410), născut la Aquilea, un călugăr bine cunoscut, ce a slujit în cele mai severe mânăstiri din Egipt, apoi în Ierusalim și de aici în Sicilia. Opera lui este concretizată și în lucrări de traducere mai ales transpunerea operei lui Origene, din greacă în latină, precum și o „*Historia monachorum*". Este citat pentru *Istoria Bisericii*, preluată de la Eusebiu, continuând cu

relatarea evenimentelor până la Theodosie cel Mare (346-395), ultimul împărat al celor două părți (de răsărit și de apus) ale Imperiului Bizantin.

Caracterul acestor lucrări este mai mult istoric, cu încadrarea scrierii creștine în contextul istoric al evenimentelor ce s-au succedat cronologic, spre deosebire de opera ***Fericitului Ieronim***, *„De viris illustribus"*, scrisă în 392, în biserica Nașterii Domnului din Bethleem. În acestă lucrare autorul consemnează scriitorii creștini din perspectivă pur literară, fapt subliniat și de Tudor Vianu: *„E cea dintâi încercare de istorie literară a creștinismului până la anul 392"* (Tudor Vianu, *Dicționar literar*, în Gazeta literară, 1968, nr. 9, p. 1). Notăm că lucrarea citată are o motivație, exprimată în prologul adresat episcopului Barcelonei, prefect al pretoriului, Dexter, la îndemnul căruia a alcătuit-o: *„Să afle deci Celsii, Porfirii, Iulianii, acești câini turbați contra lui Hristos, să afle aderenții lor, ei care își închipuie că Biserica nu a avut nici filosofi, nici oratori, nici învățați, să afle măreția și talentul bărbaților care au întemeiat, dezvoltat și înfrumusețat. Să înceteze de a mai învinovăți credința noastră de simplitate rustică, uitându-se mai degrabă la ignoranța lor"* (din *„Prolog"*, citat de Nicolae Corneanu, *Patristica mirabila*, 1987, p. 10). Desigur că numele citate de autor în contextul de mai sus, vizează personalitățile vieții publice care se împotriveau creștinismului, acuzând noua învățătură de ignoranță, de absența temeiurilor filosofice, împotrivire care a continuat până astăzi, cu argumente din cele mai sofisticate, ce nu exprimă altceva decât „apărarea întunericului, toți devenind avocații diavolului". Interesantă și demnă de reținut este influența pe care o are această lucrare în epocă, în special, asupra lui ***Ghenadie din Marsilia***, care întocmește una similară, cu titlu identic, în anul 480, dar și asupra lui ***Isidor din Sevilla*** (560-636), pe care îl cunoaștem și ca autor al operei *„Originum seu etymologiarum libri XX"*, o enciclopedie latină a tuturor științelor vremii. Acesta își intitulează lucrarea *„Liber de scriptoribus ecclesiasticis"*, deci *„Cartea scriitorilor bisericești"*, în care face observații asupra stilului, cel limpede și frumos *„luculentus"*, derivat din termenul latin *lux-lucis* „lumină" sau despre cel vehement, lipsit de eleganță și care vădește un temperament autoritar.

Un alt spaniol, ***Ildefons, arhiepiscop de Toledo*** din sec. al VII-lea, va continua opera lui Isidor, cu titlul *„Liber de viris illustribus"*, descieri de vieți ale bărbaților iluștri, după exemplul înaintașilor, toate scrise în ideea de a dovedi superioritatea culturii creștine în relația ei directă cu cea păgână, idolatră.

Se poate vorbi chiar de o critică literară în epoca patristică, dacă prin

acest concept înțelegem actul de cultură ce constă în discernământul, selecția și aprecierea genurilor și a modalităților de expresie pe care le cuprinde o creație literară. Nu trebuie să ne surprindă că această disciplină, a evidențierii calităților operei de artă, a apărut chiar în Antichitate, fiind subtil utilizată de literatura clasică, perioadă în care s-au scris lucrări ce cuprindeau norme ale stilului și artei poetice, ca *„Despre stil"* a unui oarecare ***Demetrios***, *„Despre sublim"* sau *„Despre frumusețea cuvintelor"*, pentru a încheia cu două lucrări mai cunoscute, *Poetica* lui ***Aristotel*** sau *„Arta poetică"* a lui ***Horațiu.*** Această moștenire a fost preluată de patristica creștină. Îl vom aminti mai întâi pe ***Aurelius Augustinus*** (354-430), cunoscut la noi, cu numele de ***Fericitul Augustin***, a cărui operă este întinsă pe mai multe domenii ecleziologice, dar și filosofice și lingvistice ca cea intitulată *„De dialectica"* sau *„Principia dialecticae"*, operă care a circulat în tot evul mediu, alături de alte scrieri ale lui ca *„De Magistro"*, *„De Trinitate"*, lucrări ce au fost publicate independent la Basel în 1558. Un singur citat reținem cu privire la valoarea cuvintelor sau a semnelor: *„Nici o cunoaștere nu se poate dobândi sau transmite fără a recurge la ajutorul semnelor"*, doctrină ce a fost receptată de gândirea europeană medievală și modernă. Rolul lor cognitiv este reluat în *„De Magistro"*: *„Folosirea cuvintelor trebuie situată mai presus decât cuvintele în sine, căci cuvintele ne sunt date ca să ne folosim de ele,... spre a instrui pe cineva"* (Augustin, *De Dialectica*, 1991, p. 19). Despre cuvinte și stil întâlnim aprecieri, notate de către Sf. ***Vasile cel Mare***, ca observații pe marginea scrierilor unui episcop, ***Diodor*** (+394): *„Se cuvine ca noi care nu suntem duși de ambiția de a scrie, ci de a lăsa documente în cuvinte folositoare fraților, să punem în expunere și unele note despre specificul persoanei, lăsând însă la o parte problemele de critică"*, adică, dacă dialogul nu este „definit", în expunere să nu intervină tot felul de aprecieri subiective, care ar denatura atenția cititorului de la stilul și valoarea operei. Credem că observația marelui ierarh Vasile, unul din marii părinți ai Bisericii răsăritene, cu privire la patima desființării operei, prin desființarea persoanei, este extrem de necesară astăzi, când virulența atacului verbal nu mai cunoaște margini. Tot în definirea stilului și a calității scrisului trebuie amintit ***Patriarhul Fotie*** (820-891), rămas în literatura de specialitate ca un mare erudit, cunoscut și prin lucrarea sa în greacă, *„Myriobiblion sau bibliotheca"*, adică o consemnare a cărții sau cărților, o lucrare de critică literară, cu observații critice de mare finețe, prețuite de toți literații evului mediu, dar și de cei de mai târziu. Atât termenul

myriobiblion, cât și cel de-al doilea, *bibliotheca*, este alcătuit din două cuvinte, dintre care unul este comun, *biblio* „carte", termenul fiind în combinație cu θηκη (theke) „sertar, casetă", un termen care nu mai este simțit ca termen de sine stătător și îl găsim într-o serie de neologisme ca: *discotecă, pinacotecă, cartotecă* ș.a. De numele lui Fotie amintește opera lexicografică intitulată *Lexicon*, în care sunt tratate subtilitățile filologice și gramaticale ale limbii grecești. De altfel, aceste note referitoare la lectura cărților, religioase sau profane, sunt notițele de la cursurile universitare, pe care le ținea la Universitatea din Constantinopol, și care urmau să fie făcute pe marginea celor o mie de cărți, de aici primul titlu, *myriobiblion* „o mie de cărți". Acestea proveneau din domenii diferite și de mare importanță ca: istoria sacră și profană, dreptul canonic, gramatica, teologia, filosofia, literatura, medicina și istoria naturală, de aceea doctul Fotie va fi citit și așezat ca primul, atât în Orient, cât și în Occident, cu o deschidere și metodă de lectură foarte diferențiată, în funcție de domeniul abordat. Rămânând în sfera artei literare, amintim tehnica portretului și a descrierii unui personaj, aflat într-o stare anume, într-o condiție de excepție, o tehnică stăpânită de întâii Părinți, ca Sf. ***Vasile cel Mare***, o tehnică ce și-a însușit-o prin studiile sale, făcute la Atena, unde a studiat literatura clasică greco-romană. Cu un lux de amănunte, strict anatomice, descrie moartea prin înfometare sau prin înghețare, cea din urmă, cu ocazia omiliei rostite în biserică și intitulată „*Cuvânt la cei 40 de sfinți mucenici*", predică rămasă în scrierile sale și citată adesea pentru amănuntele și comparațiile plastice pe care le face autorul. Ne oprim la o exemplificare din lucrarea „*Despre preoție*" a ***Sf. Ioan Hrisostom*** sau ***Gură de Aur***, cu un portret făcut femeilor languroase, tipuri reprezentative care, așa cum reiese din descrierea autorului rămân aceleași în orice epocă istorică. Din lipsă de spațiu redăm numai considerațiile asupra veșmintelor care „*strâng cu multă exactitate pieptul ca într-un corset, forțându-l aproape să nu se mai poată umfla sau dezumfla, la sulimanurile de pe față, la vopsirea pe sub gene, la călcătura și pășirea alene, la vocea dezmierdată, la ochiul umed..., la ridicarea voalului cu cochetărie sau a hainei pe deasupra, la cingătoarea curioasă foarte și la ghetele strâmte*" (v. N. Corneanu, „*Patristica mirabilia*", p. 31). Se pare că această împodobire excesivă era o moștenire romană căci și marele scriitor grec, născut în Alexandria, de aici numele de ***Clement Alexandrinul***, în cele două lucrări, *Pedagogul* și *Stromatele*, înfierează acest desfrâu vestimentar și cosmetic: „*Genele se încondeiau și se muiau în*

[illegible], sprâncenele se încondeiau cu negreli, iar ochii se vopseau, după obiceiul matroanelor romane". Deci literatura patristică din primele veacuri ca și cea de mai târziu, sec. XII-XIV, este prin esența ei o literatură de idei, de atmosferă și concretețe istorică, conținând din punctul de vedere al stilului și al expresiei lingvistice, toate tehnicele literare care vor fi preluate de literatura medievală propriu-zisă și, prin aceasta, de către cea modernă, mai ales în arta descrierii și a portretului.

Literatura medievală în limbile greacă și latină. Reacția „clerici-lor vagantes" și mișcarea literară occidentală, numită „poetica goliardă"

După cum s-a putut remarca și în prezentarea literaturii patristice, limbile în care a fost scrisă literatura medievală sunt greaca și latina; în funcție de limba și locul de desfășurare al activității scriitoricești, autorii au fost numiți latini (pentru aria occidentală) sau greci ori răsăriteni (pentru aria orientală). Vom face o trecere în revistă a genurilor literare practicate în Orient și vom reține cele mai cunoscute lucrări. Aici, mult mai mult decât în Occident, s-au păstrat cu „sfințenie" genurile antichității. La loc de frunte stau *Panegiricele imperiale*, cu o formă stereotipă, după modelul antic, pornind de la *Panegiricul* făcut împăratului Traian de către ***Pliniu cel Tânăr***, model păstrat până la ultimul Paleolog sau alt împărat bizantin. Tot cu formă fixă este *Discursul funebru*, destinat familiilor imperiale, patriarhi și altor mari demnitari. Sunt citate discursurile funebre ale lui ***Psellos*** ca având un plus de autenticitate, prin talentul descriptiv al autorului. Tot cu o formă fixă, datorită păstrării tradiției, sunt amintite *Tratatele parenetice* (scrieri ce amintesc îndatoririle suveranilor), o operă cu pronunțat caracter retoric, ce folosește toate figurile de stil. Un alt gen practicat este cel epistolar, numit *epistolografia*, în care vom întâlni scrisori autentice sau scrisori imaginare, o formă de exprimare a sentimentelor, destul de răspândită, din care s-a inspirat genul epistolar de mai târziu.

Bizanțul excelează în ***scrierile istorice***, domeniu în care s-au păstrat modelele antice ***(Tucidide, Xenofon, Polibiu)*** cu adausuri făcute de cei care, pe lângă cronici, foloseau experiența personală, ca ***Procopius***, secretarul lui Belizarie sau ***Leon Diaconul***, cleric ce l-a însoțit pe Vasile al II-lea, Bulgaroctonul (976-1025), în războaiele acestuia împotriva bulgarilor.

Lucrările istorice poartă numele de *Cronici* de la κρόνος (crónos) „timp" sau cu numele lor complet, *Cronografe*. *Cronicile universale* redau evenimentele din vremi îndepărtate până în contemporaneitatea autorilor. ***Eusebios din Cezareea***, prin lucrarea sa, amintită mai sus și citată de toți cărturarii evului mediu până astăzi, este socotit un întemeietor al cronicii universale. Reprezentativ pentru sec. al XI-lea este ***Skylitzes***, urmat în sec. al XII-lea de ***Zonaras***. Cea mai importantă, din punctul de vedere al stilului și al limbii grecești, rămâne *Cronografia* lui Mihail Psellos, lucrare ce cuprinde douăsprezece domnii imperiale, până la căderea lui Mihail al VII-lea (976-1077), operă în care cultura enciclopedică a autorului și pedanteria limbii grecești fac să crească interesul pentru lectură. O scriere cu totul personală, prin stil și participare emoțională, păstrând caracterul istoric în derularea evenimentelor, o adevărată cronică de familie, elaborată chiar de unul din membri ei, prințesa ***Anna Comnena***, este poemul închinat memoriei tatălui ei, ***Alexios I Comnenul***, cu titlul Ἀλέξιας, Alexiáda, o lucrare redactată după moartea tatălui ei, în 1138. Cartea, tradusă și în limba română, este foarte instructivă nu numai din punct de vedere istoric, ci și pentru oglindirea vieții de la curtea imperială, cu toate aspectele ei, pozitive și negative, bătăliile, credința, obiceiurile descrise, portretul fizic și moral al împăratului, fiind incluse și relațiile acestuia cu vecinii, deci și cu noi, românii din sudul și din nordul Dunării. O mare dezvoltare a cunoscut ***literatura hagiografică***, în care viețile Sfinților se relatau după o rigoare bine stabilită, în care trebuia să fie cuprinse toate datele biografice, educația, împrejurările martiriului, minunile săvârșite de ei, în viață sau după moarte. Prin descrierea suferințelor tuturor condamnaților, a celor care se aflau în temniță, prin detaliile despre răspunsul lor în fața suferinței și a morții, din care rezulta marea putere a credinței lor, dar și prin influența pe care o avea această comportare, ieșită din comun, asupra ostașilor și a temnicerilor, cei care sfârșeau prin a se converti și a primi și ei, la rândul lor, moartea martirică, literatura hagiografică a avut un rol capital în procesul de creștinare.

Un alt gen, bine reprezentat, era acela al ***scrierilor apocrife***, din care se vor dezvolta unele ***nuvele*** și ***romane*** care s-au prelungit, prin tematica și prin stilul lor, până în zilele noastre. Aceste lucrări datează din primele secole ale creștinismului, fiind inspirate de evenimentele relatate în *Vechiul* și *Noul Testament*, și au fost alcătuite inițial în limbile siriacă și arabă, apoi traduse în greacă, o filieră care a influențat, prin lectură, arta religioasă a mănăstirilor

din Orient (Capadocia, Alexandria), introducând noi teme care au fost preluate și la Constantinopol. Amintim *Protoevanghelia lui Iacob*, opera unui creștin iudeu elenizat, din sec. al II-lea, lucrare prin care aflăm detalii despre viața Maicii Domnului, a prorocului Zaharia, detalii păstrate prin tradiție. O altă lucrare este *Evanghelia copilăriei*, de sorginte egipteană, în care Iisus, copil fiind, face o mulțime de minuni, un text care a stat la baza filmului *Copilăria lui Iisus*. Se mai amintește *Evanghelia lui Nicodim*, o lucrare de o rară frumusețe și măreție epică, în care sufletele a doi înviați dintre cei morți învie și redau, prin descrierea tărâmului celuilalt, coborârea lui Iisus în iad și eliberarea lui Adam.

Romanele și ***nuvelele*** sunt construite pe prototipuri de eroi și eroine cu virtuți exemplare, care scapă din toate întâmplările primejdioase, nu numai prin curajul lor, ci și prin intervenția protectorilor divini care înmoaie inimile tiranilor. Ele datează din vremuri arhaice și sunt adaptate la viziunea creștină. Astfel ***Heliodor, episcop de Trika*** sau ***Trikala***, în Tesalia, scrie în timpul lui Arcadius (377-408), fiul lui Theodosie cel Mare, *Istoria etiopică* sau *Iubirile lui Theagene și ale Haricleei*, o țesătură romantică ce a fost tradusă în franceză și retipărită în patru ediții la Paris (1549, 1559, 1575, 1583), o lectură care l-a încântat și pe tânărul Racine la Port-Royal. Succesul pe care l-a cunoscut în Bizanț se explică și prin aceea că în sec. al XV-lea, la Trapezunt, un nomophilax cu numele ***Ioan Eugenikos*** compunea o prefață în versuri, spre a spori bogăția stilului și varietatea expresiei lingvistice, fapt care a determinat influența acestei cărți și al stilului ei, asupra romanului cavaleresc din Occident. Un comentariu aparte merită romanul *Varlaam și Ioasaf*, o carte care ține de construcția propriu-zisă a romanului, dar și de hagiografie, prin viața celor doi eroi, unul din ei, Ioasaf, fiind trecut în unele dicționare hagiografice cu data de prăznuire sau pomenire la 26 august. S-a scris mult despre originea și despre răspândirea acestei lucrări, fiind cel mai cunoscut roman popular în toată Europa. Manuscrisul grecesc, cel mai vechi din ceea ce s-a păstrat, se află la Mănăstirea Sf. Sava din apropierea Ierusalimului și datează din sec. al XI-lea, o traducere după o versiune georgiană a lui ***Euthymios***, un călugăr din Ivir (+1028). Se estimează că lucrarea este mai veche și ar data din secolul al VII-lea, dar fără atestări precise. Ceea ce se știe este faptul că romanul a fost tradus în toate limbile și s-a răspândit în Europa apuseană, la început de sec. XIII, dacă se are în vedere o traducere în limba franceză, făcută chiar de pe un exemplar ilustrat, venit din Ivir,

traducerea pare a fi lucrarea unui cruciat, aflat la Constantinopol în 1204. În România, ultima editare a romanului, aprține editurii „România creștină", o ediție îngrijită de prestigiosul om de cultură Virgil Cândea, președinte al Comisiei Europene de Bizantinologie, în colaborare cu Magdalena Georgescu, o distinsă cercetătoare de la Institutul de Lingvistică „Jorgu Iordan" din București.

Ar mai fi de amintit, gen destul de dezvoltat în literatura bizantină, ***pamfletul*** și ***satira,*** opere în care sunt ridiculizate viciile de la curtea imperială, și sunt date în vileag falsele virtuți, demagogia, ipocrizia, ca în vestitul dialog *Philopatris*, adică „iubitorul de patrie" *(Patriotul)*, al lui ***Lucian.*** Este un gen care a fost cultivat în toată perioada evului mediu și care și-a pus amprenta pe poezia și proza satirică modernă. Nu același lucru se poate spune despre arta poetică, deoarece genul era fixat prin reguli foarte severe în antichitate, forma a fost chinga ce a strâns conținutul dominându-l, astfel că poezia s-a mărginit la circumstanțe, fixate în catrene, distihuri, întâlnite în *elogii* și *epigrame*, scrise în cea mai pură tradiție alexandrină. Singura formă lirică este cea cu conținut religios, versurile au la bază o carte a *Vechiului Testament, Geneza*, carte ce a fost versificată de ***Gheorghios Pisides,*** chartophilax (custode) la biblioteca Universității de pe lângă biserica Sf. Sofia. Cartea lui Pisides este intitulată *Hexameron*, adică „*Opera celor șapte zile*", o lucrare foarte apreciată, chiar și de cei mai rafinați intelectuali ai timpului, ca filosoful Psellos. De altfel, lucrările versificate, cu caracter religios, au fost puse pe muzică. Unul din cei mai străluciți autori ai muzicii, ca parte componentă a versului, este ***Romanos Melodul,*** cel care a cântat toate sărbătorile anului și pe cei mai mulți dintre Sfinți. Diacon la *Biserica Învierii* din Beirut, Romanos vine la Constantinopol, la *Biserica Blacherne* sau *Vlaherne*, unde are o revelație. În vis i-a apărut Maica Domnului, care îi întinde o foaie de hârtie, îndemnându-l să o mănânce, adică să o scrie. Cu adevărat lucrările lui sunt de inspirație divină, atât textul, cât și muzica. Citām câteva versuri din preludiul Imnului - Acatist al Nașterii Domnului: „*Astăzi Fecioara Îl naște pe Cel de o ființă cu Tatăl, Iar pământul, grota sa și-o oferă Nemărginitului*" (L. Bréhier, *Civilizația bizantină*, p. 296). Este cel mai reprezentativ compozitor din tot Bizanțul, așa încât traducerile nu pot reda frumusețea și plasticitatea versiunii grecești, care este în deplină tonalitate și armonie cu melosul, așa cum se vede în *Imnul Acatist*, închinat Fecioarei Maria, drept mulțumire că a scăpat Constantinopolul de sub asediul barbarilor, un cumplit asediu care s-a întins între anii 628 și 678. Acest imn este cântat în Bisericile ortodoxe,

[illegible], în a cincea săptămână din Postul Paștelui, numită Săptămâna Canonului Mare. După Romanos Melodul, a cărui poezie melodică a dominat mai multe secole (VI-XI), fiind trecut în rândul sfinților și cinstit la 1 octombrie, au fost și alți făuritori de stihuri religioase puse pe melodie, ca ***Sf. Ioan Damaschin*** și ***Cosma,*** în sec. al VIII-lea, monahi la Mănăstirea Sf. Sava din Palestina, genul fiind cultivat în mănăstiri chiar și după căderea Imperiului. Trebuie amintit și ***Leon de Bizanț,*** contemporan cu Roman Melodul, dar care s-a impus mult timp după acesta. Scrierile sale religioase sunt adevărate poeme ritmate, care au rămas în patrimoniul literar bizantin. Numărul creatorilor de ***poezie ritmică,*** numiți și *melozi*, era destul de mare, deoarece versurile cântate făceau parte din slujba canonică, bazată pe psalmodiere. Vom reda câteva din structurile formale ale poeziei ritmice sau ritmate, deoarece termenii fac parte și din patrimoniul literaturii noastre bisericești. Un mare compozitor și poet de origine română, care a ilustrat acest gen al creației în stil popular, este cantorul **Picu Pătruț** din Săliștea Sibiului, cu care încheiem scurta noastră expunere. Cântul alternat are la bază ***antiphonul,*** care a devenit și un răspuns la rugăciunea liturgică. ***Troparul*** este un refren intercalat, alcătuit dintr-o structură fixă pe o temă dată. Astăzi sub termenul de *tropar* se înțelege cântul dedicat unei anumite sărbători, ca *Troparul Bobotezii, Troparul Nașterii Domnului*, ș. a. ***Irmosul*** este melodia model, după care se cântă alte cântări întocmite pe opt versuri, o formă lăsată de Sf. Ioan Damaschin. Cartea rituală, ***Irmologhion***-ul este aceea care cuprinde seria sau melosul model pentru alte cântări liturgice. *Poemul* se prezintă sub două forme, ***kontakion***-ul sau ***condacul***, este forma ce reprezintă imnul compus dintr-o structură concisă, în care este cuprinsă însemnătatea dogmatică și morală a sărbătorii sau a vieții unui Sfânt (în cazul *Acatistului*). Cel de-al doilea, ***canonul,*** este o succesiune de mai multe cânturi și fiecare are propria lui structură. Revenim la unul din marii continuatori ai genului, stilul bizantin (melos, vers și imagine), la bardul popular Picu Pătruț din Săliștea Sibiului. **Picu Procopie Pătruț** (1818-1872) este dascălul-țăran care ilustrează *Biblia*, scrie stihuri „*stihos*", dar ilustrează și unele traduceri venite din Țara Românească sau din Franța și Elveția, cum sunt ilustrațiile [illegible] la cartea „*Crucea de argint*" a lui Eugène Sue, „*Isaak Lakedem*" a lui Al. Dumas sau „*Moartea lui Avel (Abel)*" de Solomon Gessner.

Părăsim Bizanțul și lumea răsăriteană, pentru a trece în revistă arta [illegible] în aria occidentală, unde ne vom opri la câteva lucrări de importanță capitală, scrise în latină. După instalarea popoarelor germanice, chiar

după sec. al VIII-lea cancelariile lor continuau să scrie legile, actele oficiale și corespondența în limba latină, menținută prin casta clericilor și a altor persoane cultivate, *litterati*. Această stare de fapt a făcut ca în tot evul mediu operele filosofice, teologice, științifice, juridice și chiar cele istorice, dramatice sau poetice să fie scrise în această limbă universală, cunoscută în toată Europa. După afirmația unui exeget, E.R. Curtius, *„secole întregi latina rămâne încă vie ca limbă a învățământului, a științei, a administrației, a justiției, a diplomației"*. Ca limbă a justiției, ea a fost abolită în Franța abia în 1539 de către Francisc I, dar ca limbă literară, latina a supraviețuit mult după sfârșitul evului mediu, dacă avem în vedere că Dante, Petrarca, Boccaccio au scris proză și versuri atât în latină, cât și în italiană. Spre deosebire de Orient, în Occident în tot evul mediu, au existat două literaturi, una în latină, alta în limba poporului, o latină vulgară care devenise un dialect local, așa încât sec. al XII-lea și al XIII-lea formează perioada de mare înflorire atât a literaturii în limba latină cât și a celei ce se exprima în limba ce se stabilea ca limbă națională. Și aici, ca și în Orient, poezia, poemele în limba latină sunt mai întâi cele cu subiect religios, dacă ar fi să amintim doar câteva nume: ***Adam de Saint Victor*** (+1192), monah augustinian cunoscut cu poeme religioase, cum ar fi cele 45 de imnuri, închinate sărbătorilor liturgice și Sfinților și care erau recitate în tonalitățile cântului gregorian. În a doua jumătate a sec. al XIII-lea, poemele în versuri care au cunoscut o largă circulație au fost cele semnate de ***Toma d'Aquino***, cel mai cunoscut este *Lauda Sion*, sau *Stabat Mater Dolorosa* a lui ***Iacopone da Todi***.

Operele hagiografice abundă și în această parte a Imperiului, dacă ar fi să amintim *Legenda aurea* a lui ***Iacopo da Varazze*** (1228-1298), Varazze fiind o localitate riverană, la o distanță mică de Genova, cu urme de biserici ce datează din sec. al IV-lea. Este perioada în care Dante începe a face elogiul limbii naționale, într-o lucrare redactată însă în limba latină, *„De vulgari eloquentia"*, adică *Despre elocința populară*, aici cu sensul termenului popular este cel de limbă vorbită, națională.

Scrierile cu ***caracter istoric*** nu au cunoscut amploarea celor din Bizanț, ele relatând mai ales mișcările de cucerire în diferite zone din nordul Europei sau istoria cruciadelor: Monahul ***William Malmesbury*** (+1143) scrie *„Gesta Regum Anglorum" Istoria regilor Angliei*; episcopul galez ***Giraldus Cambrensis*** (+1220) scrie despre așezarea și carcteristicile Irlandei *„Topographia Hibernica"* și *„Itinerarium Cambriae"*. O *„Istorie a normanzilor"* va fi scrisă de un benedictin, ***Guillaume de Jumièges*** (+1090), dedicată lui Wilhelm Cuceritorul. În Franța, ***Ordericus Vitalis*** (+1143) scrie o *Istorie eclesiastică* în 13 cărți, în care se relatează, în forma narațiunii, despre istoria Normandiei și despre prima cruciadă. Cea mai bună lucrare, cu o descriere cu lux de amănunte asupra cruciadelor, aparține lui ***Guillaume***, episcop de Tir (+1190), cancelar al regelui Ierusalimului, Baudoin IV, având ca titlu *„Historia rerum in partibus transmarinis gestarum"*, într-o traducere liberă *Istoria lucrurilor și a faptelor mari din părțile transmarine*. Danezul ***Saxo Grammaticus*** (+1206) scrie o *„Historia Danica"* sau *„Gesta Danorum"*, o istorie a Danemarcei și a poporului danez și islandez, în care descrie cu lux de amănunte legendele și cântecele, specifice țărilor scandinave.

Poezia goliarzilor atestă începutul poeziei profane, născută în mediul școlar, opera studenților rătăcitori sau vagabonzi *„clerici vagantes"*, cei care abandonaseră școala și trăiau din aceste pamflete, scrise în versuri, pe care le și recitau în piețe, sau, mai rău, autori sau nu, ei se dedau chiar la furturi și escrocherii, făcute cu cămătarii, spre a scoate banii necesari existenței. *Mișcarea goliardică* sau a *goliarzilor* a luat ființă la începutul de sec. al XII-lea, dar a intrat în conștiința contemporanilor mai târziu, mai precis, în timpul polemicii dintre Pierre Abélard și Bernard de Clairvaux, primul luând apărarea și susținând poeziile de persiflare și satirizare a episcopilor, abaților și chiar a călugărilor simpli, anonimi, satira lor mergând atât de departe, încât își permiteau să parodieze chiar și textele sacre sau ceremoniile religioase. Este cu siguranță prima deviere în plan moral, când sacrul este amestecat cu profanul, când planurile se amestecă nepermis de mult, când *umanul*, mai bine spus *„umanismul"* apărut în toată goliciunea sa, își manifestă lipsa de discernământ, confundând lupta împotriva omului decăzut și neloial, statutului pe care și l-a ales (clerul), cu substanța sacră pe care nu o cunoaște și pe care o umanizează, reducând-o la tipologia decăzută a omului. Operele acestor poeți goliarzi, cele care s-au păstrat, sunt în genere anonime, excepție fac persoanele cunoscute ca persoane erudite ale timpului, cum este ***Gautier de Lille***, un magistru care a deschis o școală proprie și care a scris pe lângă poeme, poezii sau elegii ocazionale. Cel mai cunoscut dintre poeme este cel ce poartă titlul *Dialogus contra Judeos* sau *Alexandreis*, cel de-al doilea, după cum o indică și numele, este cea mai cunoscută povestire dedicată împăratului model și cuprinde o evocare a vieții lui Alexandru Macedon. Elogiile ocazionale sunt un fel de panegirice, ca poema scrisă la moartea lui Thomas

Beckett sau *Oda de încoronare a lui Filip August*. Este autorul cel mai cunoscut, care se impune mai ales prin lucrarea *Apocalypsis Goliae*, o satiră violentă la adresa întregului corp ecleziastic care pierduse idealul. De remarcat metafora *Golia* sau *Goliat* ca simbol al răului, prezent în epocă. Marile biblioteci din Occident (Cambridge, München, Londra, Oxford, Paris) au sute de manuscrise cu operele poeților goliarzi, cunoscuți sau anonimi. Notăm unul din celebrele manuscrise anonime cu titlul *Carmina Burana*, cel compus cu aproximație, în 1225, și a fost descoperit într-o mănăstire benedictină din nordul Bavariei. Este scris pe 120 de file de pergament, iar versurile sunt amestecate ca tematică, și redactate atât în franceza cât și în germana medievală. *Burana* se explică prin termenul latin *bura*, „aba", „dimie" sau „țesătură groasă de lână" din care erau confecționate veșmintele școlarilor săraci, ale „*clerici*-lor *vagantes*". Pe acest text a compus Carl Orff, în 1937 cantata pentru soliști, cor și orchestră *Carmina Burana*, în stil neoclasic, cu o ritmică obsedantă, ce evocă întocmai starea de spirit a epocii. Poezia goliardă și-a păstrat până târziu caracterul de poezie de societate, recitată în grup și, adesea, însoțită de cânt sau de muzică instrumentală sau chiar de dansuri populare. Deși se derula în mediul orășenesc, această poezie era foarte populară, deoarece ea reflecta mentalitatea studenților nevoiași care nu stăteau într-un loc, ci colindau din oraș în oraș, cântând mizeria pe de-o parte, și luxul privilegiaților, al bogătașilor, pe de altă parte, satira lor fiind extrem de virulentă cu precădere împotriva ierarhiei ecleziale, în frunte cu papa, pe care o denunțau subliniind avariția acesteia. Ei posedau, prin inteligență, o anumită formă de satirizare, pornind de la învățătura însușită în sălile de curs. Astfel în fruntea versurilor puneau câte un acrostih interesant cum este acrostihul numelui Cetății Eterne, derivat dintr-un verset ce aparține Sf. Ap. Pavel: „*Radix Omnium Malorum Avaritia*", „*Rădăcina tuturor relelor este iubirea de arginți*" (I Timotei, 6, 10). Redăm din *Carmina Burana* câteva versuri ce ilustrează filosofia nimitniciei, spiritul de hoinar pe pământ, pe care îl simțea adesea poetul goliard, versuri ce sunt tălmăcite de poetul Romulus Vulpescu: „*Clocotind în sinea mea Foc de supărare, Din tot sufletul vă spun Trist nevoie- mare: Din pământ sunt plămădit, Humă trecătoare. Sunt o jucărie în vânt, Frunză călătoare. Căci nu semăn nicidecum, Cu-nțeleptul care, Se așază cu temei, Pe o stâncă Tare*". În aceste versuri este exprimată cu claritate ideea dublurii, mai corect, a dedublării, a vieții netrăite în conformitate cu învățătura primită, de unde nostalgia și regretul pentru această neconcordanță

sau rupere spiritual dureros, dezacordul sau ruptura între puritatea învățăturii evanghelice și noroiul vieții reale, adevărate, a societății care se îndepărta tot mai mult de Dumnezeu.

Creații literare cu caracter religios și profan în limbile naționale; periodizare și caracteristici generale

Noile realități și cerințe ale societății care se forma în structurile noilor prefaceri, cultura, dar mai ales interesul pentru ea, depășea sferele ecleziastice și de aici marea dificultate de a avea acces la informațiile care erau în limba latină. Mai mult, chiar participarea la actul sacerdotal al Sf. Evanghelii era pentru cei neinstruiți o problemă, din ce în ce mai dificilă, în a percepe exact miezul învățăturii duhovnicești, fapt care a făcut ca în 812, la Conciliul din Tours, să se lanseze apelul către preoți, solicitându-le efortul de a predica și a explica *Evanghelia* în limba poporului. Primul lucru care se realizează, mai ales în țările anglo-saxone, este traducerea masivă a lucrărilor teologice și canonice și elaborarea unor mici vocabulare de corespondențe din latină în limba locală. Așa se face că în sec. al IX-lea, **Alfred cel Mare** traduce în anglo-saxonă principalele lucrări ale lui ***Orosius, Boethius*** și ***Grigorie cel Mare***, iar în sec. al XI-lea un monah erudit, **Aelfric,** alcătuiește primul vocabular latin-englez și traduce din latină predicile reprezentative. Curajul este evident în momentul în care se hotărăște să se treacă la traducerea *Genezei* direct în limba anglo-saxonă orală sau vorbită. Mai bogate sunt informațiile cu privire la literatura din spațiul german, unde la sfârșitul sec. al VIII-lea avem primul document literar, *Cântecul lui Hildebrand*, iar în anul 830 epopeea religioasă *Heliand*, cuprinzând 6000 de versuri în saxona veche, ca apoi, în 869, să apară un *Evangheliar*, adică textele celor patru *Evanghelii*, scrise în versuri ritmate de **Ottfried von Weissenburg.** Spre sec. al XII-lea încep să circule și producții literare cu caracter evasireligios, ca o prelucrare din 1130, după o versiune franceză a *Cântecului lui Alexandru* (se subînțelege Makedon), în traducerea liberă a unui cleric din Trier, iar în 1147, la Regensburg, este atestată o primă istorie laică, *Kaiser-Chronik*, „*Cronica împăraților*", fiind alcătuită după modelul bizantin al cronicilor.

În Franța, la Strassburg în 843, apare un document „*Jurământul de la Strassbourg*", un document lingvistic al celor două limbi vorbite, franceza și germana. Primul text, de interes pur literar, apărut în limba franceză este

Cantilena Eulaliei, în sec. al IX-lea, cel de-al doilea termen *eulália* provenind din grecescul ευλάλια, cu sensul de „vorbire, exprimare frumoasă", deci un „Cântec (dulce) al vorbirii frumoase".

Poemele ***hagiografice*** sunt înregistrate începând cu sec. al XI-lea, cu povestiri despre *Viaţa Sf. Léger* sau *Viaţa Sf. Alexis*, un secol al trecerii în mileniul al II-lea, când, după acest model al laudei vieţilor Sfinţilor, se înfiripează poemele eroice, cunoscute în literatura franceză cu numele ***chansons de geste***.

În Spania, prima compoziţie literară în limba naţională este atestată în anul 1140, *Cântecul Cidului*, iar în Italia, cu un secol mai târziu, în sec. al XIII-lea, **Francisc de Assisi** a alcătuit un poem, intitulat *Cântecul Soarelui*, pe care îl găsim alături de poemele lirice specifice, cuprinse în lista de la curtea siciliană a lui Frederic al II-lea. O idee de ansamblu asupra acestei dezvoltări a literaturilor naţionale, în Europa latină, este aceea că „*de la 1100 până la 1275, literatura şi cultura spirituală franceză constituie modelul celorlalte naţiuni*", aşa încât literatura germană a preluat temele din poezia franceză, iar aceasta, la rândul ei, a fost înrâurită de literatura hagiografiei orientale.

În Renaştere, se impune literatura romanelor cavalereşti, dominatoare fiind cele ale lui **Ariosto** şi **Torquato Tasso.** Începând cu sec. al XIV-lea se impune şi se evidenţiează net o altă arie culturală europeană, Italia cu Dante şi Petrarca. Dominante, în Occident, au fost culturile romanice, aşa cum se remarcă şi în cazul Angliei, în care numai după cucerirea normandă, „*cultura engleză devine pentru câteva secole o anexă a celei franceze, timp în care Parisul este capitala literară a Angliei*". Iată argumentul pentru afirmaţia potrivit căreia cultura de tip romanic este mai veche, ea fiind în mare parte înrâurită de cultura bizantină, prin romanitatea Imperiului.

Geneza şi caracteristicile literaturilor naţionale

Cauzele naşterii literaturii naţionale:

a) Creşterea numărului acelora care nu aveau acces la limba latină, limba docţilor, şi ignoranţa cvasitotală, înregistrată mai cu seamă, în rândul populaţiilor nelatine. Trebuie menţionat faptul că limba franceză a fost cea mai privilegiată deoarece până în sec. al IX-lea, ca şi româna, era foarte apropiată de latină, ambele numindu-se „*lingua romana*", ca un secol mai târziu, în sec. al X-lea, franceza să capete un caracter regional pronunţat, numindu-se „*lingua gallica*"; b) acest tip de literatură nu este o literatură populară, anonimă, ci are un autor cunoscut, care este produsul culturii ariei pe care o reprezintă; c) creaţiile literare, în limbile naţionale au fost destinate a fi recitate sau cântate în public, spre a impresiona, spre a induce o gamă variată de sentimente, mai ales atunci când erau acompaniate de un instrument muzical; d) literatura, în limba naţională, era destinată numai acelora care nu erau instruiţi, deci nu ştiau să scrie şi să citească, o stare de fapt ce caracteriza o categorie foarte mare de persoane, din toate păturile sociale, inclusiv cele aristocratice. Este suficient să reamintim semnificaţiile termenilor latini din sec. al XIII-lea, când *laicus* era sinonim cu *illitteratus* (necunoscător al limbii latine sau greceşti), iar *clericus* însemna „student" dar şi „om învăţat", sinonim cu *litteratus*.

Creaţiile timpurii, specifice şi în mediul anglo-saxon, sunt ***poemele epice***, din care cel mai vechi, care s-a păstrat, este atestat în sec. al VIII-lea, cu numele *Beowulf*, un personaj din lumea războinicilor aflaţi la curţile împărăteşti. Caracterul de mare nobleţe al eroului, vitejia de care dă dovadă în acţiunile sale, curajul, spiritul de sacrificiu pentru salvarea poporului său îi dau dimensiunea şi caracterul specific de epopee, care va fi transpusă mai târziu în romanele cavalereşti. În Franţa, *chansons de geste*, nume provenit din latinescul *gesta* „povestire istorică" sau românescul „cântec de vitejie", un cântec ce este desprins din *balada populară*, deoarece, la noi, literatura medievală s-a menţinut multă vreme în forma ei orală. Amintim faptul că aceste *cântece de vitejie*, în forma poemului epic, sunt o adaptare la spiritul religios, al hagiografiei, a descrierii vieţilor de Sfinţi. De altfel, literatura specifică, *omiliile*, adică tot cuvântul de învăţătură al Bisericii, toate creaţiile s-au transmis pe aceeaşi cale orală, din sec. al X-lea până în sec. al XVI-lea. Este suficient să ne referim la textul *Manuscrisului de la Ieud*, localitate maramureşeană, în care este atestată existenţa unei mănăstiri în sec. al XI-lea şi a unei biserici de lemn, care dăinuieşte şi astăzi, fiind cea mai veche biserică de lemn din Europa, construită în Anul Domnului 1362.

Chansons de geste datează din ultimele decade ale sec. al XI-lea şi sunt foarte răspândite în sec. al XII-lea ca spre sfârşitul secolului, ele să fi transpuse în proză, şi să devină romane de aventuri, inspirate din viaţa de la curtea regală. *Cântecul lui Roland* datează din sec. al XI-lea şi are ca subiect un fapt istoric real petrecut în anul 778, când Carol cel Mare luptă în Spania, însoţit de contele Roland. Acesta dă dovadă de abnegaţie şi luptă vitejeşte

pentru Franța, cu toată ființa și voința cavalerului, până la ultima sa fărâmă de viață, în trecătoarea de la Roncevaux. Câteva versuri din traducerea lui Teodor A. Naum: *„Ah! pentru spada asta mult mă doare, / Mai bine mor, n-o las pe mâini barbare, / Păzește Doamne, -a Franciei onoare! / El vede-atunci că viața-ntr-însul nu-i, / Spre Spania culcatu-s-a pe-un gruiu, / Se bate-n piept, tresare pieptul lui / -Mărturisesc acuma cerului, / Păcatele pe care le făcui, / Mari și mărunte, de când mă născui / Și până azi, când doborât căzui"/ Mâna-i dreapt-o-ntinde Domnului / Și îngerii coboară-n jurul lui"*. Iată cum eroul creștin, Roland, este personificarea eroismului, a onoarei cavalerești, a prieteniei, a dragostei pentru „dulcea Francia", a loialității și devotamentului unui vasal pentru suzeranul său regal, Carol cel Mare. Acest poem a avut o mare influență și este atestat, în sec. al XIII-lea, în toată literatura anglo-saxonă și chiar în cea italiană, dacă ar fi să amintim doar doi autori, pe **Matteo Maria Boiardo** (Boierul) cu *„Orlando innamorato"* și pe **Ludovico Ariosto** cu *„Orlando furioso"*. În Germania, *„Cântecul Nibelungilor"* în germană *Nibelungenlied*, sec. XII, are ca punct de plecare o perioadă mult mai veche, ce ține de mitologia scandinavă, lucru remarcat chiar din formele lexicale utilizate. *Nibelung* înseamnă „fiul ceților", al „întunericului", ce domnește ca rege peste un neam legendar de pitici, posesori ai unei imense comori, *Nibelungenhort*, pe care pune stăpânire Siegfrid, după ce a reușit să-l ucidă pe Nibelung. Nu desfășurăm subiectul și nu caracterizăm personajele, ci adăugăm doar ceea ce-l separă, din punct de vedere conceptual, de *„Cântecul lui Roland"*, o anume fatalitate, caracteristică cântecelor din epoca migrațiilor, o lipsă a perspectivei creștine, căci ei nu au simțul patriei și al statului, al valorilor axiologice sau ontologice, specifice viziunii creștine. Căutarea tensionată și lupta permanentă, care are loc între personajele întâlnite, este dominată în exclusivitate de obținerea comorii, scopul nu este cel de apărare a credinței și a patriei, a adevărului și a onoarei cavalerești. Această epopee a fost numită, pe drept cuvânt, epopeea Europei, a epocii migrațiunilor, ea fiind alcătuită dintr-o sumedenie de crime, comise pe zona întinsă a Europei, de la coastele Mării Baltice până în câmpia Tisei, iar eroii sunt, pe rând, burgunzi, saxoni, danezi, huni, ostrogoți, ale căror moravuri barbare sunt descrise cu lux de amănunte, pe un fundal al acțiunii spiritelor negative, demonice.

În Spania, un loc de frunte îl ocupă *„Cântecul Sidului"*, un poem tipic spaniol, compus cam pe la anul 1140 și care reprezintă literatura castiliană, un poem în care nu numai protagonistul, ci aproape toate personajele au avut o existență reală, un rol istoric. *Sidul* reproduce cuvântul arab *sayyid* („stăpân"), „domn", dar are și sensul figurat de „luptător" și de „viteaz". Tema centrală a poemului este triumful și elogiul făcut unui cavaler care a fost lovit în demnitatea sa și, mai ales, în ceea ce avea el mai sfânt. Multele rugăciuni exprimate în poem au la bază, cu siguranță, texte hagiografice, iar poemul a fost inspirat de *Cântecul lui Roland*, prin unele paralelisme, făcute între comportamentul unor personaje și ale unor descrieri, chiar și în exprimarea unor stări afective, care, după părerea noastră, nu pot fi explicate numai prin influențe, ci printr-un comportament comun, o stare de spirit comună tuturor creștinilor din lumea Imperiului, ce a fost dominat de Biserică. De altfel, Sf. Ap. Pavel le exprimă clar, arătând că prin Hristos, în credință, suntem uniți afectiv: *„nu mai este elin și iudeu, ...barbar, scit, rob ori liber, ci toate întru toți, Hristos"* (*Coloseni*, 3, 11). Ar mai fi de amintit, tot ca epopee războinică de preamărire a unui erou, *Cântecul despre oastea lui Igor*, tradus și cu sintagma *„Expediția lui Igor"*, termenul *polcu* în limba rusă are și sensul de „expediție". Tema reprezintă un fapt real, încleștarea și lupta statului din Kiev contra cumanilor și a tătarilor. Igor este cneazul Novgorodului de Nord, cel care în 1185 conduce expediția, dar este înfrânt și cade în captivitate. Aici, nu vom întâlni elementele creștine, obișnuite în caracterizarea personajelor, fiind prezente numai faptele de arme, iar eroii cheamă în ajutor forțele naturii, o dovadă a neintegrării acestora în practica vieții creștine. Lăsăm la o parte literatura franceză, a romanelor și povestirilor versificate *„fabliaux"*, specifică secolelor XII-XIV, dintre care cel mai popular este *Romanul lui Renart*, un roman ce a dominat aproape patru secole. Numai așa se explică și curiozitatea lingvistică, prin care termenul latin *vulpiculum*, care a dezvoltat în franceza veche, o formă nouă, *goupil*, în uz în sec. al XII-lea, a fost înlocuită de *renard*, „vulpoi". Un alt termen care ne reține atenția, fără a ne ocupa de evoluția și specificul lui, este *jonglerul*, provenit din latinescul *jocularis, joculator*, un termen derivat din *jocus*, cu sensul de „joc", „divertisment". Derivatul latin a dat în franceză o formă nouă, *jugleor, jongleur*, în provensală *joglar*, iar în italiană *giullare;* în germană avem o creație autohtonă, *Spielmann*, termen care desemna inițial *mimul* din comedia antică, greacă și latină. Bufon, saltimbanc, scamator, dresor de animale, acesta nu prea era admis la curțile imperiale, aici, locul fiind rezervat întotdeauna cântăreților și poeților de curte. În Occident, o dată cu perioada carolingiană și ottoniană,

când fastul de la curte începe să scadă, *mimul* adevărat dispare și are loc o fuziune a poeților cu jonglerii, aceștia fiind nevoiți să iasă în piețele publice spre a supraviețui, un fapt ce se petrece începând cu sec. al X-lea până în sec. al XV-lea. Din sec. al XIII-lea este reținută mai ales perioada ce inaugurează epoca în care au apărut romanele cu scop moralizator, bine conturat: predici, alegorii, poeme morale, ce pun în evidență o maturitate analitică, mascată sub semnul alegoriei. Cel mai reprezentativ pentru această categorie de romane este *Romanul Trandafirului* sau *Romanul Rozei*, o operă ce a dominat trei secole, de aici și influențele ei pe tărâm literar, în ceea ce privește alegoria și didacticismul. *Trandafirul* este începând cu această epocă simbolul iubirii, cu cele două componente, cupa înmiresmată și plăcută vederii și spinii care fac dificilă culegerea lui, devenind astfel un simbol al sacrificiului necesar oricărei cunoașteri sau iubiri adevărate. Nu întâmplător, acest simbolul medieval a fost reluat de Umberto Eco în romanul său *În numele trandafirului*, reprezentând lupta și incapacitatea omului de a găsi unitatea celor două lumi, ideală și reală, mai ales atunci când istoria frânge, ucide continuitatea cunoașterii.

Prin modificările sociale substanțiale, în a doua jumătate a sec. al XII-lea, monahul erudit nu mai constituie modelul, centrul mutându-se în lume, la viața ce se desfășura la curte. Spațiul în care civilizația prindea contururi sofisticate, unde intrigile și falsitatea deveneau subiecte predilecte pentru toți autorii ce urmăreau cu interes această viață, plină de intrigi este curtea princiară sau regală, mult diferită ca moravuri, de cea imperială. Aici, întâlnim cavalerii rătăcitori, numiți poeți, amatorii de aventuri galante, și vieții picante pe care o redau apoi cu exagerările specifice, în romanele de curte. Să reținem și aici o curiozitate lingvistică, de interes cultural, numele operei literare numită astăzi ***roman***. Știm că sensul primar al termenului *roman*, în Imperiu era acela de „latin", devenit în evul mediu timpuriu și numele populației vorbitoare de altă limbă decât *latina*, cea care a rămas doar în instituțiile centrale, în Biserică și Justiție, cunoscută și cu numele de *Jurisdicție* eclezială . Prin extensie, termenul a definit orice creație epică, în versuri sau proză, scrisă în *limba națională*, așa încât o operă transpusă din latină în limba națională era un *roman*. *Limbile romanice*, cu numele naționalităților bine conturate, apar la sfârșitul evului mediu, când termenul *roman* va desemna în exclusivitate noul gen literar. Acum se cristalizează romanele cu cele două teme principale, *cavalerismul* și *dragostea curată* dintre doi tineri care își jură credință, cu prețul vieții. Trebuie amintit poemul, început

de eruditul **Chrétien de Troyes**, *Tristan și Isolda*, un roman în care elementul creștin, mistic, este bine conturat, alături de influențe antice, de inspirație siciliană. În poemul cavaleresc *Perceval*, găsim introducerea elementului creștin chiar în substanța poemului. Mitul lui Graal este substituit esenței cupei, sângele lui Iisus Hristos. Cavalerul Perceval a pornit spre curtea regelui Arthur, în găsirea Graalului, noul simbol al Potirului ce ar conține sângele lui Iisus, ce a curs în timpul răstignirii și a fost adunat de Sf. Iosif din Arimateea. Ideea centrală, ce domina acum, este aceea a subordonării ambițiilor, ce definesc curajul, vitejia și onoarea, unor valori existențiale, ontologice, prezente în idealurile morale și religioase, spre a ajunge, prin purificare, la starea de a putea fi părtași la ceea ce, în termenii creștini, se numește ***comuniune cu Dumnezeu*** și cu semenii, prin puterea ce ne-o dă *Comuniunea* sau *Împărtășania cu Hristos*, în cadrul *Sfintei Liturghii*, la sfârșitul căreia suntem invitați: ***„cu dragoste și cu frică să vă apropiați"***. Acesta este aspectul creștin al mitului Graal provenit din mitologia scandinavă, mai precis de la celți. Aici, care cu totul altă semnificație, toatal diferită de cea creștină

Mergând pe firul creației literare medievale, întâlnim *lirica trobadurilor* sau a *truverilor*. Termenul provensal *trobaire, trobador* a fost apropiat de verbul francez *trouver* „a găsi, a inventa", de unde s-ar explica numele poeților, o explicație nu tocmai lingvistică. Termenul *trobar* este un descendent al termenului latin medieval *tropare*, provenit din greacă, cu sensul de „a compune tropi". Termenul ***tropus***, în română ***tropar***, este cunoscut în latina medievală creștină din sec. al IV-lea. Tot în latina creștină s-a menținut, ca și în greacă, τροπαριον (tropárion), cu sensul de *„alcătuire de [illegible] scurt, în versuri sau proză"*, ce sintetizează acțiunea unei sărbători și care se cântă sau rostește cu ocazia sărbătorii respective, un termen înlocuit astăzi cu cel de ***imn***. În Franța, trubadurii erau din sud, de aceea scriau în provensală (occitană), muza inspirației lor era, invariabil, iubirea, stârnită adesea de o curteană sau o castelană, de obicei inabordabilă, ceea ce face ca specificul acestei poezii să fie spiritualitatea și nu senzualitatea. Poezia lor nu poate fi separată de muzică, melodia fiind, adesea, chiar mai importantă decât versificația și este net deosebită de cea a *truverilor*, aflați la nord de Loara, concentrați în Normandia, Picardia și Flandra. Poezia truverilor este mult mai directă și este lipsită de savanta și subtila metafizică a iubirii platonice. Din această poezie și din cortegiul de poeți, istoria literaturii franceze l-a reținut pe **Charles d'Orléans**, *„prințul poeziei medievale"*, *„ultimul dintre poeții*

curteni ai vechii Franţe... un artist cu care se încheie o epocă - a curteniei. Această poezie melancolică şi fină anunţă nu numai sfârşitul unui gen, ci şi pe cel al unei clase sociale, al unei epoci" (Ov. Drimba, *Istoria culturii şi civilizaţiei*, III, p. 541).

Un loc aparte, în literatura creştină medievală, îl ocupă **Dante Alighieri** (1265-1321), poetul florentin cu poemul *Divina Comedie*, o sinteză nu numai a poeziei, ci a întregii culturi medievale. Ca formă şi specie literară, capodopera pe care o avem în vedere este o „viziune" mistică, profund religioasă, iar prin bogăţia de date şi de idei este o *summa theologica*, dar nu numai în teologie, ci şi în ştiinţă, filosofie, literatură şi istorie, *„un compendium al culturii secolelor XII-XIII"*. Nu vom stărui asupra subiectului, foarte cunoscut, ci amintim doar faptul că opera nu este altceva decât o viziune a lumii de dincolo, de pe „tărâmul celălalt", care, potrivit dogmei romano-catolice, este alcătuit din trei spaţii, *Infernul*, *Purgatoriul* şi *Paradisul*. Această viziune a celor trei spaţii a determinat împărţirea poemului în trei cantice sau părţi, în care avem de-a face cu figurile clasice şi creştine, cu universul legendelor lumii păgâne, dar şi cu figurile luminoase ale *Noului Testament*. Trebuie ştiut că Dante şi-a intitulat poemul simplu, *Commedia*, deoarece în evul mediu, conceptele referitoare la ***tragic*** şi ***comic*** nu aveau în vedere formele dramatice fundamentale, ci formele stilului pe de-o parte, iar pe de alta, poemul începe într-un cadru profund tragic, continuând într-o notă de progresivă redresare spre un final fericit. Tonalitatea stilului este cea a limbii italiene, populare, în care lipsesc tonurile grave, specifice eposului clasic latin, al tragediei. Subliniem că epitetul *„divină"* a fost adăugat de contemporani, prin referinţa la înaltul sens teologic, moral, filosofic şi civic al operei şi a rămas definitiv din anul 1372, la 51 de ani, după moartea poetului. Menţionăm în mod special simbolismul religios, ordinea sacră, aproape geometrică, a alcătuirii poemului. Este vorba de o arhitectură sacră exterioară şi interioară. Cea exterioară se referă la componenţa poemului, bazat pe simbolica lui trei, a Sfintei Treimi, şi pe multiplul său, cifra nouă. Cele trei cantice, de dimensiuni egale, au fiecare din ele câte 33 de cânturi, vârsta Mântuitorului, plus cântul introductiv, adăugat spre a avea cifra 10, „cifra perfecţiunii" în total 100, iar strofa se menţine la trei stihuri *(terţina)* şi fiecare din cele trei cantice se termină cu vocabula *stele*. *Infernul* este împărţit în nouă regiuni, cercuri sau „bolgii", muntele *Purgatoriului* are nouă terase sau brâie succesive, adevărate căi de acces, iar *Paradisul* este împărţit în nouă

ceruri cereşti, la care se adaugă *Empireul*, spre a se ajunge din nou la cifra 10, *a perfecţiunii*. Atât termenul *Empyreum* [*en* + **pyr.** *(pyrgos)* „foc"], cât şi conţinutul lui semantic este preluat de Dante de la filosofii greci, care îl situau ca parte extremă, regiunea cea mai de sus a focului (centrului), pe care Dante o imaginează ca parte a cerului, rezervată Sfinţilor. Unii exegeţi cred că Dante ar fi fost inspirat de o lucrare similară arabă, o legendă islamică, răspândită începând cu sec. al VIII-lea sau al IX-lea, despre o călătorie imaginară în cele trei spaţii *Iad*, *Purgatoriu* şi *Cer*, uitându-se faptul că mahomedanismul s-a născut după sec. al VI-lea, într-o copiere aproape perfectă a creştinismului şi de aceea islamul a fost numit de către un contemporan din sec. al VIII-lea, Sf. Ioan Damaschin „erezia cea mai recentă", în lucrarea sa, *De ortodoxia fide*. Desigur că la baza acestei viziuni a stat o întreagă doctrină, cunoscută în Orient, prin *Vechiul Testament*, dar şi prin scrierile patristice orientale, parcurse de „fericiţii Părinţi", pomeniţi chiar de Dante, printre care Augustin şi Ieronim. O literatură populară de natură creştină, transpusă în islam, a circulat şi în arabă, poate interceptată de copişti în cruciadele din Orient, de unde [illegible] pătrunde structuri lingvistice aparent intraductibile, lipsite de sens, ca cea integrată în *Infernul* lui Dante: *„Papé Satan, papé Satan, aleppe"* (*Infernul*, VII, 1) cu un echivalent în arabă: *„Bab Şaitan, bab Şaitan, lebb"*, cu sensul *„E uşa diavolului, e uşa diavolului, opreşte-te!"*. Ca şi în traducerile succesive ale *Bibliilor*, în munca de creaţie, prin lecturi repetate, analogii, este imposibil ca, din punct de vedere lingvistic, autorul să nu fie tributar unor expresii pe care le preia din materialul consultat, fără a-i ştirbi însă originalitatea.

Redăm finalul poemului *Paradisul*, din partea numită *Empireu*, unde poetul contemplă Trandafirul Ceresc, în care vede ceata Îngerilor şi a Fericiţilor, şi unde Sf. Bernard, ultima lui călăuză, îl îndeamnă să privească triumful Fecioarei Maria, al Sfintei Treimi şi, o dată cu aceasta misterul dublei naturi a lui Iisus Hristos, dar pe când privea această nespusă frumuseţe, un fulger pune capăt viziunii sale şi poetul îşi încheie poemul cu versurile ce degajă neputinţa umană, micimea creaturii, dar şi forţa ei, pusă în mişcare numai de iubirea purificatoare: *„Mai mult să spun nu-s vrednic în cuvinte; / [illegible] vrerii Sale, privind pe-a mele, / asemeni roţii mă-mpingea-nainte / iubirea ce roteşte sori şi stele"*. Desigur că aici este vorba de iubirea creştină, spirituală, iubirea faţă de ceea ce reprezentau Fiinţele pe care le-a văzut în Empireu, despre care nici nu poate vorbi, dar ştie cu siguranţă că numai

această iubire a lui a putut roti „sori și stele", o iubire pe care Sf. Ap. Pavel o caracteriza ca cea mai mare dintre virtuțile creștine, căci nici o altă virtute nu este atât de importantă ca iubirea: *„De-aș grăi în limbile oamenilor și ale îngerilor, dar dacă n-am iubire făcutu-m-am aramă sunătoare și chimval zângănitor. Și de-aș avea darul profeției și de-aș cunoaște toate tainele și toată știința și de-aș avea credința toată să pot muta și munții, dar dacă n-am iubire, nimic nu sunt... Și-acum rămân: credința, nădejdea, iubirea, acestea trei; dar* ***cea mai mare dintre ele este iubirea"***. (*I Corinteni*, 13, 1, 2, 13). Orice creștin care are cunoștințe sumare, din punct de vedere teologic, și a citit *Biblia*, în special *Noul Testament*, va regăsi în capodopera dantescă toată cultura creștină a evului mediu, cu legendele apocrife, cu practicile oferite de literatura ascetică a timpului, cu ideile filosofice și morale clare, pe care le-au urmat monahii și toți cei aleși care au ajuns în Empireu, și pot sta alături de Îngeri și Sfânta Treime, iar cei ce le-au ignorat sunt ținuți captivi de porțile *Infernului* pe care scrie: *„Lasciate ogni speranza voi ch'entrate qui"*, *„Lăsați orice speranță voi cei intrați aici"*. Arta literară a lui Dante este nemuritoare fiindcă se adresează sufletului, același în orice epocă istorică, oferindu-i hrană lipsită de perisabilitate, în conținut și formă, cea care asigură *„tinerețea fără bătrânețe și viața fără de moarte"*; o concentrare filosofică, într-o structură lingvistică specifică numai limbii române, care se explică prin experiența a două milenii de creștinism, trăit într-un spațiu mereu agresat de forțe potrivnice.

Arta creștină, specific și periodizare

Imperiul roman târziu și arta romană

Arta romană este o palidă reminiscență a Imperiului, cu palatele sale imperiale, cu arenele și amfiteatrele sale, rămase până astăzi în mulțimea frânturilor, a vestigiilor scoase la iveală de arheologi, dar și a tehnicilor folosite în fiecare parte a Imperiului, de unde împrumutau elemente ale structurilor locale. Soliditatea construcțiilor, prin linii drepte sau ușor rotunjite, utilizarea pietrei, exploatarea simetriilor în costrucții și apeducte, suprapunerea în terase a bazinelor de acumulare a apei sunt elemente atribuite acestei influențe. Dominantă, în Imperiul Roman, era arta elenistică, mai ales în Orientul asiatic (cu referire la Asia Mică) și în statele întemeiate de Alexandru Macedon, în orașe ca Alexandria, Cartagina, Antiohia. Dar, o dată cu decăderea Imperiului, mai ales din sec. al III-lea până în sec. al V-lea d.Hr., are loc și decăderea artei elenistice, umană prin excelență, făcându-și apariția arta orientală, deosebită prin introducerea elementului supranatural, prin care se căuta depășirea umanului, mai ales prin prezențe serafice, rezultate ale transcenderii dincolo de fire. Până la Constantin cel Mare, în întreaga lume romană arta elenistică era reprezentativă, dar libertatea obținută de noua religie creștină și victoriile împăratului fac să se schimbe tematicile și mentalitățile lumii arhaice, în care domina gestatea păgână. Credința cea veche, încetul cu încetul, este desființată, împăratul aduce prinoase Dumnezeului celui viu, Creatorului, Unuia care, prin Fiul Său, se face cunoscut și devine parte integrantă a Universului, înrudit acum cu oamenii, prin suferința asumată a Fiului Său dar și prin sfințenia pe care le-o descoperă. Această deschidere se face nemijlocit, adică în mod direct prin prezența lui Iisus și miracole, miracol la care este părtaș chiar împăratul Constantin cel Mare. De aici o altă mentalitate, un alt orizont deschis, în care împărații construiesc alte palate, bazilici imperiale, arcuri de triumf, biserici, care pe suprafețe ce se întindeau pe tot cuprinsul Imperiului, așa încât se poate vorbi de o *artă imperială*, de o nouă orientare, cea creștină. Începând cu sec. al VI-lea, Constantinopolul sau Noua Romă devine, sub marele Justinian, centrul

unei şcoli de artă închegată, cu trăsături specifice ce se va numi ***arta bizantină***. Despre edificiile ce s-au înălţat în această perioadă şi despre provinciile în care ele s-au aflat la mare cinste ne vorbeşte *Tratatul despre edificii* al lui Procopius. Despre constructorii celebri şi despre fastul artei cu decoraţiuni murale, realizate prin placaje de marmoră sau de mozaicuri, despre somptuozitatea ornamentaţiei şi armonia culorilor, chiar în pardoseli, despre lambriuri şi despre mozaicurile cu fond auriu, am vorbit în descrierea monumentalei Biserici imperiale *Sfânta Sofia*, grandioasă şi unică, un adevărat miracol al artei arhitecturale bizantine şi model pentru catedralele patriarhale din Occident, dacă ar fi să amintim doar monumentala catedrală *San Pietro* de la Roma. O tehnică nouă a sculpturii se face simţită încă din sec. al IV-lea, o sculptură decorativă care se baza pe impresionism, relieful fiind sugerat prin contraste de lumină şi întuneric, tehnică ce duce la renunţarea treptată a sculpturii în spaţiu. Această tehnică progresează repede, aşa încât în sec. al V-lea rafinamentul contrastului între lumină şi umbră este din ce în ce mai puternic şi mai evident în natura ornamentului, în care apare şi se dezvoltă aşa-zisa *sculptură ajurată* care nu se prinde de suport decât la extremităţi. Tehnica este desăvârşită în interiorul bisericii Sfânta Sofia, unde avem o dominantă a capitelurilor de marmoră, în formă de cratere ce cuprind monogramele lui Justinian şi ale împărătesei Teodora. Ornamentul este aplicat pe suprafeţe întinse între arcade, frunzele de acant fiind separate de discurile de marmoră policromă. Tehnica ajurată va constitui decorul mai multor biserici din Constantinopol şi se va extinde în toată Mediterana, în Egipt, Africa şi Italia. Prezenţa elenismului, ca element de substrat în toată zona bizantină, va împiedica asimilarea fără discernământ a Orientului, aşa încât aici nu va fi cunoscut arcul frânt, arcul în formă de potcoavă, nici cupola ovoidală pe trompe de colţ, nici acoperişul de cărămidă emailată. Rar, vom întâlni bazilica boltită în semicilindru. În ceea ce priveşte arta desenului, se poate observa o păstrare a figurii umane în realismul ei echilibrat, diferit de elenism, prin luminozitatea figurilor îndreptate spre cer, teluricul rămânând doar punctul de pornire.

Arhitectura în secolele VI şi VII, câteva stiluri ale lăcaşurilor de cult

Ne vom opri asupra unor tehnici de construcţie în care a excelat şcoala de la Constantinopol, cea care a folosit cărămida, de excepţie în Asia Mică şi Siria, utilizând un procedeu adus de la Roma, acela al alternanţei de

[illegible] (rând de cărămidă sau piatră aşezată orizontal) cu *blochete* (conglomerate de piatră sau cărămizi). Spre deosebire de bolţile romane, semicilindrice, de cupolele lor, construite din materiale grele şi îmbinate prin folosirea materialelor rezistente, bolţile bizantine se construiesc din materiale uşoare, cărămizi perforate şi urcioare de pământ ars, acoperite cu mortar. Acest tip de construcţii necesita îmbrăcăminţi interioare şi exterioare de marmoră şi mozaic. Mărirea Bizanţului, până în zilele noastre, o formează Sfânta Sofia, edificiu original în care cei doi mari meşteri, **Anthemius din Tralles şi Izidor din Milet**, au aşezat cupola în mijlocul edificiului, subordonând acesteia toate părţile componente ale clădirii. Cupola acoperă în întregime naosul spaţios şi se sprijină la est şi la vest pe două semicupole, iar la nord şi la sud este sprijinită de două arce mari. O absidă cu trei faţete, acoperită de o semicupolă, se deschide direct spre naosul imens, ce poate cuprinde o mulţime de oameni, fiind apropiat, din punctul de vedere al capacităţii, de Hipodrom, celebru ca spaţiu şi construcţie în acea vreme în Constantinopol. Reţinem în aceeaşi perioadă (a. 564) Biserica Sf. Irina, care aduce o modificare a bazilicii cu cupolă şi anunţă noul plan de construcţie, în *cruce grecească*, cu arce întinse ale cupolei ce se prelungesc în semicilindri. Un pas înainte spre desăvârşirea tehnicii construcţiei în *crucea grecească*, poate fi observat la Biserica Sf. Andrei din Krisis (Asia Mică), azi Hogea Mustafa, unde avem o cupolă centrală, flancată la nord şi la sud de două semicupole, care acoperă cele două braţe ale *transeptului* (*trans* + *saeptum* „incintă"), terminate prin două abside. *Transeptul* este linia ce taie construcţia transversal, o navă transversală care intersectează nava principală, tehnică frecventă în arhitectura gotică.

Biserica în formă de *cruce grecească* este inovaţia anunţată deja în construcţia Bisericii Sf. Irina din Constantinopol, fiind rezultatul şcolii artistice constantinopolitane. Simplitatea ei constă în eliminarea stâlpilor masivi din naos, pe care se sprijinea toată greutatea cupolei centrale, acest lucru fiind posibil prin preluarea sarcinii de către zidurile laterale, prevăzute cu patru bolţi semicilindrice, ce prelungesc marile arcade şi se reliefează, în partea exterioară, prin ceea ce a fost numit *crucea grecească*. Acest stil este foarte răspândit în Bizanţ şi poate fi admirat la Sf. Munte Athos, unde bisericile sunt înconjurate de ziduri specifice cetăţilor fortificate, prevăzute cu un turn de veghe, rezistent, păstrat în formă de donjon. Sunt citate bisericile *catholikon*, cele mai mari ca importanţă (în care slujesc patriarhii şi marii arhierei) ca Lavra (sfârşitul sec. al X-lea), Iviron, Vatopedi şi, mai ales, Hilandar (Chilandar), ctitorie sârbească din sec. al XII-lea.

Arta culorii, mozaicul mural

Figura 1

Figura 2

Figura 3

Se știe că mozaicul era cunoscut în arta romană, dar ceea ce îl diferențiază, în Bizanț, este efectul căutat de grandoare și strălucire ce revenea figurilor zugrăvite pe fondul uniform, dar de maximă luminozitate creată prin folosirea foiței de aur sau de argint. Artiștii bizantini au menținut desenul corect al figurii umane, și și-au adaptat toate detaliile lor, inclusiv arabescurile de tip oriental, spre efectul pe care îl puteau produce asupra ochiului ce trebuia încântat, mai ales în clădirile imperiale, palate bazilicale sau biserici. Din perioada justiniană au rămas celebrele sanctuare de la Ravenna și de la biserica Sfânta Sofia din Constantinopol, unde în fiecare centru de boltă, într-o aureolă circulară se pune în valoare χρισμόν (chrismón-ul), monograma lui Iisus Hristos, formată din cele două litere X (chi) și P (ro), așezate într-o siglă, în care P face corp comun cu X, o formă prezentă din sec. al IV-lea (figura 1), sau un cerc în care se alătură α și Ω (figura 2), dar și în forma unei cruci grecești, cu R (ro) apărut la capătul central al crucii, (figura 3); adesea totul înscris într-un cerc, simbolul perfecțiunii, un decor a cărei simbolistică se referă la triumful, la victoria veșnică a Împăratului Hristos, prin intermediul numelui și al crucii. Toate aceste simboluri sunt înscrise pe fondul auriu al bolților, în arcade, adesea în compania îngerilor, *serafimii*, cei cu șase aripi, *heruvimii (cheruvimii)*, cei cu mulți ochi, care vin după ceata *Arhanghelilor*, numiți și *întâi stătători*. *Hrismonul* sau *chrismonul* este simbolul generalizat în toate bisericile de cult ortodox. Epoca de aur a mozaicului mural se situează între sec. al IX-lea și al XI-lea, perioadă în care Imperiul cunoștea încă o mare faimă prin prosperitate, tradusă în bogăția și luxul ce întrecea orice imaginație, dar și în autoritatea imperială ce se bucura de prestigiu și de bună colaborare cu autoritatea eclezială, fiind depășită tulburarea instalată de *iconoclasm*. Arta mozaicului, cu strălucirea și armonia de neegalat, date fiind și materialele de excepție folosite, a dominat nu numai timpul, ci și spațiul deoarece, în provinciile răsăritene, în Balcani și Rusia, în sudul Italiei, nu a existat biserică, fără să fi cunoscut ornamentul pe bază de mozaic, răspândit ulterior în toată lumea creștină. Dominant și impresionant este astăzi în catedrala *San Marco* din Veneția, pe cupola și absidele *Baptisterium*-ului *Sf. Ioan*, în italiană *Battistero di San Giovanni*, precum și pe cupola Domului *Santa Maria del Fiore* din Florența. Mozaicul cu fond de aur domină *bazilicele patriarhale* din Roma, *Santa Maria Magiore*, biserica *Adormirii Maicii Domnului* sau în sintagma românească, *Sfânta Maria Mare*, care are pe cupola centrală de deasupra altarului un mozaic aparte, *Tronul Mântuitorului*, în care șade alături de *Maica Sa*, Fecioara Maria. Imediat, sub cupolă este zugrăvită, lui un mozaic superb, *Adormirea Maicii Domnului*, o reprezentare tipic bizantină. Este nevoie să definim sintagma *bazilică patriarhală*, sub care sunt cuprinse primele biserici ale *Patriarhiei de Roma*, din vremea împăraților Constantin cel Mare și Justinian, biserici ce și-au păstrat fastul bizantin.

După ce s-a revenit la cultul icoanelor, în Constantinopol s-a elaborat un program de revigorare, atât prin tematică, cât și prin tehnica utilizată, în realizarea icoanelor pentru biserici, program prin care s-a înfăptuit trecerea de la arta narativă și istorică la arta sacră, ce se asocia, prin simbolica ei, Sfintei Liturghii. Vom reține felul în care erau înfățișate, din punct de vedere cronologic, și ce reprezentau mozaicurile din bisericile sec. al XIV-lea și al XV-lea, în care era obligatorie o anume desfășurare și succesiune: *„Pe pandantivele cupolei, și în mod regulat pe pereții transeptului și al naosului, sunt figurate episoade din Evangheliii care corespund celor 12 mari Sărbători împărătești, ce înfățișează momente din viața lui Iisus Hristos: Buna Vestire, Nașterea Domnului, Întâmpinarea Domnului, Intrarea în Biserică a Maicii Domnului, Botezul Domnului, Schimbarea la Față, Învierea lui Lazăr, Intrarea în Ierusalim a Domnului (Floriile), Răstignirea, Învierea, Înălțarea Domnului, Pogorârea Duhului Sfânt (Rusaliile)"* (v. L. Brĕhier, *Civilizația bizantină*, p. 400). După cum se vede, alegerea sărbătorilor, spre a fi redate și în imagini plastice, se făcea prin reținerea momentelor încărcate de o sem-

nificație liturgică, cu rol de *anamnesis*, (readucere în memorie) și pe cale vizuală, a acelui timp încărcat de sacralitate prin prezența lui Iisus și a Maicii Domnului. Ceea ce impresionează, din perspectivă strict artistică, este veridicitatea figurilor, varietatea costumelor în tonurile cele mai strălucitoare, frumusețea drapajului vestimentar, delicatețea gesturilor, toate detaliile demonstrând stăpânirea artei antice. În lucrările de specialitate este citat ansamblul de pe lângă Biserica Sf. Luca din Focida, datând de la începutul sec. al XI-lea, care a conservat un ciclu liturgic complet. În Occident, în Italia, la Ravenna, în Biserica *Sant'Apolinare Nuovo*, ctitorie a lui Teoderic, din anul 504, se păstrează un mozaic ce îl înfățișează pe *Iisus înaintea lui Pilat*. În afara acestor teme, în Biserică se află mozaicuri ce redau fie ctitorul, ca într-un celebru mozaic în care este reprezentat împăratul Justinian, după recucerirea Ravennei, fie patronul Bisericii, de pildă Sf. Vitale, a cărui imagine este înfățișată de un splendid mozaic, păstrat într-o absidă a bisericii ce-i poartă numele, datând din sec. al VI-lea. Tehnica s-a îmbogățit și mozaicul a deținut monopolul bisericilor mari din centrele de reședință imperială, datorită faptului că ele aveau posibilitatea să redea strălucirea și fastul prin culoare, deci o preferință estetică, dar și una pragmatică, ele fiind cu mult mai rezistente decât pictura murală, și de aceea mozaicul a deținut locul de frunte în toată lumea creștină până în sec. al XV-lea. Mai amintim două compoziții, *Viața Sf. Ioan Botezătorul* și *Ospățul lui Irod* (la tăierea capului Sfântului) din baptisteriul Bazilicii *San'Marco* din Veneția, datând din sec. al XIII-lea. Demnă de reținut, este eleganța acestor capodopere, detaliul fastuos, pus în valoare de lumina ce pare că se degajă din fundalul pe care se întâlnesc cele două nuanțe, argintiul și auriul, într-o armonie perfectă a culorilor ce pun în lumină fie vestimentația personajelor reprezentate, fie expresia figurilor acestora.

Pictura murală

Pictura murală are un caracter mai liber și mult mai popular decât mozaicul, ea se naște din necesități economice și câștigă teren acolo unde posibilitățile sunt mai modeste. Între sec. al IX-lea și al XIII-lea singurele reprezentări de pictură murală cunoscute și conservate sunt în Cappadocia, Serbia, Țara Românească, Bulgaria, Moldova, Ucraina, Rusia. După sec. al XIII-lea, mozaicul mural era întâlnit foarte rar, locul lui fiind luat de frescă.

Pictorii urmează aceeași tematică ca și autorii mozaicurilor, dar reintroduc latura narativă și istorică, pictura lor nu mai este un simplu cadru ce creează în exclusivitate, buna înțelegere a desfășurării ceremoniei liturgice. Suprafețele fiind mult mai întinse, pictura murală pornește de la sol, ajungând până la suprafața bolții, așa încât vom avea mai multe registre, ce au nevoie de spațiu pentru desfășurarea narațiunii. În sec. al XV-lea și al XVI-lea pictura, frescele ample vor acoperi și zidurile exterioare ale bisericilor, așa cum s-a întâmplat în Moldova, mărturie stând până astăzi Voronețul, Moldovița, Humor, Arbore, Sucevița. Spre deosebire de mozaic, fresca are posibilitatea să redea în perspectivă aspectul vieții, al realității, fundalul fiind acum înfățișat cu grădini și stânci, cu mulțimi ce-L înconjoară pe Iisus, fiind prezentate multe alte personaje istorice, implicate într-un fel sau altul în desfășurarea operei mântuitoare. Cea mai cunoscută școală de pictură murală a fost la Mistra, unde este o biserică închinată Maicii Domnului, cu hramul ce păstrează una dintre multele numiri ale Maicii Domnului, Περιβλέπτος < din peri + *blepo, blepsis* (citit: *Peribleptos)* „privire jur împrejur", biserică în care s-a păstrat înfățișarea Sfintei Liturghii, săvârșită chiar de Mântuitorul: *„În centru, Hristos cu un mare nimb crucifer (purtător de cruce), îmbrăcat într-un sakkos (veșmânt) patriarhal, întrețesut cu fir de aur, cu omoforul prevăzut cu o cruce pe piept, este așezat în fața unei mese a Sf. Altar, acoperită de un baldachin. Din părțile laterale înaintează spre El o procesiune de îngeri, care poartă sub voaluri instrumente liturgice sau în mâini, lumânări și cădelnițe"* (L. Bréhier, *Civilizația Bizantină*, p. 407). Aceste iconografii ce reprezintă momente din ritualul primar sau scene din copilăria și viața lui Iisus sau a Maicii Domnului, au rezultat din folosirea *Evangheliilor* apocrife și își au originea în tradiția artei siriene și palestiniene, mult mai marcată de dramatismul vieții reale, decât de elementele eleniste, clasice, pe care le găsim prezente în pictura școlii de la Constantinopol. Acesta este genul de pictură păstrat și după sec. al XIII-lea în mănăstirile din Orient, fiind socotită o artă monastică și populară. Trebuie totuși menționat faptul că, deși subiectele sunt populare, tehnica este savantă și rafinată, de origine elenistică, pictura câștigând spațiul și perspectiva liniară, în plan tridimensional, cu perspectiva directă a planurilor, așa încât figurile sunt dispuse în planuri diferite, într-o nouă viziune optică, ce anulează decorul, reproducând viața. În privința coloritului se poate spune că prin descoperirea spațiului, pictorii au învățat să folosească lumina și jocurile ei pe suprafețele divers colorate, așa încât pictura

este plină de nuanţe şi tonuri variate, de degradeuri nuanţate cu mare fineţe, ce nu putea fi atinsă în cazul cuburilor de mozaic.

Şcolile de pictură au fost create la Constantinopol din iniţiative imperiale, iar după modelul lor, au fost create şi în provincii. Cele mai cunoscute sunt: a) ***şcoala macedoneană*** care a dat mulţi pictori ce au decorat bisericile din Macedonia, multe fiind cucerite în timpul Imperiului de către cei doi prinţi sârbi, Milutin şi Duşan şi tehnica lor răspândită apoi în ortodoxia balcanică şi rusească. Prin ce se caracterizează această şcoală? O primă caracteristică o formează lungile frize, cu scene neîntrerupte, în care se separă în mai multe registre prin folosirea largilor benzi decorative. Reprezentanţii acestei şcoli au lucrat la Sf. Munte Athos, fiind şi mari restauratori ai picturii vechi. O altă caracteristică a acestei şcoli este asemănarea, chiar şi în detaliu, cu şcoala de pictură italiană, mai ales în privinţa mişcărilor, a interioarelor şi a redării drapate a îmbrăcăminţii, a draperiilor, ca şi a jocului de lumină şi umbră, remarcat la Sienna. Cu toate acestea, nu se poate spune că şcoala macedoneană s-a aflat sub influenţa celei italiene, elementele comune fiind explicate prin prezenţa elementelor de cultură elenistică, specifice în toate zonele fostei Romanii civilizate; b) ***şcoala cretană*** este cea care s-a dezvoltat în prima jumătate a sec. al XIV-lea nu în Creta ci în Mistra, având ca model picturile pe care le-am amintit în descrierea Bisericii Maicii Domnului, numită *Peribleptos*. S-a numit cretană pentru că acest gen de pictură a fost lansat de **Teofan Cretanul** şi discipolii săi. Mistra era un fel de centru subordonat Constantinopolului, deci era socotit un oraş imperial, unde luaseră avânt toate artele şi se experimentau noi tehnici de lucru. **Teofan Grecul,** unul din pictorii şcolii cretane, este întâlnit la Novgorod în anul 1373, apoi la Moscova, unde va crea o şcoală şi va lăsa discipoli ca **Andrei Rubliov.** Să nu uităm că această insulă, numită Creta, a fost un centru de cultură helenică şi romană, iar în capitala ei, Heraklios s-au făcut cunoscute, prin tehnică şi rafinament, cele mai mari şcoli de artă şi literatură, dar şi de mistică creştină. Cucerită în anul 1211 de veneţieni, Creta rămâne sub această stăpânire până la 1669. Este locul în care s-a născut, ceva mai târziu, **Domenikos Theotokopoulos** (1550-1614), cunoscut sub numele de ***El Greco,*** cel ce şi-a ales ca atelier Italia, apoi Spania, cu centrul ei cel mai pasionant, Toledo. Tehnica lui El Greco este una ce pune accent pe mistica figurilor redată prin forma alungită a desenului. Spre a defini spiritul cretan, citez câteva gânduri ale lui Nikos Kazantzakis *„Singura valoare pe care o recunosc este efortul de a urca pas*

cu pas spre punctul cel mai înalt, spre care puterea şi încăpăţânarea m-au [illegible] *locul pe care, în mod arbitrar, l-am numit* ***Privirea Cretană...*** *Îmi* [illegible] *amintirile, îmi adun viaţa spulberată în cele patru vânturi; stau ca un soldat în faţa generalului meu şi-mi prezint* ***Raportul lui El Greco,*** *pentru că el e plămădit din acelaşi pământ cretan ca şi mine şi mă poate înţelege mai bine decât orice alt luptător care* ***trăieşte*** *sau* ***a trăit***" (N. Kazantzakis, *Raport către El Greco*, 1986, p. 20-21). Am subliniat verbul ***a trăi,*** pentru că acesta formează esenţa lucrării noastre, scopul ei fiind acela de a pune în lumină modelul de viaţă creştin, după modelul Celui ce s-a întrupat spre a ne elibera de frică, laşitate şi convenţionalism. Că formarea morală a omului este esenţa culturii adevărate şi că această morală este viaţă, reiese şi dintr-o lucrare recent apărută şi la noi, în Editura Univers, colecţia Sinteze, 1999, o traducere din limba germană, cu un motto semnificativ „Das Leben lebt nicht" „Viaţa care nu trăieşte". Motto-ul este folosit de filosoful Theodor W. Adorno în cartea sa *Minima moralia* sau *Reflecţii dintr-o viaţă mutilată*, o carte despre viaţa şi morala creştină, adresată contemporanilor.

Întorcându-ne de la *viaţă* la pictura cretană, trebuie să spunem că specificitatea acesteia constă în faptul că nu se desfăşoară în frize ca cea macedoneană, ci este încadrată, cuprinsă în cadre ce formează o succesiune de tablouri izolate, o operă de artă, numită icoană. De aceea, pictura cretană s-a numit o pictură de icoane, aplicată la decoraţia arhitecturală. Icoana nu are ca scop redarea sentimentului de viaţă reală, ci de a produce asupra celui care o contemplă un sentiment de transcendere în lumea suprasensibilă. Icoana este lipsită de realism, figurile ei idealizate şi de o deosebită expresivitate creează ambianţa metafizică. Analizate prin deosebiri, cele două şcoli reprezintă două stări de spirit: ***cea macedoneană*** *este o pictură isorică, narativă deci realistă, în timp ce* ***şcoala cretană*** *este o chemare spre* ***marea trecere,*** *o trecere prin natura idealistă şi de adâncă meditaţie mistică a icoanei.* În ceea ce priveşte tehnica ***podoabei miniaturale,*** asociată în mod nemijlocit cu manuscrisul, arta copierii este neîntrecută în Bizanţ în întreg evul mediu. Chiar pictura murală este tributară acestei arte de înfrumuseţare a manuscriselor, a cărţii liturgice sau a cronografelor istorice. Ilustraţiile prezente în manuscrise sunt inspirate din antichitatea clasică şi adaptate la mentalităţile noi ale epocii. Cele mai vechi cărţi de cult ortodoxe sunt cele care poartă numele de *octoih,* provenit din termenul grecesc compus (οχτο „opt" + ιχος „glas", „fonalitate"). Cartea cuprinde cântările din fiecare zi a săptămânii, repartizate nu numai ca text ci şi ca melodie sau glas care se schimbă în fiecare zi a săptămânii din cele opt. Primul Octoih a fost alcătuitîn sec. VIII de Sf. Ioan Damaschinul, iar cele ilus-

trate cu miniaturi datează din sec. al XI-lea și altul în sec. al XII-lea. Observate cronologic, ilustrațiile se depărtează din ce în ce mai mult de cele vechi, din sec. al VI-lea, mult mai realiste, influențate de elemente eleniste, provenite direct din Alexandria, dar care dispar pe măsură ce textul impune o anumită caracterizare. *Psalmii*, mai ales în forma tipică, de uzanță monahală, adică *Psaltirea* împărțită în catisme, are o prezentare deosebită la fiecare capitol, cu semnalarea primei litere de început de capitol, încadrată în modele florale sau arabescuri, prelungite cu alte modele, păsărele sau frunzulițe, adesea menținute și pe margini. Desenul este făcut cu pana într-o gamă de culori deosebite, imitându-le pe cele naturale, iar calitatea pergamentului, distribuția textului și așezarea lui în pagină suplimentând în ansamblu valoarea artistică.

Bijuteriile și ornamentația obiectelor de cult (orfevreria)

Ideea că lui Dumnezeu îi datorăm supunere, ascultare, este însoțită în Bizanț și de ideea de jertfă, nu în țapi și juninci, ca în *Vechiul Testament*, ci în punerea la picioarele Bisericii, casei lui Dumnezeu și locul de închinăciune al credincioșilor, a muncii și a jertfei de sine, fie prin creație, fie prin dăruirea a tot ce este mai scump, mai de preț, din perspectiva bogățiilor lumii acesteia: aur și argint, pietre prețioase, tot ce încântă privirea prin frumusețea brută și prelucrată a acestora. Așa s-au născut icoanele lucrate în aur și argint, comorile de argintărie, mobilierul liturgic și vasele *Sf. Disc* și *Sf. Potir*, lucrate cu sculpturi de chipuri îngerești și incrustații în fildeș sau împodobite cu pietre scumpe. Porțile împărătești, de intrare în altar, de obicei din bronz, au fost împodobite cu incrustații în argint, model importat din Constantinopol și în Italia, ca și placarea cu emailuri scumpe sau mozaicuri. Tăierea, gravarea și sculptarea pietrelor dure (steatitul, alabastrul, ofitul și rubinul), ca performanță artistică a Bizanțului, poate fi văzută și ca tehnică specială în potirurile cu montură de aur și pietre scumpe, în tezaurul de la catedrala San Marco din Veneția, unde se găsesc și icoane în steatit, camee și celebra *Pala d'oro*, pe care am amintit-o cu ocazia furtului tezaurului din *Santa Sofia*, în anul 1204. În *Pala d'oro* se vede tehnica reliefului, tehnică folosită și la decorarea cu motive evanghelice a tâmplei sau a catapetesmei ce desparte altarul de naos ori a sipetelor și iconostaselor. Tot în cadrul măreției și somptuozității se înscrie arta stofelor, țesute și brodate cu fir de aur și argint, cu motive venite din Orient ca și materia primă, mătasea, borangicul, prelucrarea lânei de o calitate deosebită, folosită în tehnica tapiseriilor.

Expansiunea artei bizantine

Comorile artei bizantine se extind în tot Imperiul, extindere ce se face pe două căi: a) pe calea importului, nu a operelor, ci a artiștilor (arhitecți, pictori, copiști) care sunt angajați în cazul unor comenzi provenite mai ales de la curțile imperiale; b) pe calea influențelor ce se întâlnesc sub forma copierii unor modele, modele ce nu vor fi copiate întocmai, ci vor suferi unele modificări, sub forma adaptărilor la condițiile și specificul zonei care s-a inspirat.

a) În primul caz al ***importurilor***, trebuie să reținem că Imperiul Bizantin a moștenit teritoriile vaste ale Imperiului Roman, de aceea Occidentul, înțeles ca parte a Nordului, Italia, dar și Africa au avut meșteri trimiși direct de la Constantinopol sau veniți direct din părțile Orientului, Egipt, Siria, Persia, cu experiențe deosebite ca cele ale Școlii din Alexandria. Ravenna ca și Galia, în epoca merovingiană, a suferit o influență de necontestat a artei orientale, prin negustorii sirieni care aduceau obiecte de artă produse în Orient, cu precădere mătăsuri, obiecte din fildeș, catarame, argintărie din Antiohia. Chiar și arhitectura și pictura sec. al V-lea o găsim transplantată din Orient, în regiunile ocupate de vizigoți, dovada constituind-o unele biserici, ca cea din Toulouse, dedicată Sfintei Fecioare Maria, numită *Sancta Maria Deaurata, La Daurade*, „Aurita", (de observat prezența lui d'(e), panromanic, păstrat în limba română populară, în *alb/dalb)*. Biserica s-a menținut până în sec. al XVIII-lea, putând fi admirate mozaicurile cu fond de aur și argint, în care era reprezentată viața lui Iisus, inspirată din texte apocrife, alături de fresce capadociene, executate spre sfârșitul sec. al V-lea. În sec. al VII-lea, în timpul persecuției iconoclaste, mulți arhitecți, pictori de icoane, mai ales din rândul monahilor, s-au refugiat la Roma, unde au format principalul centru de rezistență. Se amintește bazilica Santa Maria-Antica din Forum, construită sub Papa Ioan al VII-lea, anii 705-707, împodobită cu fresce iconografice, între anii 741 și 792, în care predomină inscripțiile în greacă. Aici, sunt înfățișați martiri romani și papi, care au avut aceeași soartă, alături de sfinții din Orient și de preoții sau monahii greci. Demn de reținut în

cadrul Bisericii Una, că pe unul din zidurile dinspre nord, Hristos binecuvântează, în stilul grecesc și tronează între două grupuri de sfinți, unul grec, celălalt roman. Tot în Italia, trebuie amintite lucrările meșterilor greci la mănăstirile *Monte Cassino, Amalfi*, în Italia meridională, la San Marco din Veneția, ca și în Sicilia, chiar în timpul regilor normanzi, de la sfârșitul sec. al X-lea până în sec. al XII-lea;

b) În cazul al doilea, al ***influențelor asupra Occidentului,*** datele nu pot fi bine catalogate în spațiu și timp, datorită deosebirii foarte mari între gradul de cultură și civilizație bizantină de la Constantinopol, în care se foloseau tehnici de lux, păstrate prin tradiția elenă, și nivelul elementar, cu tehnici rudimentare ale meșterilor, în curs de formare în noile state, abia creștinate din Occident.

Arta carolingiană

Dacă reținem cu claritate datele „renașterii carolingiene", programul politic și cultural coerent, știm să fixăm cadrul și să explicăm influențele Bizanțului. Tezele Sinodului din 787, cu privire la restaurarea cultului icoanelor nu au fost admise în tânărul Imperiu franc, fiind atacate la cele două concilii, Frankfurt (794) și Paris (825). Aici se folosește prilejul de a pune mai bine în lumină tezele Fericitului Grigorie cel Mare, pentru care arta religioasă însemna instrucție, pe cale literară și plastică. Carol cel Mare este cel care îi dă toată libertatea lui Alcuin, cel care, prin introducerea în studiu a limbilor greacă și latină, restaurează vechea cultură clasică, dar numai prin filiera ecleziastică, rolul fundamental avându-l cartea și manuscrisele difuzate în rețeaua de școli, rețea înființată de Carol cel Mare. Alături de Alcuin trebuie reținut numele lui *Teodor din Tars* (ul) Ciliciei, uns la Roma în 668 arhiepiscop de Canterbury, ce trebuia să reorganizeze Biserica Angliei, întemeiată sub Grigorie cel Mare. Privită în ansamblu, putem defini arta carolingiană ca o sinteză a trei factori: vechea *tehnică germană, tradiția romană* și *inovația bizantină, orientală*. Această fuziune a dat naștere unui tot coerent și original, atât în arhitectură și mozaic, pictură și orfevrerie, cât și în arta miniaturală a manuscriselor. Prin tot ceea ce a conservat această artă, cu evidente influențe de tip oriental, uneori mai puternice, a fost catalogată ca o *artă de tranziție* de la *arhitectura romană* la aceea a *romanicului timpuriu*, o artă în care s-au folosit tehnicile construcției în lemn și piatră. Bisericile respectă planul

[illegible] al bazilicilor paleocreștine, în care interiorul era împărțit în trei sau chiar cinci nave, despărțite prin coloane, cu o singură absidă, cea a navei centrale, navă ce adesea este intretăiată de o navă transversală (transeptul) care se termina la capătul de răsărit cu absida, iar plafonul nu era boltit, ci fixat pe grinzi de lemn. Capodopera arhitecturii carolingiene o formează edificiul păstrat până astăzi, intact în structura sa, o operă extrem de importantă din punct de vedere istoric și artistic, ***Capela Palatină*** din Aachen. A fost construită între anii 792-805 și integrată într-un ansamblu de clădiri, la capătul [illegible], aflându-se palatul imperial, legat de capelă printr-o galerie lungă, pe două niveluri. Descrierea întregului complex pune în lumină creația particulară după modelul antic, dar și influența bizantină în ceea ce privește somptuozitatea mobilierului, mozaicurile și bolta: „*Grandoarea arhitectonică, completată de bogăția accesoriilor; mozaicul care acoperea bolta, coloanele de marmură aduse din Italia, parapetele de bronz, de factură longobardă, porți aduse din Bizanț în 812, un splendid amvon donat în 1168 de Frederic Barbarossa, toate confereau interiorului o somptuozitate bizantină*" (Ov. Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, p. 345). Perioada ***carolingiană***, urmată de cea ***ottoniană*** (970-1024) a rămas în istoria culturii ca o epocă de creație și inovații în toate domeniile artei, dar fără să constituie afirmarea unui stil original. Este perioada acumulărilor ce vor duce la concretizarea stilului romanic. Toate bisericile din această perioadă erau împodobite cu fresce și mozaicuri, reprezentând scene biblice și momente din viața sfinților, iar scenele războinice își găseau locul în palatele imperiale. O încununare a acestei arte decorative, în ceea ce privește tehnica, o formează arta miniaturală a manuscriselor. Cea mai mare bibliotecă din Occident, a timpului carolingian, era cea din incinta palatului din Aachen, ale cărei manuscrise erau miniate de copiști specialiști, aduși din Italia și Bizanț. ***Perioada ottoniană*** nu se caracterizează prin inovații, ea perpetuează tradițiile carolingiene, atât în concepția imperială, cât și în menținerea expresiei artistice, mult mai bogată în orientarea bizantină, datorită centrelor din sud, din Bavaria, cu episcopatele noi de la Regensburg și Bamberg, centre în care influența bizantină este evidentă în secolele al VIII-lea și al IX-lea: „*Arta ottoniană a urmat exemplu carolingian..., în gustul său deosebit pentru materiile prețioase: aurul, argintul, fildeșul și pietrele prețioase. Fildeșurile sculptate trădează o evidentă influența bizantină*" (ibidem p. 348). Aceasta se explică și prin căsătoria lui Otto al II-lea cu o prințesă bizantină, Teofana, fiica lui Roman al II-lea, care în mod

sigur a adus cu ea mulți supuși ai curții din Constantinopol, printre care pictori și creatori de obiecte de artă de mare lux, literați, muzicieni. Ceea ce trebuie să reținem, în chip de concluzie pentru această perioadă, este faptul că nu avem o imitare a tehnicilor bizantine, ci a temelor decorative, a iconografiei religioase și a materialelor deosebite din punct de vedere al calității și al efectelor de măreție și fast.

Arta romanică, stilul romanic

Termenul *romanic* - propus la început de sec. XIX spre a desemna arta secolelor al XI-lea și al XII-lea, pleacă de la ideea procesului de formare a limbilor romanice, aplicat domeniului artelor și subliniind în același timp includerea arhitecturii perioadei respective în tradiția romană. De fapt era un omagiu adus tradițiilor clasice (recuperate de arta carolingiană, prin impuls bizantin), depășind însă spațiul Imperiului Roman, prin extinderea sa din Scandinavia până în Dalmația, din Anglia până în Transilvania, Spania și Italia.

Arhitectura romanică propriu-zisă este fixată ca început în ultimele decenii ale sec. al X-lea și prima jumătate a sec. al XI-lea, într-un spațiu circumscris în centrul Franței, Provența, Lombardia și Catalonia. Planul bisericilor romanice variază după țări și regiuni, fiind *rectangular* sau *circular* (inspirat de mausoleele circulare, de capele funerare sau de baptisterii „lăcașuri consacrate botezului"), în formă de *cruce greacă* (cu brațe egale) sau *cruce latină, plan treflat, poligonal*, cu o singură navă centrală, întretăiată de unul sau două treansepte, iar la locul de intersecție surmontate de o cupolă. Esențial este portalul, deasupra căruia se află o fereastră în formă de cruce, uneori rotundă (oculus), situată în centrul frontonului. Trebuie reținut faptul că în Occident nu era cunoscută cupola, aici fiind caracteristică bolta „în leagăn" (adică o boltă semicirculară) sau „în cruce", adică încrucișarea a două bolți; cupola propriu-zisă apare începând cu sec. al X-lea, așa încât construcția cupolei romanice este sigur preluată din arhitectura bizantină. Un fenomen invers, de preluare din Occident este construcția turlelor sau clopotniței, specifică Occidentului. Clopotnița romanică este un excelent turn de observare și apărare, fiind construită pe mai multe niveluri, toate cu numeroase deschideri pentru refugiu și aprovizionare. În italiană se numește *campanile*, rămânând celebru, prin eleganță și mărime, *il campanile* din

Florența, de pe lângă Catedrala *Santa Reparata*, un turn înalt de 84 m, construit sub îndrumarea lui Giotto, în 1334. În Orient nu se foloseau clopotele, și nici clopotnițele fiind introduse mai târziu, după modelul bisericilor romanice și gotice ale Occidentului. O altă caracteristică a bisericilor romanice o formează fațadele cu timpan, pe care sunt aplicate foarte multe arcaturi, mici boltite, uneori prevăzute cu ferestre, alteori oarbe, incluzând și basoreliefuri, acestea fiind singurele forme ale sculpturii, căci sculptura, în arta romanică, este total subordonată arhitecturii. În privința picturii murale și a artelor decorative se poate afirma că în epoca romanică *policronia* era evidentă. Culoarea era folosită și la decorarea, adică punerea în evidență a figurilor sculptate în piatra capitelurilor, chiar și a basoreliefurilor din timpane, prin aceasta accentuându-se expresia, gesturile și atitudinile. Picturile murale ocupau suprafețe întinse, nu lipseau nici tapiseriile desfășurate pe pereți, nici mozaicurile absidelor, vibrația luminii pătrunzând prin vitralii, care nu erau colorate. Este certă influența venită în Occident prin cele două școli de pictură bizantină, școala fondurilor deschise, cu tente neutre și mai pale, cu un desen schematic, dar viguros, ce amintește de pictura capadociană, și școala fondurilor albastre, cu un colorit foarte variat și un desen accesibil, specific frescelor italiene. Acest stil a fost localizat la *Abația din Cluny*, Paris, adevărat centru arhitectural și pictural, o capitală a artei romanice. Italia face o notă aparte, mai ales prin cele trei orientări deosebite, *arhitectura lombardă*, specifică în valea Padului, și *cea clasicizantă*, proprie Italiei Centrale, din Toscana până la Roma, în special Florența, Pisa și Roma, cu o arhitectură bazată pe tradițiile paleocreștine. Cea de-a treia este specifică regiunii Veneției și Italiei meridionale, în Sicilia, unde este foarte puternică *influența orientală*.

În privința *orfevrăriei*, nu sunt elemente suplimentare de stil sau tehnică, ci este preluată și menținută bogăția obiectelor liturgice din aur și argint, ornate cu perle, emailuri și pietre prețioase, artă specifică de acum întregii Europe creștine.

Vitraliul a evoluat în Occident, începând din secolele IX-X, perioadă în care se poate vedea chiar începutul *vitraliului narativ*, desigur sporadic, deoarece el atinge apogeul desenului și al culorii doar în arta gotică. Funcția primară a vitraliului în romanic este aceea de a pătrunde lumina, factorul esențial în orice bazilică, dacă reținem concepția medievală despre lumină și rolul ei.

Arta gotică, elemente esențiale ale stilului gotic

Din punct de vedere spațial, goticul este fixat ca centru de iradiere în Franța, în zona parisiană unde din punct de vdere temporal, goticul este atestat în jurul anului 1130, dar în alte țări occidentale tehnica construcției gotice apare mult mai târziu, în a doua jumătate a sec. al XII-lea și în sec. al XIII-lea, alături de construcțiile romanice, prelungite spre sfârșit de secol XII, în timp ce goticul se dezvoltă între sec. al XIII-lea și al XV-lea. Care este izvorul acestei arte ? Ce intervine în concepția artistului?

Se pare că are loc o trecere de la simpla exprimare a ideii revelate, la o compoziție complicată, artistul încearcă, acum să reprezinte obiectul și forma concretă în care se manifestă creația divină, exprimare prin care se pune în lumină mai ales puterea și capacitatea lui de redare a grandorii, prin tot ceea ce el a acumulat, și se întoarce, sub forma recunoștinței, a jertfei creatoare. Acest fapt ne aduce în minte teoria reflectării, expusă la începutul lucrării, când am decriptat geneza termenului *teorie* de la θεοραω (Theorao) „a vedea Zeul, Dumnezeul" sau *lumina cunoștinței*, ceea ce se dovedește, acum, în capacitatea spirituală și intelectuală ce a atins o cotă maximă, ce va continua și în perioada Renașterii, ca după revoluția franceză de la 1789 să stagneze și chiar să se micșoreze, prin apariția artei moderne, micșorată în substanță prin desacralizare și, prin aceasta, în capacitatea ei de a crea emoții afective și estetice autentice.

Arta gotică, în măreția ei, spre deosebire de cea romanică, se naște nu în ambianța monastică, ci în cea urbană, fiind socotită prima formă de manifestare a unei culturi general-europene, cu deschideri spre modernitate, în sensul că tehnica artistică a goticului este progresivă, căutând să depășească experiențele trecutului. Dacă construcția romanică, masivă, greoaie, scundă, sobră în elemente decorative, mai întunecoasă și foarte simplă în structura ei, biserica gotică are în schimb o structură complicată, cu o aparență de dantelărie ușoară și aeriană, cu interiorul bine luminat, iar tendința ansamblului este spre o verticalitate din ce în ce mai amețitoare. O descriere sumară a unei biserici gotice, presupune o lungime apreciabilă, un interior cu nava centrală mult mai înaltă decât navele laterale, iar fațada este adesea flancată de două turnuri înalte, multe neterminate (*Notre Dame* din Paris). Între cele două turnuri, pe timplă sau fronton, se află o mare *rozasă* (rozetă), nume provenit de la dispunerea în cerc a unor segmente în formă de petale alungite ale unei roze sim-

[illegible], iar în partea de jos a fațadei sunt trei sau cinci portaluri uriașe, ca [illegible] și grosime, așa încât ele sunt prevăzute cu arce, acoperite cu [illegible]. Fiecare țară are propriul său stil, în ceea ce privește înălțimea, [illegible] de nave, de portaluri și de turnuri, datorită influenței climatului. În Franța, goticul se caracterizează prin numărul mare de portaluri chiar și în [illegible], în timp ce în Anglia acesta este unul singur și mult mai redus. [illegible] nou, strict al goticului, este bolta zidită pe încrucișare de ogive, pe [illegible] de nervuri în diagonală, ce trec pe sub boltă și care s-au dezvoltat din [illegible], iar tehnica este extraordinară la *„bolta în evantai"*, nervurile [illegible] foarte apropiate și pornite din jumătatea superioară a coloanei. Nervurile [illegible] mici, preiau în mare parte presiunea, apăsarea fiind suportată de [illegible] nervuri, *pilaștri* (în interior) și de *contraforți* și *arc-butanți* (în exterior). [illegible] caracteristică este prelungirea turnului sau turnurilor cu extremități din [illegible] mai ascuțite, formă care le-a dat numele de ***fleșe.*** Acestea au în vârf [illegible], ele pot fi patru la extremitățile transeptelor, dacă acestea sunt [illegible]. *Catedrala din Reims* este singura care și-a păstrat până astăzi cele șapte [illegible], fiecare din ele fiind înconjurată de patru mai mici, corespunzătoare celor [illegible] colțuri ale turnurilor dreptunghiulare sau pătrate. O altă notă particulară a bisericilor gotice este aceea că toate ferestrele sunt în formă de lance, prelungă și îngustă, împărțită prin una până la trei giurgiuvele verticale, terminate în partea superioară cu desene de ogivă ce încadrează fie *trefle*, fie *cvadrifolii*, [illegible] *crucea*, realizate, adesea, din aceeași stilizare. Ferestrele circulare [illegible] mici (oculi) sau foarte mari, cu rețea de piatră petalată, în care sunt [illegible] bucăți de sticlă, formând celebrele ***rozete*** de pe fațade. După desenul [illegible] nervuri, s-au fixat perioadele artei arhitecturale gotice: ***lancelot*** „în formă de lance" (prima perioadă până la 1250); ***reionat*** „în formă de raze" ([illegible]-1370) și ***flamboaiant*** de la *flamboyer* „în formă de flamă" (1380-1540). Stilul gotic nu a rămas numai în cadrul construcțiilor sacre ci a cuprins și arhitectura civilă, chiar din sec. al XIII-lea, mai ales în Țările de Jos, Belgia fiind sub influența arhitecturii gotice franceze, mai ales partea din nord, unde s-au și [illegible] numeroase clădiri până astăzi. In Italia, desigur că este celebru *Palatul Ducal* din Veneția, unde se împletesc elementele clasice, gotice, cu cele în stil [illegible] bizantin (crenelurile dantelate în scop pur ornamental). Interesant este faptul că fundația acestui celebru edificiu a fost creată în sec. al IX-lea, dar [illegible] a fost reconstruit în sec. al X-lea și al XII-lea, forma actuală datând din [illegible]

Sculptura

Spre deosebire de Bizanț, în Occident sculptura este foarte de[illegible] voltată, atât cea de pe fundalul arhitectural, unde fiecare statuie are expr[illegible] și mișcarea în conformitate cu propria-i psihologie și personalitate (Apost[illegible] din portalul principal de la *Catedrala din Amiens*, sec. al XIII-lea, [illegible] *Apostolii*, plasați pe fața interioară a capodoperei parisiene *Sainte-Chapell*[illegible] Deasupra fiecăreia dintre persoanele sacre sculptate, este un fel [illegible] acoperământ, specific amvonului, lucrat în piatră dantelată. Chiar sculpt[illegible] propriu-zisă este de o expresivitate fascinantă, redând toate sentimentele [illegible] dramatismul lor, chiar dacă pupila ochiului nu este *incizată*, sfredelită, [illegible] redată prin culoare. S-a spus despre sculptura gotică a secolelor XII-XV [illegible] această perioadă ea a atins epoca de aur, atât ca nivel de realizare artistic[illegible] și prin cantitatea imensă de opere, dacă ne referim doar la un exemplu al [illegible] două catedrale din Reims și din Chartres, în care numărul statuilor, din in[illegible] riorul și exteriorul lor, trece de 2300. Numărul catedralelor împodobite [illegible] exterior și în interior cu sculpturi remarcabile (după exemplul catedralelor [illegible] Reims, Chartres și Paris, sculpturi care pot fi admirate și astăzi, deși au [illegible] create în secolele XIII-XIV) este impresionant de mare și cuprinde tot spați[illegible] occidental. Nu putem omite *Porticul Gloriei* (1168-1188), al splendid[illegible] ansamblu din Catedrala din Santiago de Compostela, cu cele 135 de [illegible] reprezentative pentru policromatismul romanic, ce fac trecerea de la rom[illegible] la goticul pur.

În Italia, avem o influență franceză, dar curând se impune în scul[illegible] tură o dominantă florentină, prin celebrul artist **Nicola da Pugli**[illegible] (cca 1220- 1280), cel care de la Puglia ajunge la Pisa, de unde își va lua [illegible] nume, de rezonanță peste veacuri, ***Pisano***. El va răspândi, prin forța crea[illegible] sale, sculptura florentină în toată Italia, precedând iradierea splendidei pict[illegible] florentine. Prima sa operă gotică citată este *Baptisteriul din Pisa* (a. 126[illegible] având ca model numeroase lucrări grecești și romane, conservate la Pisa. [illegible] din sculptura antichității târzii s-a inspirat și **Arnolfo di Camb**[illegible] (cca 1245-1302); amintim doar *Închinarea păstorilor* de la *Santa Mar*[illegible] *Maggiore* din Roma. Un arhitect celebru prin domurile sale din Siena și P[illegible] este **Giovanni Pisano** (cca 1245-1314), fiul lui Nicola cel care a lucr[illegible] grupuri sculpturale, împreună cu tatăl său, Nicola Pisano, dar și cu discipol[illegible] acestuia, Arnolfo di Cambio. Să amintim că Giovanni este unul din maeșt[illegible]

[illegible] Michelangelo. Nu putem părăsi spațiul și timpul celebrităților florentine [illegible] să amintim de minunatul pictor ***Giotto de Buondone*** (1276-1336) al cărui [illegible] ne dezvăluie o prescurtare de la *Ambrogiotto*, iar cel de-al [illegible] *Buna Doamnă*, nu este altceva decât echivalentul francezului *Notre* [illegible] El a fost numit pictorul *îngerilor și al fecioarelor*, datorită vieții sale [illegible] și curate, fiind smuls din viața simplă de păstor, de către un alt pictor-[illegible] Frescele lui au împodobit Italia și au schimbat stilul și maniera de [illegible] rămânând până astăzi ca mărturie *Capela Fecioarei* din Padova și [illegible] din marile galerii de artă ale lumii. Cunoscut ca bun amic al lui [illegible] Alighieri, căruia i-a făcut portretul și cu care a colaborat, fiind un spi-[illegible], spirit ce s-a manifestat în arhitectura, sculptura și literatura [illegible].

[illegible] și vitraliul

Despre ***tapiserie*** s-a spus că este o „frescă mobilă", deoarece tapise-[illegible] medievală era un auxiliar al arhitecturii, chiar mai mult decât pictura [illegible], atât în biserici, cât și în palatele princiare și în castelele senioriale. [illegible] căutare și preferință se explică nu numai din motive estetice, ci și din [illegible] practice, ca strat izolator împotriva frigului și a umidității. Fiind [illegible], ele puteau fi trecute dintr-o încăpere în alta sau luate de seniori în tim-[illegible] deplasărilor de la o reședință la alta, adesea, chiar în campaniile lor mil-[illegible]. *Zona* în care apar pentru prima dată *tapiseriile narative* este cea a [illegible], în sec. al XI-lea, ca o imitație a desenelor de pe țesăturile de mătase, [illegible], din secolele IX-X, deși tapiseriile renane folosesc o tehnică rudi-[illegible] și grosolană. Fiind destinate la început bisericilor, tematica lor [illegible] cea religioasă, până la sfârșitul sec. al XIII-lea. Între sec. al XIV-lea și al XV-lea tematica se schimbă, cu scene de vânătoare și turnire, așa încât în centrul atenției intră peisajul. Pentru documentarea contemporanilor, [illegible] celebrele fresce de la muzeul parizian Cluny, în care se păstrează [illegible] de reprezentări alegorice cunoscute sub numele „*Doamna cu licornul*", [illegible] sec. al XVI-lea, o admirabilă redare a demnității și nobleței firești [illegible] a fost înzestrată femeia, o concepție reală și admirabilă, păstrată atât [illegible], cât și în procedeul de ilustrare, tipic medieval.

Vitraliul, așa cum am mai arătat, este auxiliarul esențial al stilului [illegible], având în interiorul bisericii același rol pe care îl are sculptura în exteri-

or. Prin coloritul și tematica narativă, evanghelică, pusă în valoare de lumina zilei ce se strecoară în interior, vitraliul suplinește iconografia bizantină. Funcția lui este aceea de a instrui și educa, prin edificare, (prezența scenelor biblice, obținute prin decriptarea pericopelor evanghelice, supuse acum vederii), dar și o funcție estetică, afectivă, prin crearea atmosferei cromatice în spațiul închis al bisericii, vitraliul fiind astfel înzestrat cu o capacitate simbolică de a sugera o metafizică a luminii. Am mai amintit despre conceptul admirabilă a teologiei potrivit căreia **„*lumina este substanță și materie și este de origine și esență divină; lumina nu este propriu-zis simbolul lui Dumnezeu, ea este atributul său, este însăși acțiunea Sa*“** (Ov. Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, p. 433), ea este substanța capabilă să pătrundă alte substanțe, de aceea vitraliile bisericilor gotice sunt surse de *Lumină divină*. Primele vitralii au fost realizate, modest, în perioada carolingiană, dar s-au păstrat din sec. al XII-lea într-o realizare, ce stă sub influența iconografiei bizantine, după cum se pot vedea în scenele *„Răstignirea“* și *„Iisus spălând picioarele apostolilor“*. Vitralii din această perioadă, păstrate, fragmentar, pot fi văzute la *Catedrala din Chartres*, unde între anii 1210 și 1250 au fost executate vitraliile a 146 de ferestre, cu 1359 de teme sau subiecte, ceea ce este mai mult decât impresionant. Episoadele unei narațiuni trebuie citite în ordine în vitraliu, de jos în sus. Un admirabil exemplu, de început de sec. XIII, îl oferă biserica regală *La Sainte Chapelle* din Paris, în care pe o tulburătoare montură de sticlă sunt incluse vitraliile terminate în 1248 și care păstrează întru totul caracteristicele celor de la *Catedrala din Chartres*. Miracolul vitraliilor de la *Sainte Chapelle* a exercitat o influență de excepție asupra artei vitraliului în general, ca tehnică și expresie cromatică, dar și asupra miniaturii manuscriselor. În toate găsești contopirea celor două dărnicii, a lui Dumnezeu asupra omului și a omului pusă, ca mulțumire, înaintea lui Dumnezeu.

Pictura gotică, manuscrisele și miniaturile

Despre pictura murală nu se mai poate vorbi în gotic, ea ocupa suprafețe întinse în perioada romanică, dar arhitectura gotică suprimă aceste suprafețe și, o dată cu ele, pictura, ea fiind înlocuită de tematica vitraliilor după cum am arătat ceva mai sus. Ea nu dispare decât din biserici, fiind prezentă în secolele XIV-XV, în galeriile și sălile castelelor, alături de tapiserii, împodobind turnurile castelelor senioriale. Tematica este aceea a vieții

miniaturile de la curțile regale sau senioriale, mai ales a celei câmpenești, de ceremonialul al vânătorii și al scenelor galante, dar și cu scene din istoria romană, cu notații realiste ale peisajului și ale costumelor. Toate aceste picturi rămân mărturii ale mișcării artistice din sec. al XIV-lea, fiind definitorii pentru societatea și moravurile franceze sau ale altor civilizații europene din evul mediu târziu. Ca orice pictură murală și aceasta a fost expusă vicisitudinilor, fapt pentru care concluziile trase asupra artei picturii gotice au fost sugerate mai mult de calitatea miniaturilor, deja cunoscute, care au circulat cu mult înainte de gotic. Știm că din prima școală condusă de Alcuin s-a păstrat *Psaltirea din Utrecht* (cca 830) și *Biblia ilustrată a lui Carol cel Pleșuv* (cca 850) , miniaturi carolingiene a căror somptuozitate este influențată de arta bizantină, prin monahii care vor fi prezenți în centrele monahale din Tours, Reims și Citeaux. Ca și în Răsărit, și aici arta miniaturii s-a aplicat mai ales pe lucrări cu caracter teologic, cărți liturgice sau *Psaltiri*, cărți de rugăciune, în folosul clerului sau al credincioșilor. Nu trebuie neglijată influența considerabilă pe care a exercitat-o miniatura, tehnica ei de execuție, asupra celorlalte arte ale culorii, formelor și desenului, aducând modele gata constituite atât picturii, cât și vitraliului, uneori și sculpturilor din catedrale, atât în grupurile din interiorul bisericii, cât și în cele din exteriorul ei. Modelele picturii miniaturilor au stat și la baza tapiseriei, broderiei, bibelourilor, orfevrăriei și emailurilor, prin forța și natura subiectelor tratate. Secolul al XIII-lea aduce o schimbare, o dată cu dezvoltarea și emanciparea societății, a diferențierii tot mai mari între diferitele categorii sociale, ceea ce favorizează apariția comenzilor de natură laică, făcute de familiile regale sau senioriale. Adevăratele bresle sunt constituite, acum, în corporații ce cuprind ateliere ale miniaturiștilor, ale copiștilor, librarilor și ale fabricanților de pergamente. Subiectele laice (ca, de pildă, munca în construirea unei catedrale sau autoportretul arhitectului și al sculptorului implicat), sunt prezente în sculptură, dar și în vitraliu, ca în vitraliul care înfățișează *Lucrători pe șantierul catedralei*, păstrat mărturie din sec. al XIII-lea la *Catedrala din Chartres*. Toate aceste schimbări vor influența, la rândul lor, tehnica, sub dominația mai nouă a tehnicii vitralului, dar și stilul de lucru, tributar artei bizantine. Acum, fondul tradițional de aur este înlocuit de un fond de culori contrastate, mult mai vii, cu contraste puternic marcate. Marginile paginilor sunt ample cu o artă decorativă, cu motive florale și animaliere, în care se introduce sistemul medalioanelor copiate, imitate, după vitralii. Chiar și

subiectele, prezente acum în desfășurarea narativă de pe suprafețele întinse ale vitraliilor, vor trece la ilustrații sporadice, fără continuitate tematică. Nu trebuie uitată pictura pe lemn, folosită mai întâi la decorarea *frontalurilor altarelor,* chiar din sec. al X-lea, în special în Spania, în provincia Catalonia, unde tradiția romanică era mai puternică, dar și în Răsărit, unde folosim terminologia răsăriteană și ceea ce se pictează aici este *tâmpla* sau *catapeteasma.* În Orient această pictură a dus la tehnica icoanei pictate pe lemn, apoi pe sticlă, mai ales în arta populară, cu precădere în Țările Române, mai ales în sudul Transilvaniei, regiune influențată de arta Țării Românești.

Arta în Peninsula Balcanică, Ucraina și Rusia

Arta bizantină s-a răspândit în Balcani, Țările Române, Ucraina și Rusia, o dată cu creștinismul, deci datele de penetrare diferă de la o zonă la alta, în funcție de data creștinării popoarelor barbare ce au cucerit Europa centrală, slavii, și cea occidentală, goții, gepizii, vizigoții. Bulgarii au penetrat Europa între sec. al V-lea și al VI-lea, peste care s-au suprapus slavii în sec. al VII-lea, supraviețuind numai numele de „bulgar", limba și arta de origine iraniană fiind absorbite de elementul slav. Convertirea lor la creștinism, prin activitatea tesalonicienilor, **Chiril** și **Metodie** (în grafia latină, *Metodiu),* în sec. al IX-lea, a făcut posibilă asimilarea artei bizantine, prezentă pe meleagurile lor, prin instituțiile romane și bizantine, care funcționau în cadrul societății organizate a vorbitorilor de limbă romanică. Această societate era legată direct de populația romanică din nordul Dunării, creștinată o dată cu formarea ei ca altă etnie decât cea romană. Această unitate culturală și instituțională romano-bizantină reiese din inscripțiile în greacă și latină, găsite pe teritoriul Bulgariei actuale (confer V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien,* sec. IV-XIV, Berlin, 1964). Făcând parte din Bizanț, construcția și decorarea bisericilor este bizantină, dezvoltându-se într-o deplină continuitate până la cucerirea turcească și transformarea Bulgariei în pașalâc. Monumentul citat adesea ca vechime, și cu o anume monumentalitate specifică epocii, cu influențe directe bizantine, este biserica de la Boiana, construită în anul 1259, o construcție pe două etaje în care se găsesc cele mai frumoase cicluri iconografice de fresce și portrete ale ctitorilor și suveranilor. Foarte multe biserici medievale au fost distruse în cele două războaie și în ocupațiile succesive ale turcilor. Serbia a fost o

provincie romană care a dat doi bazilei, pe **Constantin cel Mare** născut la Naissus (Niș), în 274 d.Hr. și **Justinian** născut în Tauresium, (Uskub), în 483 d.Hr., o cetate ce se va numi, după ce a devenit un centru cultural, creat chiar de Justinian, *Justiniana Prima.* Tradiția culturală, în acestă zonă era înfloritoare, reminiscențele artei romanice păstrându-se până târziu, ca în cazul monumentelor biserici din Rascia, ridicate în sec. al XII-lea de Ștefan Nemania și fiul său, Sf. Sava. Acestea au o singură navă, acoperită de o cupolă, sprijinită pe o suprafață în formă de pătrat masiv, în care se poate observa o ornamentație bogată de origine lombardă, aplicată ferestrelor și portalurilor. De reținut este faptul că meșterii bizantini au acoperit interioarele acestor biserici cu picturi, portrete ale întemeietorilor statului sârb, picturi care amintesc de arta monastică din Capadocia. În sec. al XIV-lea, **Miliutin** și **Ștefan Dușan,** cuceritori ai Macedoniei, partea ce a intrat în componența statului sârb, au celebrat această victorie prin ctitorii de biserici impunătoare, pentru care au adus meșteri de la Constantinopol, pe cei mai buni dintre ei, care la 1300 au construit în Sf. Munte Athos marea biserică a mânăstirii sârbești, Hilandar. De numele acestora este legată biserica din Nagoricino (1312-1313) și cea de la Gracianița, cca 1321. În toate aceste biserici sunt respectate planurile de construcție de la Constantinopol, în cruce grecească, cu imitarea decorațiunilor somptuoase, după modelul celor de la Rascia. În dorința de cucerire și mărire a statului, după bătălia de la Kossovopolje are loc o extindere până la Dunăre, prin cetatea Belgradului, iar arhitectura bisericilor ridicate în această zonă este după modelul bisericilor din Rascia, cu broderie arhitecturală orientală, în concurență cu modelele bisericilor din Sf. Munte.

Pictura murală este executată de zugravi din școlile deja amintite, cea macedoneană și cea greco-slavă, remarcabile prin acuratețea desenului, puritatea și strălucirea culorilor, prin armonia compoziției, care se definea acum, în Balcani și Rusia. Este sigur că au pictat artiști greci, deoarece Bizanțul avea mulți specialiști care doreau un fel de unitate cu centrul și în artă. Astfel, într-o biserică din Nagoricino a fost descoperită semnătura lui **Eutyhios,** de la 1317, mai ales că unii conducători (despoți) regionali, din Macedonia, erau greci. *Biserica Lesnovo* din Macedonia, construită între anii 1341 și 1349 se remarcă prin pictura fidelă ce respectă întregul ciclu de *sărbători împărătești* (acestea au sensul clar de ***sărbători ale lui Iisus:*** *Nașterea, Întâmpinarea Domnului, Botezul, Schimbarea la față* etc.), iar tablourile înfățișate au o desfășurare narativă complexă.

Arta bizantină în Țările Române

Țările Române, o sintagmă în care trebuie incluse nu numai cele două principate, Țara Românească și Moldova, ci și Transilvania ortodoxă și catolică, până la 1700 nefiind vorba de o a treia confesiune, cea greco-catolică. Teza potrivit căreia arta bizantină românească este ultima venită în țările învecinate cu Bizanțul, și nu direct, ci prin intermediul călugărilor sârbi, este depășită și inexactă, afirmațiile fiind făcute în afara unei documentări serioase. Prin punerea în lumină a documentelor de la Vatican (v. I. Dumitriu-Snagov, *Monumenta Romaniae Vaticana,* București, 1996) se evidențiază numeroase aspecte ale vieții creștine organizate la nord de Dunăre. Reliefăm unitatea și comunicarea ditrectă a singurului popor ***creștin,*** numit ***roman,*** apoi ***valah*** sau ***român,*** din nordul Dunării, cu frații lor din sudul fluviului, subliniind faptul că etnonimul este sinonim cu termenul ***creștin,*** în opoziție cu ***barbar,*** termen ce desemna toate semințiile necreștine care au năvălit în acest spațiu creștinat. Unitatea creștină, strâns legată de Cappadocia, este pusă în lumină de documentul martiriului Sf. Sava Gotul de la Buzău, în anul 372, document păstrat la Vatican, într-o copie de la anul 912, după o scrisoare în greacă a Sf. Vasile cel Mare din Cappadocia, prin care cerea ca relicvele pământești (moaștele sfântului) să fie trimise în Cappadocia *„De Sabas Gothus translatus in Cappadociam, an. 372"*. Iată ce concluzie desprinde autorul lecturii acestui document: *„Comunitățile creștine din Dacia erau legate solidar cu alte comunități, la mare distanță, aici cu cele din Cappadocia", (op. cit.,* p. 32). Deci cultul și tot ce ținea de desfășurarea lui venea direct din Bizanț, cu care a fost în legătură directă, mai ales prin populația *creștină, valahă,* din sudul Dunării. O altă dovadă-document este o scrisoare semnată de papa Inocențiu al III-lea în decembrie 1199 și adresată lui Ioniță Asan-Caloian, ***„Nobili viro Johannitio",*** conducătorul regatului („țaratului") româno-bulgar (1198-1207), român de origine, așa cum reiese și din textul papei: *„Noi, știind că strămoșii tăi erau la origine din neamul Romei și că tu ești urmaș atât de sânge nobil, cât și că porți sentimente de sinceră credință Scaunului Apostolic..."* (v. *Monumenta Romaniae Vaticana,* p. 54). De altfel, toată literatura populară, numeroasele balade românești, cântă bravurile acestui *Ioan Caloian,* cel de-al doilea nume reia, în formă grecească, primul nume cu atributul καλο (calô) „bun", o dovadă certă de legătură de limbă, credință și cultură cu românii din sudul Dunării. Desigur că

după sec. al XIV-lea se poate vorbi și de relații de schimb de meșteri zugravi, [illegible] din Serbia, dar în nici un caz în maniera exprimată în unele lucrări: *„Arta valahă, ultima venită în țările învecinate cu Bizanțul, n-a cunoscut la început arta bizantină, decât prin intermediul călugărilor sârbi care s-au răspândit peste Dunăre în sec. al XIV-lea și au adus cu ei arhitectura lor națională"* (L. Bréhier, *Civilizația bizantină,* p. 427). Într-o altă perspectivă, cea privitoare la organizarea administrativă, se știe că centrele mitropolitane s-au format mai târziu, în sec. al XIV-lea, dar aceeași situație era și în sudul Dunării, ele fiind create numai în cadrul întemeierilor statale, în centrele de reședință voievodală. În Țara Românească, se ctitorește, la Curtea de Argeș, în anul 1359, sub domnia lui Nicolae Alexandru, o splendidă biserică, cu hramul *„Sf.* Nicolae". Planul este în formă de cruce grecească, cu pronaos, iar naosul acoperit de o cupolă ce susține bolțile laterale ale naosului, altarul cu trei abside, arhitectura aparținând meșterilor bizantini. Tot de la ei au rămas și frescele narative care acoperă interiorul bisericii. Pictura este apropiată, după unii specialiști, de mozaicurile celebre de la biserica *Kahrie-Geami* din Asia Mică. Chiar subiectele sunt aproape identice, mai ales unul dintre cele foarte rar întâlnite și pictat la Curtea de Argeș, este *Recensământul în fața lui Quirinus,* o pictură murală ce reproduce întocmai tonalitatea fondului și a personajelor.

În Moldova, alături de bisericile mici de lemn și cărămidă în stil bizantin, construcții în cruce grecească, se cunosc și cele ce reproduc stilul și arta gotică flamboaiantă, venită din Polonia și, indirect, prin Transilvania, din Ungaria. Iconografia bizantină, dar și pictura murală cu care erau acoperiți pereții interiori și exteriori ai bisericilor, ca și obiectele de cult (mai ales cele de lux), au cunoscut o mare dezvoltare, dacă ar fi să ne rezumăm la comorile pe care le-a avut mânăstirea *Putna,* ctitoria lui Ștefan cel Mare (1457-1504), mânăstirea *Peri,* în Maramureș, în apropierea Sighetului, ctitoria lui Bale Vodă și a lui Drag Meșter, cu hramul Sf. Arhanghel Mihail, construită în anul 1391, biserică - reședință episcopală - ***stavropighie,*** adică legată direct de Constantinopol. Fiind într-o zonă deosebit de bogată și cu o lungă tradiție de artă populară creștină, a fost luată de ucrainieni. Rămânem în spațiul transilvan, în zona multiculturală, spre a desluși în câteva aduceri aminte istoricul stilurilor ecleziale, prezente și în arta laică a construcțiilor. Aici putem vorbi de un romanic târziu peste care s-a suprapus goticul. Cucerită de regatul ungar, în sec. al XI-lea, sub Ștefan zis cel Sfânt (creștinătorul Ungariei),

Transilvania va cunoaşte un climat politic şi cultural apusean, care nu va reuşi să elimine tradiţia autohtonă, păstrată în mediul rural. Regii Ungariei au ca scop dezvoltarea vieţii orăşeneşti după modelul apusean, vor aduce colonişti din Flandra şi Saxonia. Saşii, proveniţi din aceste zone, sunt harnici şi buni constructori, o calitate ce se remarcă în cea de-a doua jumătate a sec. al XII-lea, când au început construirea cetăţilor fortificate, prin care se urmărea o bună apărare împotriva invaziilor, cea mai apropiată era cea tătară. Tătarii cuceriseră o parte a Rusiei şi a Ucrainei, ajungând pe teritoriul României în 1241-1242. După distrugerea primelor întăriri, se trece la alte construcţii din piatră, mult mai solide, construcţii ce au ca obiectiv şi stabilirea de spaţii sacre. Cei care s-au implicat în defrişarea pădurilor şi ridicarea de mănăstiri au fost cistercienii, un ordin călugăresc provenit din Franţa. S-a păstrat abaţia lor, în stil romanic, de la 1202 din Cârţa, în Ţara Făgăraşului. Tot romanice sunt catedrala de la Alba Iulia şi bisericile din Herina, Acâş şi Avrig, datând din sec. al XII-lea şi al XIII-lea. Biserici gotice, împrejmuite, asemenea cetăţilor fortificate au dăinuit în zona Braşovului, la Prejmer, Hălmeag, Cristian şi alte localităţi. De fapt, Ţara Bârsei revine, conform unei Diplome regale a lui Andrei al II-lea din anul 1211, cavalerilor teutoni, trimişi aici cu scopul întăririi poziţiei curţii regale şi dominarea băştinaşilor, printr-o altă confesiune, prin care îi făcea devotaţi pe toţi supuşii ei. Reţinem câteva rânduri din textul Diplomei, pentru a vedea cu claritate scopul acestei noi colonizări: *„Am dăruit cruciaţilor Ospitalieri ai Ordinului Sfintei Marii, care pe vremuri au fost la Ierusalim,... din dragoste frăţească o ţară numită Bârsa, în Transilvania, înspre cumani"* (Şerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea, între cruciadă şi Imperiul mongol*, 1993, p. 31-35). Aşa se explică faptul că în secolele XIV-XV numărul bisericilor gotice creşte: *Sf. Mihail* în Cluj (1349), Biserica Evanghelică din Sibiu (cca 1350) şi celebra Biserică Neagră din Braşov, în stil gotic flamboiant, începută la sfârşit de secol XIV. Stilul arhitectonic pătrunde şi în zona rurală şi se răspândeşte în Moldova şi Ţara Românească, în sec. al XIV-lea, dacă ar fi să amintim numai biserica din Câmpulung-Muscel sau cea cu hramul *Sf. Nicolae* din Rădăuţi.

Este de la sine înţeles că arta românească în sec. al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea continuă să se afle sub autoritatea eclezială, în respectul pentru arta bizantină propriu-zisă. Reforma se propagă şi aici, prin accentul pus pe interesul deosebit pentru scrierea în limba română, pentru efec-

tuarea traducerilor în limba română, din greacă, slavonă şi latină, cele trei limbi de cult şi cancelarie. Am citat şi cu alt prilej Maramureşul care a influenţat textele coresiene, tipărite la Braşov, cetatea postavului, centru comercial european care aproviziona, nu numai Ţările Române, ci toată coasta Adriaticii şi Mediteranei, legăturile cu această parte a lumii fiind statornicite de Ştefan cel Mare, atât cu Braşovul cât şi cu Genova şi Veneţia.

În privinţa introducerii limbii române în lucrările destinate cultului este suficient să amintim *Catehismul românesc* (1559) apoi tipăriturile lui Coresi între 1561-1581. La Braşov, funcţionează prima şcoală în limba română de pe lângă *Biserica Sf. Nicolae* din Scheii Braşovului.

a) Arhitectura în Ţara Românească

În linii mari, arhitectura bisericească continuă pe linia tradiţiei, cu foarte puţine abateri privitoare la tehnica construcţiei.

Prosperitatea economică se oglindeşte în renunţarea la piatră şi introducerea cărămidei. Amintim Biserica Mănăstirii Snagov, aşezământ atestat încă din vremea lui Mircea cel Bătrân, ce păstrează ca structură, planul în cruce grecească, cu cele două abside laterale la nord şi la sud, după specificul athonit. În acelaşi tip de construcţie a epocii, sec. al XVI-lea, pot fi amintite bisericile *„Trei ierarhi"* din Drăgoieştii de Sus (jud. Vâlcea), *Biserica Sf. Paraschiva* din Râmnicul Vâlcea (cca 1554-1557) şi *Biserica Sf. Gheorghe* din Runcu (jud. Vâlcea).

Sunt cunoscute şi influenţele moldoveneşti în ceea ce priveşte mărimea pridvorului care ţine de pronaos, susţinut de patru stâlpi cu o turlă ca la Biserica episcopiei din Curtea de Argeş şi a mănăstirii Negru Vodă din Bucureşti. Tot sub influenţa bisericii episcopale din Curtea de Argeş sunt construite cele două turnuri ale bisericii mănăstirii Tismana, reclădită în 1541. Cele două turle una peste naos, alta peste pronaos fac parte din planul regăsit în Bucureşti la Curtea Veche, ctitoria lui Mircea Ciobanul, cca 1545. Trebuie amintită şi ctitoria lui Mihai Viteazul, biserica mănăstirii Mihai-Vodă (1589-1591) din Bucureşti, ca şi biserica domnească din Târgovişte (1583), tipul în cruce grecească complexă, la care se adaugă încă trei turle.

b) Moldova

Păstrarea tradiţiei este mult mai puternică în Moldova unde pronaosul şi naosul sunt acoperite de câte o *boltă* numită şi *calotă*, susţinută de pan-

dantivi. Amintim bisericile „*Maica Precistă din Baia* (1532), *Biserica Învierii* (1551) din Suceava. Seria bisericilor care s-au conservat foarte bine în Moldova de Sus, Bucovina, au pe lângă *naos, pronaos*, **altar** - *pridvorul* ca în cazul bisericii mănăstirii *Probota*, ctitoria lui Petru Rareș (la 1530), biserica mănăstirii *Moldovița*, biserica mănăstirii *Humor*, cu pridvor deschis printr-un singur rând de arcade pe toată înălțimea.

Elementele noi care se introduc în mănăstirile din această zonă (v. *Biserica Sf. Dumitru* din Suceava) sunt ferestrele gotice, dar și o bună parte din expresiile decorative *flamboaiante* (a. 1534), întâlnite și la biserica mănăstirii *Sucevița* (1582-1586), ctitorie a Movileștilor. În arhitectura acestei biserici se remarcă influența muntenească, combinată cu *arcuri frânte, gotice*.

Pe lângă *arhitectura eclezială* a vremii, exista și una *civilă* în care se încadrau casele boierești, mici palate cu bolți, de regulă proprietăți ale ctitorilor și amplasarea era în apropierea bisericilor. Tot de caracterul civil al construcțiilor ține tehnica fortificațiilor medievale care înconjurau mănăstirile sau cetățile de apărare.

c) Transilvania

Spre deosebire de Țara Românească și Moldova, în Transilvania arhitectura eclezială românească este mult mai limitată, bisericile fiind construite din lemn, datorită interdicției pe care o decretase autoritatea politică a regatului maghiar, ca urmare a intoleranței religioase, manifestată multă vreme de confesiunile admise. O adevărată minune o constituie biserica de lemn din Ieud, construită în anul 1360, cea mai veche biserică din lemn rămasă în picioare până astăzi. În Transilvania, se poate vorbi de pătrunderea elementelor renașterii încă din cea de-a doua jumătate a sec. al XV-lea, prin intermediul regatului maghiar, care a adus numeroși specialiști din Italia, mai întâi în centrul regatului, unde lucrau și transilvăneni, apoi prin intermediul acestora și în centre ca Hunedoara, Alba Iulia și Cluj.

Influențele artei construcției ecleziale italiene se pot vedea în *campanile* sau *clopotnițe*, precum și în fațada *Bisericii Evanghelice* din Bistrița. O altă influență ce poate fi remarcată în bisericile de rit romano-catolic din Transilvania este sculptura în basoreliefuri, o sculptură ce reproduce scene de luptă, deci cu subiecte istorice (a se vedea *Sarcofagul lui Ioan*), alături de cele cu conținut religios.

Acest tip de sculptură a basoreliefului îl întâlnim și în Țara Românească, pe lespedea tombală a lui Radu de la Afumați (a. 1529), în ***Biserica Domnească*** de la Curtea de Argeș. Este tipul de sculptură folosit în epocă și îl vom recunoaște în Moldova pe portalurile bisericilor sau pe cele ale intrărilor în mănăstire. Acestea sunt împodobite cu însemne heraldice, ca în cazul mănăstirii Probota (a. 1550) sau a mănăstirii Bistrița (a. 1554).

Motivul heraldic, frecvent sculptat, cu genii port-steme (ca cei doi cu chip de îngeri care susțin stema Moldovei, motiv pe care îl găsim pe fațada bisericii ***Sf. Dumitru*** din Suceava (a. 1535). Alături de sculptura în piatră trebuie amintită sculptura în lemn, specifică catapetesmelor *altarelor*, o sculptură cu motive simbolice (strugurele și frunza de vie, figurile Apostolilor, ale îngerilor sau Hrismoanele).

Sunt întâlnite și figuri statuare ca cea a Madonei cu pruncul, o sculptură deosebită, din *Biserica Jimbor* (a. 1530), sculptură păstrată la Muzeul de Artă din Cluj-Napoca. Sculptura prezintă interes deoarece este o lucrare ce îmbină elemente gotice cu elemente specifice renașteii italiene.

Pictura

Tematica picturii este cea bizantină, cu momente din viața Maicii Domnului și a lui Iisus Hristos, într-o desfășurare lineară, după faptele cuprinse în cele patru *Evanghelii*.

a) Țara Românească se caracterizează prin păstrarea unor picturi vechi (Stănești a. 1537). Aici, ca și în alte biserici din Moldova sau Transilvania, conform tradiției *consola* triunghiulară sau trapezoidală, *cupola* și *timburul* (porțiunea cilindrică situată între bază și cupolă) cuprind bustul lui Iisus, *Pantocrator*, înconjurat de ierarhiile îngerești și de profeți.

În absidele laterale și pe pereții naosului sunt cuprinse Patimile. În Pronaos avem *Imnul Acatist*, dedicat Maicii Domnului. *Biserica Domnească* din Curtea de Argeș și cupola bolniței de la mănăstirea Cozia sunt cele mai reprezentative din punctul de vedere al calității artei iconografice, al culorii și al detaliului, specific picturii din Țara Românească

b) Moldova Printr-un miracol, pictura acestei zone s-a păstrat cel mai bine, astfel că din perioada lui Petru Rareș (1527-1538) sau a lui Ștefan cel Mare, se remarcă o menținere a tendinței narative și a elementelor anterioare, tipice picturii bizantine din cele două zone, Țara Românească și Moldova. Un moment cheie este socotit cel al picturii de la mănăstirea Probota (a. 1532),

care are fațadele acoperite cu picturi, o tehnică ce nu poate fi apropiată și explicată prin influențe, fațadele bisericilor moldovenești fiind în mare parte acoperite cu picturi (v. mănăstirea Humor, 1535). Influența apuseană este prezentă în ferestrele gotice, prin arcade suprapuse cu forma de vitraliu treflat. Ca tematică, tema *judecății de Apoi* este prezentă în toată aria balcanică explicată prin influența Sf. Munte Athos, dacă ar fi să amintim doar mănăstirea Lavra (a. 1512). Putem face o paralelă cu *Judecata de Apoi*, pictată de Michelangelo în Capela Sixtină, ambele relatând tragedia umanității.

Așa cum remarcă **Virgil Vătășanu** în *Istoria artei europene* (București, 1972, p. 200), dacă comparăm cele două arii, Occident și Orient, remarcăm unele deosebiri în tratarea acestei teme biblice tragice. În Apus, este evident sentimentul *implacabilității*, în Orient, prin detaliile și notele particulare ale epocii, cu slăbiciuni și cu vicii, în mod sarcastic satirizate, se introduce sentimentul *culpabilității*, al *reflexiei adânci asupra omului* ce poate să se ridice prin practicarea *virtuților creștine*.

Tema moldovenească a *Asediului Constantinopolului* este prezentă, rar, în Balcani, ea este întâlnită către sfârșitul sec. XIV în zona locuită de vlahi, la ***Biserica Sf. Petru***, pe o insulă a lacului Prespa. Interesant este faptul că pe timpanul portalului bisericii mănăstirii Moldovița este zugrăvită *Maica Domnului cu Pruncul*, după imagine, *Filusa*, dar aici, ea este numită *Maica Eleusa* „Miluitoarea". Fațada de sud a bisericii cuprinde și scena „*Căderii Constantinopolului*" cetatea având în centrul ei *Icoana lui Iisus*, *Ștergarul Veronicăi* și *Icoana Maicii Domnului*. În centrul apărând zidurile cetății, cu rugăciunile lor, se află Sfinții Părinți.

Piesele de mobilier și de cult, portalurile toate elementele componenete au o încărcătură miraculoasă a meșteșugului, practicat în Bizanț. Tehnica acestei picturi se vede la mănăstirea Arbora, ctitoria Anei, fiica lui Arbore (boier) ridicată și pictată în 1541. Merită menționată pictura exterioară cu *Imnul Acatist* și mai des *Asedierea Constantinopolului*, în care asediatorii sunt perșii care în vremea lui Heraclius au împresurat în două rânduri cetatea. *Minunea Maicii Domnului*, cea care apare în biserica *Vlaherne*, are loc din punct de vedere cronologic exact în această perioadă (a. 886), în vremea împăratului Leon cel Înțelept.

Mănăstirea Voroneț (1547) se caracterizează tematic printr-o pictură ce reproduce temele obișnuite ca: *Ierarhia Cerească*, *Arborele Genealogic*, *Imnul Acatist*. Din punct de vedere cromatic este cunoscută ca bijuterie a

armoniei culorilor, aplicate pe fondul albastru, devenit celebrul „*Albastru de Voroneț*".

Într-un singur rând readucem aminte de artele aplicate de *orfevrăria obiectelor de cult* sau ferecătura *Evangheliilor* bisericilor de pe tot cuprinsul spațiului românesc, toate lucrate cu precizie atât în redarea Sfinților cât și în redarea inscrisului cu caractere grecești sau slavone. Ferecătura *Evangheliarului* lui Tudor și Dragomir, *Biserica Sf. Nicolae*, Brașov, 1543, cu chipul patronului bisericii, *Sf. Nicolae*, central; *Tetraevanghelul lui Nicodim* 1405, model pentru argintăria din Țara Românească; *Evangheliarul de la Mănăstirea Tismana*, 1566, *Evanghiliar*, ferecat la comanda lui Ștefan cel Mare în Mănăstirea Humor, azi la Muzeul din Putna.

De semnalat păstrarea unor jilțuri, strane și porțiuni de catapetesme din lemn ornat cu o tehnică a crestăturii, specifică și azi tradiției populare. Motivele preferate sunt simbolice: formele geometrice ce includ cruccea, roata solară, împletiturile sub forma brâului ce simbolizează întâi *Sfânta Treime*, apoi cele trei provincii.

Continuitatea artei în toate formele sale, ecleziale și populare în tot spațiul românesc, a făcut posibilă apariția unor artiști de geniu la sfârșit de secol XIX și început de sec. XX, destul de mulți la număr, dar ne oprim la cei ce au sintetizat esențele tradiției, Nicolae Grigorescu și Constantin Brâncuși.

Arta bizantină în Rusia și Ucraina

În Rusia și Ucraina arta bizantină a pătruns o dată cu creștinismul, cu cultura creștină orală și scrisă. Vom prezenta paralel centrele, deoarece istoria Ucrainei este legată de cea a Rusiei. În cea de-a doua jumătate a sec. al XI-lea, se construia *Sf. Sofia* din Kiev, prin meșteri bizantini, care au decorat-o cu mozaicuri, ce serveau drept model pentru alți greci, angajați acum de cnejii care dăduseră edictul de creștinare a popoarelor lor. La început, planul bisericilor era în cruce grecească, cu absidele ieșite în afară, iar cupola înlocuită cu un acoperiș piramidal. Se menționează ctitoria de la Novgorod, 1045-1052, ridicată de către fiul cneazului Iaroslav, o catedrală creată după modelul Sfintei *Sofia* din Kiev. După invazia mongolilor care au distrus Kievul (a. 1240), ce deținea supremația politică, centrul administrativ s-a mutat la Novgorod, o republică comercială, aflată în relații cu lumea germanică și cu Constantinopolul. Aici, s-a dezvoltat o puternică școală de artă de inspirație

bizantină, dar apar și elemente caracteristice, prin simplificarea planurilor și modificarea cupolelor în formă de *bulb*. În bazinul Volgăi are loc o puternică colonizare rusă și apar centre noi (ca *Suzdal, Vladimir* și *Iaroslav*), centre în care arhitectura bisericească cunoaște noi influențe, aduse de meșteri armeni. Suzdalul și Vladimirul sunt distruse de mongoli în 1238 și centrul se mută la Moscova, o localitate care va deveni cu timpul punctul central, capitala politică și religioasă a întregii Rusii. La începutul sec. al XIV-lea, cneazul Ivan Kalita (1328-1340) ctitorește în cetatea apropiată a Kremlinului, biserica *Adormirii Maicii Domnului*, iar Sf. Serghie (Serghei) a întemeiat o frumoasă mănăstire ce-i poartă numele, cu hramul *Sfintei Treimi* (Troița). Un factor determinant în „*bizantinizarea*" culturii rusești, îl constituie căsătoria lui Ivan al III-lea cu Sofia Paleolog, ceea ce a făcut ca în scurt timp Moscova să fie o prelungire a Bizanțului, prin interesul deosebit al țarinei de a aduce meșteri cei mai iscusiți, fugiți acum în Italia. Este apogeul culturii bizantine, ce a determinat și o nouă ideologie, în lumea specialiștilor, aceea a ideii de continuitate a strălucirii fastului bizantin, aici în lumea pravoslavnică, așa încât Moscova a fost numită cea de-a treia Romă, capitală a lumii creștine ortodoxe.

Școlile de pictură mai importante care au folosit modelele bizantine și în pictură, nu numai în arhitectură, au fost cele din Novgorod și Suzdal, unde meșterii greci și-au format discipoli. Din păcate, foarte puține picturi au mai ajuns până astăzi la Biserica din Vladimir, ctitorită la 1194, ce păstrează o continuitate până în epoca Paleologilor, frescele ei fiind puse în valoare la o renovare ce s-a făcut în anul 1918. Redăm o singură imagine simbolică, *Judecata de Apoi*, în care Apostolii sunt înfățișați, așezați pe tronuri străjuite de îngeri, iar ei sunt îmbrăcați în veșminte preoțești. Școala de la Novgorod are caracteristicile picturii de la Kahrie-Geami și Mistra pe care le-am găsit și în Țara Românească. Grecul **Teofan**, un mare pictor, pe care îl găsim la Vladimir și la Moscova, l-a avut ca elev pe **Andrei Rubliov** (1370-1430) ale cărui lucrări au pierit prin modificările aduse de restauratori, așa încât a rămas ca certă pictura icoanei *Sfintei Treimi*, pe care o cunoaște întreaga ortodoxie, fiind cea mai izbutită redare plastică a lui *Dumnezeu-Unul* în trei ipostaze sau arătări - *Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt* - în simbolica celor trei îngeri, așezați în jurul mesei cu Sfântul Potir.

Miniaturile manuscriselor, icoanele, frescele, mozaicurile, ca și artele de lux arată cu prisosință expansiunea artei bizantine în lumea creștină din cel de-al doilea mileniu. Cel mai vechi manuscris cu miniaturi ce a atras

opinia specialiștilor este datat la 1073, artă ce continuă, sub influența lui **Teofan Grecul**, până în sec. al XV-lea. Icoanele au pătruns în Rusia după convertirea Sf. Vladimir și sunt aduse direct din Chersones, Constantinopol și Orient, pentru a-i împodobi bisericile pe care le înălțase. Curând se formează în mănăstirile rusești adevărate școli de iconari, care vor duce arta bizantină cu specific slav mult mai departe, mistica fiind păstrată o dată cu sfințenia. Istoria iconostasului numit *Deisis* trebuie căutată aici, deoarece în 1386 sunt aduse de la Constantinopol, de către egumenul **Atanasie**, șapte icoane ce reprezintă această unitate a arhanghelilor Mihail, Gavril și Rafael. Cea mai evidentă perioadă bizantină, oglindită în arta eclesială rusească, este cea a Paleologilor, fapt lesne de înțeles datorită legăturii strânse cu această familie imperială, prin filiera directă de rudenie, încât s-a putut spune că o parte din curtea bazileului din Constantinopol s-a mutat la Moscova.

Orientul și arta arabă

Desigur că, avem în vedere acele țări care erau străine elenismului, țări în care arta bizantină a pătruns o dată cu biserica creștină. Perioada de influență este situată în perioada primei jumătăți a sec. al VIII-lea, în timpul dinastiei Omeiazilor. Chiar la Damasc, unde s-au aflat încă din timpul bisericii primare, mulți creștini fugiți din Ierusalim de frica Sinedriului, în moscheea Omeiazilor, construită în fosta biserică cu hramul Sf. Ioan Botezătorul, s-au descoperit o mulțime de mozaicuri în stil pompeian, opere de artă create de maeștri iscusiți, veniți de la Constantinopol. Chiar în Ierusalim, celebra moschee a lui Omar, cu planul său octogonal și cu cupola imensă, aurită, numită *Cupola Stâncii*, ce domină Ierusalimul, cu mozaicurile ei splendide, amintește de martyrionul bizantin. Nu putem omite ***arta creștină iacobită (Iacobiții*** o sectă monofizită siriacă, după numele întemeietorului ei, Iacob Baradai, sectă creată chiar în timpul lui Justinian și care a rezistat în Siria și Mesopotania până în sec. al XVI-lea). Influența artei bizantine în Orient a dispărut sub califii abasizi, o dată cu renașterea artei iraniene. *Arta iacobită*, supraviețuitoare, a fost dominată de influența masivă a elementelor musulmane, în ceea ce privește vestimentația personajelor, a mobilierului, a întregii atmosfere, pe care o cunoaștem din miniaturile musulmane ce s-au păstrat din această perioadă. Totul a fost adaptat la elementul etnic, păstrându-se costumul tradițional, iconic, doar pentru *Maica Domnului, Iisus* și

Apostoli. Trăsăturile etnice transpar şi în figurile personajelor biblice, atât în expresia feţei, cât şi în atitudinea lor, în gestică şi vestimentaţie, ca în cazul lui Irod şi a soldaţilor săi, ce poartă armura gărzii turceşti a califilor. Acest lucru nu se întâmplă în iconografia propriu-zisă, unde se păstrează tipicul bizantin, prin faptul că în Cappadocia sunt aduşi pictori de la Constantinopol. În Armenia Mare şi Cilicia s-au menţinut unele teme aflate sub influenţa alexandrină, cu excepţia Armeniei de sud, unde lucrurile se petrec ca şi în Orientul arab, cu o influenţă etnică puternică, în care domină caracterul naţional.

Arta muzicală sacră

Arta muzicală constituie un domeniu fascinant, prin natura multiplă a desfăşurărilor de genuri şi de instrumente (în muzica folclorică, muzica de la curţile imperiale şi princiare, muzica orientală), dar şi a spaţiilor cu tradiţii din cele mai vechi. Din economie de timp şi spaţiu tipografic, ne vom rezuma la câteva informaţii ce privesc, spaţiul românesc cu precădere, ***cântul bizantin***, deoarece acesta face trecerea între antichitate şi arta europeană clasică sau modernă. Cântul bizantin a fost adus din mănăstirile din Bizanţ (fie din Orient, fie din preajma Constantinopolului), după cum o arată izvoarele greceşti, scrise şi păstrate şi pe teritoriul românesc, începând din sec. al X-lea. Şcolile de cânt, dar şi de creaţie şi notare a melodiilor s-au aflat în centre ca Neamţ, Putna, Cozia, Curtea de Argeş, Târgovişte, Buzău, Râmnic, Câmpulung Muscel, în şcolile în care s-a dezvoltat arta picturii murale şi a scrierilor cu caracter religios. Şcoala românească de cânt s-a făcut de timpuriu cunoscută vecinilor, aşa încât veneau aici spre a învăţa cântăreţi din comunităţile ortodoxe din împrejurimi, după cum reiese dintr-o scrisoare a domnului Moldovei, Al. Lăpuşneanu, datată la 6 iulie 1558 şi adresată ortodocşilor din Lwów: *„Trimiteţi-ne deasemeni patru cântăreţi tineri şi buni, iar noi îi vom face să-şi însuşească arta cântului în greceşte şi sârbeşte; când vor fi deprinş aceasta, vi-i vom trimite acasă; trebuie doar ca ei să posede voci bune"* (Vasile Tomescu, *Muzica românească în istoria culturii universale*, vol. I, 1991, p. 29). ***Cântul gregorian*** este specific bisericii occidentale. Într-un scurt istoric, putem spune că este un succesor al cântului ***ambrozian*** (stabilit de Sf. Ambrozie, episcop al Milanului, în sec. IV), care, încetul cu încetul, a cunoscut degradări prin amestecuri de melodii profane cu religioase, aşa încât

s-a simţit nevoia imperioasă a unei reforme care a avut loc în sec. al VII-lea, sub papa ***Gregoriu (Grigorie) cel Mare***, prin care s-a încercat o revenire la melodiile vechi, cu sunete de durată egală, de aici şi numele de ***cânt plan***. În cadrul „renaşterii carolingiene" a intrat şi această reformă a cântului, generală pentru tot imperiul lui Carol cel Mare, şi apoi pentru toate bisericile ariei occidentale. La noi, el se afirmă în primele decenii ale sec. al XI-lea, în centre din Banat şi Transilvania (ca Morisena-Cenad, Igriş, Oradia), în Moldova şi de abia în Ţara Românească. Nivelul practicii şi al teoriei muzicale de rit latin, monodică şi polifonică, se reliefează în lucrări ce apar în secolele X-XI, iar terminologia muzicală cunoscută la acea vreme, la care sunt adăugate şapte imnuri gregoriene, este atestată în *Codex Cumanicus* sau *Il codice di Petrarca*, datat în iulie 1303. Limbile în care aceste lucrări muzicale erau redactate variau în funcţie de şcoală: şcoala bizantină folosea limba greacă, cea gregoriană, latina şi chiar limba italiană după sec. al XIV-lea. Muzica cu caracter religios a cunoscut o mare dezvoltare, ca parte a artei în care bucuria şi speranţa creştină şi-au găsit cea mai directă şi mai autentică modalitate de expresie, o artă ce a acumulat culmi succesive prin muzicieni de geniu, dacă avem în vedere perioada preclasică şi romantică, amintim doar două nume, **Johann Sebastian Bach** (1685-1750) şi **Wolfgang Amadeus Mozart** (1756-1791) doi sori ce au pecetluit, prin arta lor, destinul *Europei creştine*, vârfuri de lance ale culturii universale.

Concluziile despre această perioadă nu pot privi doar arta creştină ci şi lumea, viaţa care a determinat această artă, pe care o cunoaştem astăzi. Arta este, în aceeaşi măsură, o parte a culturii şi o parte a civilizaţiei propriu-zise bizantine, care poate fi definită prin câteva trăsături esenţiale: a) Societatea bizantină era europeană prin instituţiile sale familiale, prin ataşamentul faţă de tradiţiile antice (manifestat şi în cultul morţilor), prin limba şi cultura elenă sau latină în Occident; b) Influenţa orientală, prezentă la început, în tratamentul diferenţiat al femeilor, izolarea lor în *gineceuri* de la γυναίκα (gynaika) „femeie", în moda vestimentară, coafura atât a femeilor, cât şi a bărbaţilor, gustul pentru podoabe şi culori strălucitoare, pentru stofele scumpe, pentru bijuterii, lucrate cu ornamente de perle şi pietre scumpe; c) Orientul, în special practicile Asiei, au influenţat după sec. al VII-lea aplicarea torturilor inumane, eliminate odată cu victoria creştinismului în Europa, dar care au revenit, ca şi promovarea superstiţiilor, folosirea magiei şi astrologiei, a divinaţiei, practici necreştine şi condamnate de biserică; d) Locul culturii şi civ-

ilizației bizantine în istoria omenirii trebuie fixat după înalta cultură spirituală care este greacă și europeană. Datorită sistemului de învățământ, a scriitorilor și a studiilor de gramatică și de dialectică, în cadrul limbii, s-a păstrat limba elină în universități în tot evul mediu, formându-se o nouă societate elenistică, mult mai bogată și mai nuanțată decât cea din Alexandria. Același lucru s-a întâmplat și cu limba latină în Occident, încât celor două culturi le revine meritul de a fi creat baza solidă a Renașterii europene occidentale; e) Renașterea a fost pregătită cu mult înainte de anul 1453, când în Bizanț se aflau foarte mulți italieni, veniți aici spre a studia secretele artei antichității grecești, dar în același timp, mulți profesori ai Universității imperiale au fost solicitați să predea în universitățile occidentale. Miracolul s-a produs după căderea Bizanțului, când floarea intelectualității bizantine s-a răspândit în toată Europa, așa încât în a doua jumătate a sec. al XV-lea și în prima jumătate a secolului următor a însemnat răspândirea elenismului în toată Europa, prin școlile și tipografiile grecești din Veneția, Ravenna și din alte centre culturale din Europa centrală și orientală, în care nu ajunsese stăpânirea turcă. Astfel au putut mulți auditori „clerici", care au devent celebri, să audieze la Universitatea din Paris, în 1478, cursurile profesorului Hermonymos din Sparta sau ale lui Ioan Argyropulos, în 1456, la catedra de elenism din Roma. După 1500 are loc o răspândire a școlilor grecești în toată Europa, odată cu dezvoltarea studiilor științifice, a terminologiilor ce necesitau o limbă internațională în ceea ce privește comunicarea strict științifică, bazată pe rigorile noțiunilor și ale termenilor. Astfel în anul 1515, după îndemnul lui Erasmus, papa Leon al X-lea a creat la Roma un gimnaziu de limbă elină, o catedră la Cambridge și Oxford, ca și în Țările de Jos, centre prin care s-au pus în circulație sute de manuscrise grecești ale marilor creatori în domeniul literaturii și al filosofiei. ***Renașterea*** valorifică în chip strălucit tot ceea ce s-a păstrat din antichitate, sub forma inedită a culturii creștine, axată pe antichitatea nobilă a ideilor premergătoare creștinismului și pe noua Lege a lui Iisus Hristos. Bizanțul a fost liantul între cele două mari epoci istorice, între cele două civilizații, antichitatea și lumea modernă, de la sfârșitul evului mediu, care nu ar fi fost posibilă fără această continuitate în spațiu și timp, preț de peste o mie de ani.

Sinteza acestui rol de excepție jucat și după încetarea statului organizat, o găsim în lucrarea „*Bizanț după Bizanț ...*" a marelui istoric român Nicolae Iorga, lucrare din postfața căreia reținem esența lumii și civilizației

creștine europene: Formula *Bizanț după Bizanț ...*, *evocă, mai întâi, uimitoarea vitalitate a sintezei eleno-latine care și-a împlinit de-a lungul întregului Veac de Mijloc chemarea înaltă de a educa și îndruma popoarele, chiar după căderea lor într-o îndelungată robie. Ea atrage deopotrivă atenția asupra antecedentelor unei mari părți a Europei care își revendică începuturile în această superbă civilizație, rezumând tot ce a dat mai bun „Lumea veche"* (Virgil Cânden, *Postfață*, ediția 1972, p. 253).

Spiritualitatea românească, o suprastructură circumscrisă în tradiţia bizantină

Tradiţia basileului teocrat şi autocrat, de sorginte bizantină, la domnitorii români

Din punct de vedere strict politic, Ţara Românească (atestată documentar la începutul sec. al XIV-lea) şi Moldova (la jumătatea sec. al XIV-lea) nu au regimul pe care îl aveau din sec. al X-lea voievodatele (ducatele) transilvănene, de suzeranitate sau de alianţă imperială. Totuşi este atestată încercarea lor de integrare în formele de viaţă politică, economică şi culturală ale Europei Centrale şi de Est. Prin mijlocirea Bisericii, cele două principate se aflau direct legate de Bizanţ, atestările documentare coborând până în sec. al VII-lea, dovadă stând organizarea Bisericii în episcopii şi mitropolii, sub egida patriarhatului ecumenic şi cu acordul basileus-ului. În structura statală nouă a *„celor două state româneşti folosirea modelelor bizantine este incontestabilă"* (V. Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, 1980, p. 41). Vom arăta, pe scurt, în ce constă integrarea în modelele bizantine, mai ales în ceea ce priveşte consacrarea, drepturile şi rolul domnitorilor în statele nou create: a) în schimbul trimiterii legale a coroanei şi însemnelor regale sau *despotale* (de la termenii greceşti *despot* şi *despina* „domn", „doamnă"), ritual atestat mai târziu, deoarece includerea românilor în ierarhia imperială şi în familia monarhilor se exprima prin folosirea sintagmei bisericeşti, cu referinţă la *„mila lui Dumnezeu"* (*omnis potestas a Deo*) „cu puterea sau voia lui Dumnezeu", sintagmă devenită titlunume Ιω–Ιωαννvς (Io-Ioan), acordat de biserică voievozilor români; b) dualitatea puterii seculare (temporale) şi spirituale (atemporale), cea de-a doua fiind executată de voievod în uniune cu Biserica, prin recunoaşterea jurisdicţiei acesteia; alte referinţe directe ce ne conduc spre *basileus* sunt şi acelea de *domn* şi *autocrat;* c) doctrina virtuţilor imperiale cu datoria de filantropie

şi generozitate *(indulgentia et philantropia);* d) poziţia de *judecător suprem,* cu delegarea acestei puteri, dar şi cu păstrarea ei (a se vedea *„împărăţiile şi domniile ale lui Dumnezeu sântu şi pentru aceea se dau împărăţiile de la Dumnezeu, ca să judece pre oameni răi cu dreptate"*, în *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ediţia 1970, p. 187); e) aptitudinea de a încarna *legea vie şi însufleţită* (lex animata), adică *domnul* (dominus) era un fel de Dumnezeu care impunea ascultare şi veneraţie pentru toţi - de la [illegible] boier, până la ultimul dintre ţărani. Interesante sunt observaţiile făcute de specialişti cu privire la acest aspect al continuităţii, demonstrate şi prin semnificaţiile celor doi termeni, de origine latină, *domn* şi *împărat* (lat. *imperator*), cu afirmaţia că termenul tehnic, de ordin politic, *„domn"*, nu a dispărut niciodată pe teritoriul Daciei romane. Formula a fost preluată din contextul creştin *„Domn şi Împărat ceresc"*, despre Iisus Hristos, model desăvârşit pentru reprezentanţii săi de pe pământ, cei ce vor să se sfinţească şi să conlucreze la respectarea Legii divine; f) în ceea ce priveşte modul de alegere sau de transmisie ereditară ca şi asocierea la tron sau titlul de *mare* (μέγας), în slavonă *veliki*, aşezat înaintea termenului *voievod*, ca şi cel de *autocrator* sau jurământul de fidelitate, depus de domn cu prilejul ungerii, coroana şi însemnele sunt trăsături tipice, după model bizantin. În cronica lui Gr. Ureche vom găsi titlul de autocrat calchiat în două sintagme: *„singur ţiitor"* sau *„însuşi ţiitoriu"* peste toată Ţara Moldovei". Pentru români termenul *autocrat* (din grecescul αυτοκράτορ) acoperea nu numai eminenţa *marelui basileus* în raport cu *asociatul lui la tron*, ci şi afirmarea de *independenţă şi suveranitate*, deosebit de importantă, după cum reiese din documentele sec. al XV-lea, când se repetă, *„domn a toată ţara"* sau *„singur stăpânitor"*, chiar dacă actul este de uz intern. *„Trecând de la basileus la domn, autocratoria nu mai este o structură ecumenică şi imperială, ea devine una de simplă suveranitate prenaţională"* (V. Al. Georgescu, op. cit. p. 43). Acest titlu făcea din *domn*, mai ales pentru supuşii săi, un *monarh* de aceeaşi esenţă cu *basileus*-ul, dar fără ideea de ecumenicitate care în Bizanţ continua să fie prezentă, ca esenţă a autocraţiei imperiale. Trebuie menţionat că în actele oficiale ale sec. al XV-lea, ca şi în scrierea *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, *împăratul* este mereu menţionat înaintea *domnului,* de fiecare dată când trebuia făcută o enumerare.

După reliefarea trăsăturilor definitorii pentru domnitorii noştri, trăsături prezente prin succesiunea bizantină şi transmise prin puterea

tradiţiei, să trecem în revistă câteva personalităţi rămase în istorie, drept modele de virtute şi vitejie, patriotism şi credinţă în puterea lui Dumnezeu, reflectate şi în viaţa economică, socială şi culturală a celor două principate. Integrarea în lumea ortodoxă răvăşită după cucerirea Constantinopolului, sprijinul dat lăcaşelor de cult, din Grecia şi Ţara Sfântă, de către principii români apar cu lux de amănunte în capitolul *Ideea imperială bizantină prin domnii români*, din *Bizanţ după Bizanţ*, unde Nicolae Iorga notează: *„Lumea ortodoxă recurse la domnii români a căror autoritate asupra supuşilor lor era de caracter* ***imperial*** *şi care pe frescele bisericilor puneau să fie zugrăviţi cu coroana pe frunte întrebuinţând pe hrisoavele lor formula* ***„din mila lui Dumnezeu"*** (p.126).

Mircea cel Bătrân sau ***cel Mare*** (1386-1418), fiul lui Radu I, este cunoscut ca un neînfricat luptător creştin, iar atributele ***bătrân*** şi ***mare*** se referă la înţelepciunea lui, la faptul că a domnit în Ţara Românească într-o unitate deplină a tuturor teritoriilor pe care le stăpânea, imprimând în acest fel caracterul unitar al statului naţional, în credinţă şi limbă. Nu întâmplător l-a ales Mihail Eminescu ca model de virtute, credinţă şi curaj în poemul *Scrisoarea a III-a*, în care i-a descris în mod genial teribila victorie asupra lui Baiazid Jilderim, la Rovine, în octombrie 1394. Tratatul de pace încheiat cu turcii a fost de mare inteligenţă şi exigenţă, prin care a reuşit să obţină de la turci autonomia ţării, păstrarea religiei autohtone, refuzând aşezarea turcilor în ţară, precum şi construirea de geamii. Iată formula sub care îşi anunţa suveranitatea, aşa cum reiese dintr-un document din anul 1409: *„Eu, cel în Hristos Dumnezeu, binecredinciosul şi de Hristos iubitorul şi singur stăpânitorul, Io Mircea, mare voievod şi domn, din mila lui Dumnezeu şi cu darul lui Dumnezeu, stăpânind şi domnind peste toată ţara Ungrovlahiei şi părţile de peste munţi şi pe amândouă părţile peste toată Podunavia, încă şi până la Marea cea Mare şi stăpânitor al cetăţii Dârstorului" /Durostorului/"*. Trebuie să explicăm formula aplicată Ţării Româneşti de către Patriarhia din Constantinopol, aceea de *Ungrovlahie*, formulă care situa *Vlahia* aproape de *Ungaria* (de regatul în care vremelnic a fost inclusă Transilvania); de aceea Ţara Românească s-a numit *Ungrovlahia* până târziu, spre a fi deosebită de multele Vlahii din sudul Dunării, ca şi de Ţara Moldovei, pe care au numit-o *Rusovlahia*, adică Vlahia din apropierea Rusiei.

Neagoe Basarab (1512-1521) este socotit cel mai evlavios domn al Ţării Româneşti, fiind bun, paşnic şi pios, fapt oglindit în modul de a domni,

în pace şi cu spirit de credinţă, impus şi supuşilor din toată ţara sa. Este unul din ctitorii multor mânăstiri din Sf. Munte Athos, precum şi un donator de mare ajutor dat mânăstirilor din Ţara Sfântă. În Ţara Românească, sunt multe biserici ctitorite de Neagoe Basarab, printre acestea, de remarcat este frumoasa mânăstire a Argeşului, în care a fost înmormântat în septembrie 1521, mânăstire de a cărei construcţie este legată splendida şi atotsimbolica baladă „Meşterul Manole", simbol ce pune în valoare jertfa de sine, după modelul lui Iisus. Sub patronatul lui Neagoe Basarab apar o mulţime de cărţi cu caracter religios, printre care o frumoasă *Evanghelie*. Merită evidenţiată şi scrierea personală, în limba greacă, a unui adevărat „compendiu călăuzitor", din punct de vedere moral, sinteză făcută după obiceiul existent în Bizanţ şi intitulată *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Din păcate, manuscrisul nu a fost păstrat, ci doar o copie în versiune slavonă tradusă în limba română la 1650. Redăm pe scurt opiniile deosebit de valoroase ale celor doi cărturari de seamă, exegeţi ai epocii, despre importanţa acestei lucrări în cultura românească. Mai întâi, caracterizarea marelui savant Bogdan Petriceicu Hasdeu, filolog şi lingvist de mare forţă în analiză şi sinteză ştiinţifică: *„Neagoe Basarab, acest Marc-Aureliu al Ţării Româneşti, principe, artist şi filosof, care ne face a privi cu uimire la o epocă excepţională de pace şi cultură în mijlocul unei întunecoase furtune de mai mulţi secoli, scurtul interval dintre 1512-1521"*. Dan Zamfirescu, autorul ediţiei citate, o ediţie cu note şi studiu introductiv de rigoare ştiinţifică şi interpretare clasică: *„Trăsătura definitorie a «Învăţăturilor lui Neagoe Basarab» o constituie caracterul lor enciclopedic... ele ne apar, în acelaşi timp, ca o operă de instrucţie şi de educaţie religioasă şi morală, un breviar de ascetică şi mistică răsăriteană, o antologie de texte pedagogice, selectate şi aranjate potrivit scopului general al lucrării, un tratat de teorie politică a monarhiei bizantine de drept divin"* (*Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, Bucureşti, 1971, p. 28). În documentele de la Vatican este numit ***„principe renascentist, erudit, strateg şi diplomat creştin"*** pe baza manuscrisului grecesc, care a ajuns la o bibliotecă din Roma (v. *Monumenta Romaniae Vaticana*, p. 87-88), fiind descoperit târziu, împreună cu alte 20 manuscrise în limba greacă, în biblioteca Vallicelliana şi clasat de specialişti ca o lucrare bizantină cu caracter universal. A fost şi o dispută pe care o anintim, deoarece acum s-a stabilit definitiv paternitatea scrierii greceşti, atribuită multă vreme lui Vasile al III-lea, arhiduce al Rusiei (1479-1523), călugărit sub numele Varlaam, care

ar fi dedicat aceste scrieri fiului său, Ivan cel Groaznic (1530-1584). Acesta din urmă avea nevoie de ele pentru a-l convinge pe patriarhul grec din Constantinopol să-l sprijine spre a deveni bazileu cu titlul de ţar, pe care şi l-a declarat el însuşi în 1547. În acest scop a fost luată opera lui Neagoe Basarab şi copiată de Mamalachos, cu modificările de nume şi locuri. Studiul care a pus în lumină toate detaliile aparţine lui Santo Luca, în *Augustinianum*, 1988, p. 661- 703.

Ştefan cel Mare, domnul Moldovei (1457-1504), este cel de-al IV-lea domnitor român cu numele Ştefan, fiul lui Bogdan al II-lea. Prin trăsăturile sale de caracter specifice domnitorului moldovean, prin curaj şi vitejie, prin diplomaţie, dar şi prin uriaşa energie şi prin geniul său militar, domnitorul moldovean a reuşit să menţină independenţa Moldovei faţă de vecinii ei, puternici şi mereu cu ochii pe Moldova datorită diversităţii intereselor, preţ de o jumătate de veac. În numele dreptăţii, Ştefan este „iute la mânie" şi „răzbunător", dacă îl judecăm după permanenta urmărire a lui vodă Petru III Aron, ucigaşul tatălui său, pe care îl prinde şi-l predă spre a fi decapitat. Îi bate pe tătarii ajunşi la Nistru şi face incursiuni în Ţara Ardealului şi în Muntenia, nesuportând ideea trădării sau a cedării vreunei cetăţi. Ceea ce îl face pe Ştefan vestit în toată Europa timpului său este nimicirea oastei turceşti, cca 120.000 de ostaşi, în bătălia de la Racova (1475), victorie care creează tuturor europenilor, ameninţaţi şi ei de turci, o adevărată uimire. Acest fapt este menţionat în documentele vremii, mai ales în corespondenţa trimisă de papa Sixt al IV-lea, în care l-a şi declarat pe marele luptător, *„adevărat atlet al credinţei creştine"*. La 13 ianuarie 1477 papa Sixt al IV-lea extinde cererile de ajutor în formarea unei cruciade care să vină în ajutorul lui Ştefan, argumentând: *„Ştefan, ca un adevărat atlet al credinţei creştine, este dispus să reziste perfidiei şi atacurilor turcilor înşişi... şi pentru a o duce la bun sfârşit, propriile lui puteri nu sunt suficiente, sunt necesare multe din averile şi ajutoarele creştinilor, care sau să contribuie cu bunurile lor date de Dumnezeu, sau să se alăture personal, mergând să lupte în armata pregătită de Ştefan însuşi"* (op. cit. p. 82). Desigur că toate au rămas promisiuni, ajutorul solicitat direct de la veneţieni nu a venit niciodată, conflictele cu polonii şi intrigile prezente în fiecare stat l-au dezamăgit, iar rănile primite în bătălii s-au agravat, aşa încât trece la Domnul în anul 1504. Teocraţia, ca atribut al domniei, se reflectă nu numai în spiritul de dreptate cu care îi umilea pe boieri, ci şi în credincioşia sa, recunoscând că toate realizările, ieşite din

[illegible], nu erau altceva decât darul lui Dumnezeu, fapt oglindit în numărul de biserici şi mănăstiri ridicate în urma fiecărei lupte, ca jertfă de mulţumire adusă lui Dumnezeu. Pentru calităţile lui morale şi lupta neîntreruptă în apărarea credinţei şi integrităţii ţării Moldovei în cei cincizeci de ani de domnie, a fost canonizat de Biserica Ortodoxă Română şi este pomenit la 2 iulie.

Petru Movilă (1595-1646) ocupă un loc aparte în istoriografia românească, fiind o personalitate de prim rang, ce s-a remarcat în viaţa creştină europeană. Principe moldav prin descendenţă, nu ajunge să ocupe tronul Moldovei şi numai la 27 de ani intră în viaţa monahală. Cu o cultură impresionantă de tip universal, îl găsim ca student în cetatea Leopoli (Lwow, Polonia), la o universitate catolică, în care se remarcă de tânăr prin analiza în spirit ecumenic făcută celor două forme ale creştinismului primar sau ale Bisericii tradiţionale. Printr-o aprofundare a studiilor de teologie ortodoxă şi printr-o clarviziune istorică, date fiind condiţiile dificile în care se afla Europa creştină, ajunge mitropolit de Kiev, funcţie prin care a influenţat întreaga lume ecleziastică a sec. al XVII-lea. Lucrarea sintetică a lui Petru Movilă, intitulată *Catehismul* sau *Profesiunea de credinţă ortodoxă*, supusă dezbaterii în septembrie 1640, în lucrările sinodului de la Kiev, constituie o excelentă sinteză a dogmei Bisericii răsăritene. Textul este reluat de către autor şi redactat în latină, *Expositio fidei ecclesiae Russorum*, text care se adresa Occidentului, iar sub substantivul rus, ca atribut al Bisericii, se ascundea întreg Răsăritul, credinţa răsăriteană. Reuşeşte să creeze o mişcare panortodoxă, care a culminat cu Sinodul de la Iaşi, 1642, când Mitropolitul Varlaam al Moldovei primeşte mari personalităţi ale teologiei timpului fie din Constantinopol, ca marele teolog, Meletie Sirigul, duhovnicul lui Vasile Lupu sau pe înaltul ierarh Petru Movilă, Mitropolit al Kievului, însoţit de o delegaţie a rectorilor din Rusia şi Polonia, printre care şi Iosif Kononovici, rectorul *Academiei latine*, înfiinţată chiar de Petru Movilă la Kiev. La acest Sinod a fost supus unei noi analize textul *Profesiunii de credinţă* şi, sub egida principelui moldav Vasile Lupu, a fost trimis la Constantinopol, într-o versiune greacă, realizată de Meletie Sirigul. Textul a fost aprobat de patriarhia de Constantinopol şi de toate celelalte patriarhii orientale, fiind publicat în toate limbile; traducerile în limba română au apărut la Buzău (1691) şi la Snagov (1699). Este cartea de căpătâi în lumea arabă creştină, un bun început de furnizare a textelor ortodoxe de bază prin această filieră, ce va continua şi mai târziu, prin mărinimia lui Constantin Brâncoveanu şi viitorul mitropolit, Antim Ivireanul.

Manuscrisul lui Petru Movilă, păstrat la Vatican, este o traducere în arabă, făcută de Christodulos, episcop de Gaza și de Ramlech, în Palestina, 1691. Documentele din cetatea Vaticanului îl prezintă pe Petru Movilă ca pe una din cele mai proeminente figuri ecleziale, ***„Mitropolit al Rușilor"***, solicitat în domeniul dogmelor Bisericii răsăritene, al spiritului profund religios, dar și în cel politic, axat atunci pe unitatea creștină, singura formă de îngrădire a islamului și a persecuțiilor acestuia asupra creștinilor.

Dimitrie Cantemir (1673-1723), fiul domnului Constantin Cantemir (1685-1693), a fost educat la Constantinopol, unde a ajuns în calitate de ostatic și garant pe lângă sultan, mod prin care se exprima fidelitatea de care trebuia să dea dovadă tatăl său, Constantin. Dimitrie, foarte dotat intelectual, a învățat diplomația Imperiului Otoman și de tânăr s-a impus prin scrisul său erudit, fiind ales membru al Academiei din Berlin pentru studiile de istorie otomană, cea mai cunoscută și comentată este: *„Incrementa atque decrementa aulae othomanicae"* sau *„Creșterea și descreșterea curții otomane"* (1715-1716). Ceea ce trebuie subliniat aici este faptul că la numai 19 ani Dimitrie Cantemir scrie în limba greacă textul filosofic *„Divanul"* sau *„Gâlceava înțeleptului cu lumea"*, tradus din greacă în arabă de patriarhul Antiohiei, exilat în Moldova. Respectarea principiului filosofic dualist în forma dialogului - preluat de la anticii greci de către bizantini - este valorificat de tânărul autor în admirabilul dialog dintre suflet și corp, într-o compoziție de mare frumusețe literară și de mare valoare morală, ceea ce a determinat traducerea imediată a manuscrisului în arabă, circulând în această formă în toată lumea arabă. Manuscrisul în arabă a fost păstrat în marea bibliotecă a Vaticanului. Tema dezbătută în lucrare este aceea a conflictului tragic ce se naște din permanenta confruntare a omului cu cele două lumi, lumea materială, cu orgoliile și falsele ei străluciri, și lumea frumuseților spirituale, a bucuriilor autentice care deschid porțile nemuririi. Termenul ales pentru a reda dialogul, nu tocmai pașnic, dintre ***înțelept*** și ***lume***, două „entități simbolice" (în prima parte) sau în *natura argumentelor* (în a doua parte), ca și *triumful înțeleptului* ce trebuie să cucerească lumea (partea a treia), este ***gâlceava***, adică un dezacord zgomotos, „sfadă", „vorbărie aprinsă" sau „cârteală nemotivată". Termenul nu este numai vechi, ci are o nuanță semantică specială, aceea de „cârteală" sau „nesupunere permanentă", „încleștare de opinii", sens cuprins și în primul titlu al lucrării, *„Divanul"* adică „sfatul țării". Alcătuită din cele trei părți, având un număr de capitole ce formează o cifră simbolică, con-

strucția dialogului, motivațiile înțeleptului, termenii și comparațiile sunt de o mare frumusețe, sădind în mintea cititorului încrederea că biruința va fi întotdeauna a înțelepciunii, a spiritului.

Dimitrie Cantemir este primul care demonstrează descendența romană a românilor și a limbii lor, în *„Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor"*, temă reluată și completată în *„Descriptio Moldaviae"*, un izvor demn de reținut în ceea ce privește tradiția bizantină în organizarea statului moldovean, a vieții social-politice. Aici, Dimitrie Cantemir demonstrează, în ceea ce privește dreptul, adică pravila, că este un savant cu o viziune umanistă a receptării romane și bizantine a normelor, pe care le-a cunoscut bine în capitala Imperiului, o viziune europeană, recognoscibilă în structura academică europeană.

Șerban Cantacuzino (1679-1688), domn al Munteniei sau Țării Românești, a rămas în conștiința istorică românească prin câteva fapte ce țin de civilizația Țării Românești, ca introducerea porumbului, a sistemului de măsuri și greutăți (cunoscut cu numele „Șerban Vodă"), dar și în calitate de constructor, căci sub patronajul său s-a creat în București prima școală românească și a ctitorit biserica cunoscută cu numele *Biserica Doamnei*, situată în Calea Victoriei, în apropierea Universității București cu hramul *Sf. Elefterie* și *Intrarea în biserică a Maicii Domnului*.

În domeniul tipografic sunt multe de spus; amintim că Șerban Cantacuzino a tipărit la Snagov multe cărți bisericești și a finanțat traducerea integrală a *Bibliei* din 1688, la București, fiind cunoscută sub numele *Biblia lui Șerban* sau *Biblia de la București*, prima traducere și tipărire integrală a Bibliei în limba națională în sud-estul european.

Constantin Brâncoveanu (1688-1714), domn al Țării Românești a avut o domnie zbuciumată - care a dus la sfârșitul său tragic - prin uneltirile boierilor, ce-și ofereau serviciile de trădători, când rușilor, când turcilor, fiind permanent ispitiți de dorința de a obține de la turci domnia. Conjunctura istorică, deosebit de defavorabilă, l-a făcut pe Brâncoveanu „duplicitar" între turci și marile puteri (Germania și Rusia), având ca unic scop solidaritatea creștină. Este somat și ridicat cu întreaga familie de un agă care vine la București în martie 1714. Legat ca un răufăcător, este dus împreună cu familia la Constantinopol, unde este închis în cumplitul loc de tortură *Șapte turnuri*, iar în 15 august 1714 este decapitat împreună cu cei patru fii ai săi (Constantin, Ștefan, Radu, Matei) și cu secretarul său (care îi era și ginere). Cruzimea

se explică și numărul mare de Sfinți, de oameni ai lui Dumnezeu, care, pentru *credință* și *patrie*, în sensul primar de „pământ strămoșesc" (din lat. patria „pământ al tatălui"), au căzut pe câmpul de luptă, în războaie de apărare, sau în torturi, apoi în închisorile comuniste, când, sub sintagma *internaționalismului proletar*, trebuia lichidate toate valorile naționale. Acesta este motivul pentru care în Principate nu s-a putut realiza nici tendința de convertire la *islamismul* de tip local (fenomen întâlnit în Bosnia-Herțegovina, Albania, sporadic și în alte regiuni), nici cea de ordin *militar*, adică de recrutare a *ienicerilor*. ***Ienicerul*** în Imperiul Otoman era soldatul din corpul de elită al infanteriei turcești, recrutat (mai ales după 1453-1826) dintre *copiii turciți* ai populațiilor creștine. Cele două convertiri domnești la islam, condamnate și sancționate de popor, sunt convertirea lui Mihnea Turcitul și a lui Iliaș Vodă, singurii din mulții creștini de os domnesc asupra cărora s-au făcut presiuni, dar nu au cedat chiar cu prețul vieții. Biserica feudală în spațiul românesc, indiferent de vitregiile vremilor, a fost strâns legată de stat, în stilul pur bizantin; de aceea ea a rămas și după 1453, prin ea însăși, placa turnantă de interceptare instituțională bizantină pe plan canonic și civilo-canonic. Un argument în plus în ceea ce privește relația directă a Bisericii românești cu Patriarhia din Constantinopol îl formează statutul de stavropighie al unor biserici și mănăstiri, adică administrarea directă a acestora de către patriarhia Constantinopolului, statut despre care am mai relatat în capitolul influențelor. Accentuez faptul că prin Biserica autohtonă, de îndelungată tradiție latină, așa cum o indică termenii latini ce formează vocabularul fundamental creștin din limba română, s-au difuzat adevăratele valori care au intrat în patrimoniul spiritual românesc, în forma unui tezaur care a alimentat literatura orală, arta decorativă, muzica și toate celelalte forme de exprimare artistică, dar și un anumit tip de comportament moral, glosat prin atributele: ***credincios*** sau ***bun creștin, cinstit, omenos, de omenie, ospitalier, modest***, după exemplul figurii lui Mircea cel Bătrân, în portretul făcut de M. Eminescu în Scrisoarea a III-a.

Terminologia instituțională românească, o marcă a dezvoltării civilizației de tip rural sau pastoral

Nu intenționăm să introducem un capitol de lingvistică românească, ci să dăm câteva repere care să vorbească despre vechimea civilizației rurale românești, evidentă în terminologia arhaică a instituțiilor, păstrată, după

opinia noastră, într-un strat numit *structura de adâncime a limbii române*, în care domină elementele de vocabular de origine latină și greacă. Din latină, în domeniul Bisericii: *biserică* (basilica), *a boteza* (baptisare), *Dumnezeu* (dominus Deus), *cruce* (crux), *creștin* (christianus), *cânta, cantor, înger* (angellus), *lege* (lex, legis), *păgân* (paganus), *sânt* (sanctus, în *Sânt Ioan, Sân-Petru*, devenit toponim Sâmpetru, sau nume de plante, *Sânziana*), *Florii* (floralia), *preot* (presbiter), *Paște* (Pascha), *zău* (zeus) etc.; în agricultură și păstorit: sălaș, curătură, funie („unitate de măsură a pământului"), *funire, funitură, grăbie, olat, posesie, păstor, păstorî, cașcaval, oaie, berbec, capră, vacă, bou, și moșie, sesiune, săcătură și secătură, schelă, părinție, tătânie, țară, țarină, țelină, ținere, ținut*; elemente autohtone în domeniul agriculturii: *baștină, braniște, devălmășie, hat, hotar, hotărî, hotărnici, hotărnicie, hotarnic, moșie, moșean, moșnean, obște, ocol, răzor, răzeș, stână, cioban* etc.; elemente grecești bisericești sau care se referă la proprietate: *dascăl, dăscăli, dăscăliță, antimis, disc, potir, prescură, artos, anaforă, acatist, candelă, cimitir, parastas; uric, uricar, hrisov, ohabă, ohabnic, protimis* etc.; cuvinte de origine latină ce oglindesc jurisdicția românească: *lege, judec* și *județ*, cu sensul de „conducător cu drept de judecată", apoi *județ*, cu sensul de „teritoriu"; sau goticul *chinez*, cu sensul de *judec* sau *județ, judecător*, înlocuit sub influența slavă cu forma *cneaz*, apoi verbele *judeci* și *judecă, judecător; jură, jurământ, novelă* și *nomocanon sau nomothetes* „dătător de legi", din greacă prin filieră latină etc. Cuvintele sunt extrase din documente medievale românești și slavo-române, până în sec. al XVI-lea, ceea ce indică circulația și valoarea lor noțional-arhaică, valoare care, fără îndoială, reflectă o anume structură de funcționare a principalelor instituții românești, fără întrerupere, din perioada stăpânirii romane, instituții preluate apoi și perfecționate de bizantini, instituții care au dominat până la sfârșitul sec. al XVIII-lea.

Tradiția creștină răsăriteană într-un spațiu latin, de cultură mediteraneană

S-ar putea să șocheze afirmația noastră cu privire la un strat arhaic de cultură mediteraneană. Afirmația nu este gratuită, ci face parte dintr-o realitate, dovedită din punctul de vedere al culturii istorice arhaice, dar și din punctul de vedere al stratului lingvistic, numit *autohton*, pe care noi l-am explicat adesea prin intermediul limbii grecești, singura, după latină, care a supraviețuit și care

ne poate răspunde la multe întrebări din sfera câmpului noțional arhaic, refle[...] în limba română.

Mai întâi, opinia unui mare istoric care s-a ocupat de cultura lu[...] mediteraneene, Fernand Braudel: *„Mediterana nici măcar nu este o mare, [...] un complex de mări, împovărate de insule, tăiate de peninsule, înconjurate [...] țărmuri sinuoase. Viața ei este asociată cu a uscatului, poezia ei, în cea m[...] mare parte rustică, marinarii care o cutreieră sunt, în clipele lor de ră[...] țărani"* (Fernand Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca l[...] Filip al II-lea*, vol. III, 1986, supracopertă). Mai elocventă pentru teritoriul [...] la nord de Dunăre este o altă descriere a lui Fernand Braudel: ***„În regiuni[...] periferice, destinul lumii mediteraneene se descifrează mai bine decât [...] frământatul său centru. Influențele mediteraneene marchează forța aces[...] destin în schimburile și competițiile din care este alcătuită marea*** *viață [...]* ***lumii.*** *Ele subliniază, în acest început al sec. al XVII-lea, locul remarcabil [...] Mediteranei în elaborarea lumii moderne, asupra căreia și-a pus amprenta [...] profundă...* ***În acest context, dar mai ales în condiții de război, turcii au f[...] prudenți. Față de Transilvania și de provinciile dunărene ei au știut să tem[...]porizeze și, în egală măsură, să negocieze. Învățând din experiența trecut[...] ei nu s-au mai atins atât de ușor de cuibul valah de viespi.*** *I-au împins p[...] polonezi către aceste câmpii bogate care, provizoriu, le scăpaseră de sub co[...]trol, ca să le neutralizeze pe cât posibil. Nu au reușit totuși să evite încasare[...] din când în când a unor lovituri foarte dure din partea trupelor lui Mih[...] Viteazul"* (ibidem, vol. V, 1986, supracopertă). Am redat acest fragment, ce[...] mai extins, pentru a vedea, conștientiza exact dimensiunea spațiului rom[...]nesc, contribuția lui, din punct de vedere spiritual, la istoria culturii univer[...]sale. Despre întreaga sinteză a lui Fernand Braudel asupra acestei civilizații și despre deosebita ei contribuție ne relatează regretatul istoric al mentalităților Alexandru Duțu, cel care a prefațat întreaga lucrare din care am extras con[...] textele: *„Sinteza lui Ferdinand Braudel pune în valoare un inspirat mod con[...]temporan de a aborda trecutul și un mod necesar de a reconstitui lumea în care trăim noi. Istoria care știe să descifreze* ***efemerul*** *și* ***permanența***, *d[...]* ***declarația oficială*** *și* ***frământarea care plămădește acțiunea, unitatea*** *și* ***diversitatea*** *modului de trai și a modului de existență dincolo de biologi[...] devine, fără îndoială, o parte din viața sufletească a contemporaneității. Istoria ne dezvăluie felul în care trecutul se insinuează în viața noastră și ne îndeamnă să-l depășim, istoria devine știință a prezentului"* (ibidem, vol. VI,

[...]copertă). Iată un îndemn la decantarea istoriei, din care trebuie reținut [...], valorile fundamentale ale conștiinței membrilor unei societăți [...] constituită, în care spiritul primează asupra efemerului, exprimat [...]. Conștiința întregii națiuni este cea care făurește o istorie adevărată, [...] în permanență sub imperativul divinului, adică a conștiinței creștine.

Să trecem din lumea cuceririlor din timpul lui Filip al II-lea, la lumea [me]diteraneană arhaică, deci antecreștină, în perioada sec. al II-lea î.d.Hr. și [...] de-al II-lea, d.Hr., spre a privi societatea romană din Dacia romană, cu [m]ultiple influențe ale cultelor orientale care s-au menținut în viața religioasă, [în] special în capitalele provinciilor romane, orașele de garnizoană ale legiu[ni]lor romane (Apulum, Potaissa, dar și la Porolissum, Napoca). Faptul că [aceste] culte erau practicate de militarii romani reiese din natura inscripțiilor [pe] baza cărora s-au tras unele concluzii. Iată ce mărturisește Silviu Sanie - în [urma] cercetărilor făcute asupra inscripțiilor, cu privire la răspândirea cultelor [sir]iene și palmiriene în Dacia: *„Dedicațiile către* ***Juppiter Heliopolitanus*** *[sunt] toate ale unor militari* ***centuriones*** *în legiunile a IV-a Flavia Felix și a XIII-a Gemina. Epigrafele sunt importante și pentru că reprezintă cele mai [tim]purii atestări ale unor divinități siriene în Dacia"* (Silviu Sanie, *Cultele [o]rientale în Dacia romană, Cultele siriene și palmiriene*, 1981, p. 246). După [cu]m o arată chiar numele (***Juppiter Heliopolitanus, Juppiter*** = zeul cerului, „tatăl zeilor și al oamenilor"), semnificația romană are un determinant, ***Heliopolitanus***, adică din Heliopolis, oraș în Egiptul de Jos, „orașul soarelui", iar în forma de adjectiv menționată arată că este vorba de un Jupiter anume, un zeu cu o determinare precisă. La noi această problemă a *zeului soare*, a [pro]venienței lui din arealul oriental, a fost foarte comentată, iar inscripțiile [cu]prind trei nume ce indică cultul soarelui, sub numele de ***sol, deus-sol, sol invictus***, alături de ***deus aeternus***, care într-o inscripție de la Ulpia Traiana [Sar]mizegetusa este menționat alături de ***Iuno*** și ***Angeli***. Îngerii sunt prezenți în credințe antecreștine ca intermediari între om și divinitate, între *Dumnezeul nevăzut și etern*; desigur că această referință este cuprinsă explicit în credința iudaică, unde relatările despre acest rol intermediar s-au păstrat în conținutul [ca]ptelor din *Vechiul Testament*. Soarele, ca element de prim ordin al luminii și al vieții, este de la sine înțeles că a fost receptat pe arii întinse și a pătruns în structurile gândirii metafizice rafinate, chiar dacă era o cultură orală, sinteti[za]tă la noi în lirica și epica populară, în formele păsărilor măiestre, ce [...]gulesc printre spicele de grâu sau razele soarelui, în covoarele oltenești sau

în versurile colindelor de tipul: „*Vă vin colindători, / Noaptea pe la cântători / Și v-aduc pe Dumnezeu, / Să vă mântuie de rău, / Dumnezeu cel nou născut / Cu flori de crin învăscut, / Dumnezeu adevărat, / Soare-n raze luminat*".

Spiritualitatea românească este altoită pe adevărul demonstrat că „*poporul român s-a născut creștin și a rămas creștin. El, poporul autentic, nu și-a batjocorit icoanele, ci le-a pictat cu evlavie pe lemn și pe sticlă, nu și-a dărâmat bisericile, ci le-a ctitorit, nu și-a renegat Mântuitorul, ci l-a evocat neîncetat în colinde*" (Victor Kernbach, *Universul mitic al românilor*, 1994, p. 351). Prezența elementelor arhaice este desigur pusă în valoare de structura limbii, nu numai de cuvintele izolate ale limbii române, ci și de structurile mentale, de formele de expresie specifică unui anumit gen încremenit la literă, care nu se poate explica decât printr-o tradiție de excepție a credinței trăite, credință prezentă și în forma practicată de ritual *iatropaic* (medicina din practicile magice). În acest sens, este uluitoare o similitudine, până la identitate, prezentă în două descântece de vindecare, ***unul latin*** și ***altul românesc***, un descântec contra durerilor abdominale:

Pastores te invenerunt,	*Ciobănașii te aflară,*
Sine manibus colligerunt,	*Fără mâini te prinseră,*
Sine foco coxerunt,	*Fără foc te fripseră,*
Sine dentibus comederunt	*Fără gură te mâncară.*

(I. A. Candrea, *Folclorul de leacul. Datele și poezia păstorească*, 1979, p. 3[illegible])

Termenul ***zior*** este arhaic și încărcat de sens, prin contaminarea dintre *zi* și *zori* „răsărit", dar și verbul *zori* „a colinda", sens păstrat în substantivul verbal, ***zorit***, în expresia ***a merge cu zoritul***, adică „a colinda în faptul dimineții". Trecerea facilă de la o cultură spirituală, existentă în Imperiul Roman, la alta, de la practicarea unei anume spiritualități la alta nouă, este pusă în valoare și de Mircea Eliade într-un capitol intitulat sugestiv, ***„Entre Sol Invictus et in hoc signo vinces", „Între soarele neînvins" și „În acest semn vei învinge"***. Aici autorul face referire la hotărârea lui Aurelian (270-275), împăratul care apreciase în mod deosebit importanța unei teologii solare, de structură monoteistă (utilă în asigurarea unității Imperiului), de a elimina elementele siriene și prin aceea că pentru mai multă siguranță, impune asigurarea serviciului divin senatorilor romani. Acest lucru explică și prigoana acestor senatori și consuli provinciali împotriva elementelor creștine, a ofițerilor din cadrul armatei romane, dar și din rândul civililor. Interesant este modul în care s-a așezat practic dorința împăratului de a uni-

[illegible] acest aspect diversele provincii. În primul rând s-a fixat ca zi aniversară a lui *Deus Sol Invictus* ziua de 25 decembrie, „ziua de naștere a tuturor [illegible] solare orientale", spre a împăca toate popoarele din toate zonele [illegible] teologia solară, sub diferite nume (Mircea Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses*, vol. II, Paris, 1978, p. 390). Provinciile [illegible] nord și sud-dunărene au cunoscut numeroase variante ale practicii cultului solar, aduse de cetățenii romani, inscripțiile în limba latină din [illegible] provincii stând mărturie. Se știe cât de greu se renunță la o anumită tradiție, fapt care a determinat acceptarea datei de 25 decembrie ca dată de naștere a Mântuitorului, deși sărbătoarea era fixată după Anul Nou, în ianuarie, așa cum este sărbătorită și astăzi de Biserica ortodoxă din Sfântul Munte, Ierusalim și de Biserica rusă, centre care au păstrat sărbătorile după calendarul iulian. Întrepătrunderea datelor și a numirilor sărbătorilor creștine cu cele populare, păgâne sau antecreștine, păstrate prin obicei sau cutumă, este impresionantă mai ales în spațiul daco-roman, datorită prezenței neîntrerupte a unui popor care a fost izolat de restul ariei romanice și care a ținut să-și păstreze limba și toate tradițiile daco-romane, devenite apoi creștine și apărate oficial prin instituția Bisericii.

Aceste mari taine ale culturii românești au fost puse în valoare de metoda ingenioasă de descifrare, în cadrul interdisciplinarității, a celor trei aspecte subtile ale specificității *credinței daco-geților, a străromânilor și a românilor* de către V. Kernbach, cel care alătură creștinismului, asimilat ca ceva ce venea ascendent, într-o cultură religioasă monoteistă și care se așeza ca un vârf la o piramidă deja construită, prin credințele populare, fidele tradiției. „*Originile spiritualității românești* - scrie V. Kernbach - *trebuie căutate în miturile și în formele religioase populare care au circulat, au poposit ori s-au născut în această vatră timpurie, din care aveau să curgă apoi lavele, când discrete, când spectaculoase ale culturii noastre. Acolo s-au topit aurul și diamantul, arama și cuarțul, care au intrat ca materii fluide în Miorița și în poezia lui Eminescu, în proza lui Creangă și în filosofia lui Blaga, în opera istorică a lui Iorga și în Pasărea Măiastră a lui Brâncuși*" (*Universul mitic al românilor*, p. 5). Sigur că echivalențele stabilite de autor nu sunt întotdeauna demne de reținut, lipsa documentelor fiind suplinită adesea de intuiție și analogie, iar practica creștină autentică este înlocuită cu ***povestea***, adică cu ***mitul***, termen provenit din termenul grecesc μῦθος (mythos) „poveste, legendă". Iisus și Sfinții au fost și continuă să fie persoane

fizice, cu identitate istorică, ei au trăit într-o epocă istorică determinată cronologic și atestată documentar, o identitate ce îi scoate din sfera mitului, deci a mitologiei, a fabulației, definită ca un produs tipic al imaginației. Tratarea culturii creștine, a realităților religioase revelate de *Biblie*, într-o lucrare de mitologie, cu excepția literaturii apocrife, este o dovadă de gravă confuzie a celor două planuri: planul religios-teologic, riguros și autentic cu cel al creației literare populare, în care realitatea se amestecă cu mitul, cu legenda.

Unitatea Bisericii Creștine tradiționale, un deziderat al timpului nostru

Să facem câteva observații asupra Bisericii tradiționale, privită în contemporaneitate, ca instituție aflată între modernitatea lumii și cerința ei de instituție *atemporală, aistorică, mântuitoare* a sufletului omenesc, același în orice epocă istorică.

Asistăm astăzi, la începutul mileniului al III-lea, la o criză ce a început cu cele două războaie mondiale din prima jumătate a sec. al XX-lea, prin care s-a urmărit, constant, omogenizarea sau globalizarea lumii, prin crearea de noi Imperii ce aveau ca scop înlocuirea valorilor tradiționale cu clișee puse în circulație de o nouă societate secularizată, dar polarizată, teo-[illegible], în două axe. Acestea reprezentau același nihilism dominator instalat în Europa o dată cu dezvoltarea societății de consum și a reîmpărțirii piețelor de desfacere. Pe plan spiritual, cauzele trebuie căutate în multele greșeli săvârșite de cei ce trebuiau să reprezinte instituția Bisericii, creată de Unul Iisus Hristos, Arhiereul nevăzut și conducătorul ei suprem, cu cele două coordonate ale ei, coordonata ***atemporală*** sau ***cerească*** și cea ***temporală, mundană,*** formată din toți creștinii, veniți în mijlocul ei ca să adopte un mod de viață după modelul conducătorului, spre a *se* ***mântui,*** sens redat de termenul grec ***sotiria*** sau cel latin ***salus-utis,*** „salvare", „vindecare". Scopul Bisericii este acela de a pune la îndemâna tuturor acelora care cer, acest mare dar de curățire, vindecare, mântuire, devenită posibilă numai prin ***Întruparea, Moartea și Învierea*** Fiului lui Dumnezeu, Iisus Hristos, prin care se restabilește starea de comuniune personală a fiecărui om (care crede în Iisus ca Unic Fiu al lui Dumnezeu), cu Dumnezeu-Tatăl, de la care primește viața veșnică. *„Aceasta este mărturia, că Dumnezeu ne-a dat viață veșnică și această viață este în Fiul Său"* (*I Ioan*, 5, 11). Deplasarea accentului spre ***temporal,*** spre ***istorie,*** fie sub forma luptelor pentru putere, prin supremația economică și politică, manifestată cu perseverență în cadrul Bisericii Occidentale începând cu sec. al VIII-lea și culminând cu *ruperea* sau *schisma, scindarea* Bisericii creștine, unice și tradiționale, ce a avut loc în primul secol al mileniului al II-lea, a adus Biserica, mai bine spus o parte a ei, în mijlocul valurilor lumii, și, prin con-

cesiile făcute sub formă de reforme, aceasta s-a „lumit". Referindu-se la acest
aspect, Eugen Ionesco declara într-un interviu, intitulat *Témoignage sur*
l'Église d'aujourd'hui, *„Mărturie asupra Bisericii de astăzi"* (text ce cuprinde
răspunsul dat întrebărilor puse de un reprezentant al Bisericii Catolice, părin-
tele Lendger): *„Ce qui me semble scandaleux, c'est que l'Église semble*
vouloir s'anéantir dans l'Histoir, tant elle a peur d'être hors de l'Histoire.
C'est aberrant parce que son rôle est vraiment d'être hors de l'Histoire, d'être
un pont entre l'Histoire et l'au-delà de l'Histoire, ***de conduire le monde,***
l'Histoire, vers l'Éternel, elle doit élever l'Histoire vers la sur-Histoire, elle
doit donner les techniques de la prière et de la contemplation... *Ce dont*
l'homme a besoin, c'est justement d'un îlot qui ne soit pas emporté par les
vents de l'Histoire, ***qui résiste à la tempête, qui ne soit pas temporel"*** (Eugen
Ionesco, *Antidotes, J'aurais écrit, de toute facon*, Paris, 1977, p. 240). Redăm
textul în traducere: *„Ceea ce mi se pare scandalos este faptul că Biserica pare*
că vrea să se anihileze (neantizeze) în Istorie. Acest lucru este aberant, pen-
tru că rolul ei este cu adevărat acela de a fi în afara Istoriei, de a fi o punte
între Istorie și ceea ce este dincolo de Istorie, spre Eternitate; ea trebuie să
ridice Istoria spre metaistorie, ea trebuie să ne dea tehnicile rugăciunii și ale
contemplației... Ceea ce este necesar omului este exact o insulă care să nu fie
luată de vânturile Istoriei, care să reziste la furtună, care să nu fie
temporală".

Observația extraordinară a dramaturgului Eugen Ionesco face parte
din fondul mistic al marelui artist și nu ne surprinde, dacă reținem și mărtur-
isirea făcută în mod public a acestuia, cu privire la dorința sufletului său de „a
fi în sfințenie", dacă ar fi putut, dacă ar fi fost înzestrat pentru această chemare
a sfințeniei. Din răspunsurile date în același interviu reies multe idei demne
de a fi reținute; subliniem precizarea pe care o face cu privire la aspectul
politic care a invadat Biserica Occidentală: *„Ils ont perdu toute dimension*
métaphisique... La chose est grave. C'est la contemplation qui est l'essentiel.
L'Église est entrée tellement dans l'Histoire qu'elle s'est confondue avec
l'Histoire: justice, liberté (quelle justice, quelle liberté?), égalité, d'abord
grâce au bleu, blanc, rouge et puis maintenant drapeau rouge" (p. 243).
Dezamăgirea este evidentă și ea a venit mai ales din partea Bisericii
Occidentale, care a pierdut *„le sens de la prière, le sens de la m'editation, le*
sens de la contemplation, le sens métaphysique, le sens de la mystique"
(p. 241) și de aceea a pierdut în cele din urmă și credincioșii, bisericile fiind
transformate în săli de concert, în cazul cel mai fericit. Dacă avem în vedere
aspectul politic, politicul invadând Biserica, situația e mult mai gravă, lupta
politică a degenerat în război fratricid, lupta dintre catolici și protestanți, într-
o țară europeană ca Irlanda de Nord continuând până în zilele noastre. De o

...de ruptură în sânul aceleași Biserici tradiționale a suferit și Biserica
...doxă din țara noastră în Transilvania, o ruptură care s-a produs în condiții
... determinate, politic și social, care în acel timp, de gravitate extremă,
a fost, din punct de vedere politic și social, o soluție salvatoare pentru românii
din această provincie istorică, salvatoare doar din punct de vedere istoric,
temporal. Legătura cu Roma a însemnat educație, acces la cultură și înce-
...procesului de deznaționalizare, prin lupta celei mai ilustre școli, *Școala*
Ardeleană, alcătuită din intelectuali de mare forță care au pus accentul pe cul-
...în limba națională, singurul mijloc de supraviețuire a ființei naționale.
...vrea să cunoască cu adevărat drama spirituală a acestei separări, pierde-
...și suferințele ortodocșilor, dar și ale uniților, deveniți greco-catolici, să
...splendida corespondență a lui Inochentie Micu Klein, expediată de la
Roma de către acela care, în calitatea sa de episcop, cu adevărat iubitor de
Dumnezeu și de neam, a luptat cu toată ființa lui ca unirea cu Roma să le
...românilor, cu adevărat, toate drepturile ce formau conținutul diplomei
lui Leopold I, atât a celei dintâi, cât și a celei de-a doua (două au fost, cu ace-
...promisiuni), prin care li se acordau, pe hârtie, drepturi egale cu cele ale
celorlalte națiuni tuturor românilor asupriți și îndepărtați de la școală și din
...și din toată viața de obște a orașelor și satelor. Lupta episcopului cu
...cu cancelaria vieneză, cazul fiind cunoscut și de împărăteasa Maria
Tereza, o apărătoare neînduplecată, implicată în cumulul de interese al
Bisericii Romano-Catolice, l-a determinat pe episcopul Inochentie să ceară
dreptate la Roma. Papa Benedict al XIV-lea nu-i acordă nici un sprijin,
Inochentie Micu Klein va fi repede întemnițat, închis pentru nesupunere și
...împotriva iezuiților și intereselor curții de la Viena. În dorința sa de a
...dreptate Bisericii unite, episcopul Inochentie Micu Klein rămâne în exil
... de ani, începând din 10 decembrie 1744, neîncetând să prezinte memorii
peste memorii, scrisori peste scrisori, fără să primească vreun răspuns, așa
... falnica Romă îi va fi mormântul, locul de veci, în care va dormi somnul
... cu gândul la țara pe care o dorea parte componentă a Europei civilizate
și libere. Nu a fost să fie așa, devenind după Mihai Viteazul, o altă jertfă, căci
..., înfometat și total izolat de familie și de credincioșii loiali din țară,
... le cere în zadar ajutorul (amărăciunea este prezentă în fiecare epistolă),
... septembrie 1768. O tragedie a omului și a Bisericii sale, trecută cu ved-
... timp de un sfert de veac, datorită aspectului cultural, care are fără
... o dimensiune uriașă, dar nu trebuie să primeze asupra sufletului și
... în credință a poporului român, a destinului său, înscris prin ortodoxie,
... temporalitate, în eternitatea de care vorbește laicul Eugen Ionesco. Nu voi
... nici o referire la problemele actuale pe care le pune această dezbinare,
... stare conflictuală, o separare total nejustificată astăzi, decât din

punct de vedere ***temporal, mundan*** (a unui orgoliu specific uman) și voi reveni la o parte din afirmațiile lui E. Ionesco, care răspund cu competența intelectualului lucid al vremii noastre: *„L'Église catholique depuis longtemps a commencé à remplacer la métaphisique par la morale et le catholicisme était depuis longtemps en train de se perdre dans le monde. Et s'il y a une absence de contemplation et une absence de métaphisique dans le monde moderne, c'est en grande partie à cause du catholicisme, de l'historicisation du catholicisme"* (ibidem p. 246). În traducere românească: *„Biserica catolică de mult timp a început să înlocuiască metafizica prin morală și catolicismul este de mai mult timp pe punctul de a se pierde în lume. Și dacă în lumea modernă este o absență a contemplației și o absență a metafizicii este în mare parte cauzată de* ***catolicism, de istoricizarea catolicismului"***. Ce înseamnă istoricizare? Prin acest termen dramaturgul român înțelege integrarea totală a Bisericii în istorie, problemele ei fiind de natură ***istorică, temporală***, uitând de ***mântuire***, de viața veșnică, de ceea ce este esența Bisericii lui Hristos rămasă vie în Biserica Ortodoxă: *„L'Église orthodoxe, tout en rendant à César ce qui est à César, tout en acceptant apparemment l'Histoire, est restée hors de l'Histoire...Il est restée dans l'Église orthodoxe quelque chose d'immualite, quelque chose de caché, de pur, d'immuable"* (ibidem 247). În traducere: *„Biserica ortodoxă, dând Cesarului ce este al Cesarului, acceptând în mod aparent Istoria, a rămas în afara Istoriei.... A rămas în Biserica ortodoxă ceva straniu (surprinzător), ceva ascuns, pur, ceva de nemișcat, inalterabil"*. Desigur că această imuabilitate aparține lui Hristos, Același la începutul Bisericii creștine și astăzi, căci în El nu este schimbare, legile vieții sufletului sunt aceleași, există doar tehnici și mode ce țin de istorie și servesc trupului. Această esență, caracteristică ortodoxiei, a conceperii Ființei, ***„o On"***, lui Hristos, dătător de viață, a fost descoperită de misticii altor confesiuni (catolice, protestante sau neoprotestante) care au acționat în direcția cunoașterii și trăirii autentice în cadrul Bisericii răsăritene. Vă amintiți de cartea *„Hristos în gândirea creștină răsăriteană"* a lui John Meyendorff și de ideile sale, preluate din studiul terminologiei grecești a Sfinților Părinți, la care aș adăuga cartea „Nostalgia ortodoxiei" a părintelui Placide Déseille, care, sub acest titlu sugestiv, nu face altceva decât să caute originile ortodoxe, de necontestat, ale Apusului, declarând: *„Apusul a fost ortodox vreme de un mileniu până la dureroasa ruptură"*. Cel interesat va găsi și alte răspunsuri la întrebările curente ale politicienilor globaliști, care văd „cheia fericirii" celor mulți într-o Europă a tehnologiei și a științei, fără transcendental, fără istorie - și deci fără Dumnezeu cei care vorbesc despre „anacronismul" Ortodoxiei, nu în sensul pozitiv al lui E. Ionesco, de „aistoricitate", ci în cel peiorativ, de negare a valorii ei în ***contemporaneitate.*** Pentru că folosim termenii fără să-i definim

în accepția lor ultimă, doresc să vă fac cunoscută calitatea de a fi contemporan sau modern, așa cum a definit-o marele psihiatru, Carl Gustav Jung în lucrarea *„L'homme à la découverte de son ame"*, capitolul IV, *Le problème psychique de l'homme moderne: „Entendons-nous bien ce n'est pas l'homme actuellement vivant qui est moderne, car alors tout ce qui vit aujourd'hui le serait;* ***c'est seulement celui qui a la plus profonde conscience du présent. Celui qui arrive à cette conscience du présent est nécessairement solitaire. Seul l'homme moderne, selon notre sens, vit dans le présent parce qu'il possède une conscience du présent"*** (p. 166-167). *„Să fim bine înțeleși, nu omul care trăiește acum este modern, căci în acest caz tot cel ce trăiește astăzi ar fi;* ***este numai acela care are în cel mai înalt grad conștiința prezentului. Cel care ajunge la această conștiință a prezentului este în mod necesar solitar.... Numai omul modern, în sensul nostru, trăiește în prezent, pentru că el are o conștiință a prezentului"***. Tot Jung subliniază faptul că omul modern se definește în raport cu trecutul și viitorul: *„Nier le passé et n'avoir conscience que du présent serait mensonge pur.* ***Aujourd'hui n'a de sens que s'il est entre hier et demain. Aujourd'hui est un processus, une transition qui s'écarte d'hier pour marcher vers demain. Celui qui le comprend ainsi a le droit de se dire moderne"*** (p. 168). *„A nega trecutul și a nu avea decât conștiința prezentului va fi o pură minciună.* ***Astăzi*** *nu are sens numai dacă este între* ***ieri și mâine****. Cel care înțelege astfel are dreptul să-și numească (să se declare)* ***modern"***. De altfel, problema timpului este foarte bine reliefată în *Noul Testament:* Mântuitorul nu folosește ca timp al acțiunii decât adverbul astăzi atunci când se adresează tâlharului („Adevărat grăiesc ție, ***astăzi*** vei fi cu mine în rai", Luca, 23, 43) sau lui Zacheu (***„Astăzi*** s-a făcut mântuire casei acesteia", Luca, 19, 5-9). Acest timp al faptei este splendid redat și de Mihai Eminescu, în poezia Cu mâne zilele-ți adaogi: *„Cu* ***mâne*** *zilele-ți adaogi,/ Cu* ***ieri*** *viața la o scazi / Și ai cu toate astea-n față/ De-a pururi ziua cea de* ***azi"***. Iată conținutul real și adânc al termenilor, definiți în esența lor, și nu după bunul plac al ignoranților sau al acelora care în mod deliberat le schimbă semnificația. ***Modern,*** în concepția lor, este o calitate scoasă și plasată în afara ***trecutului*** și a ***viitorului,*** o rupere și ancorare în ***prezentul*** ce trebuie epuizat, deturnând astfel înțelesul, în scopuri pur pragmatice, necesare numai societății de consum. În acest sens reclamele făcute pentru cumpărarea țigărilor, pe panouri cât casa, care te îndeamnă sub toate formele de minciună să te otrăvești, căci numai astfel dovedești că ești modern și nu asculți decât de plăcere, plăcerea sau moartea ta stând, în mod sigur, la temelia buzunarului lor. Nu au morală, părând că cinismul nu cunoaște limite acolo unde începe să se manifeste un singur interes - banul cu orice preț.

Ortodoxia şi catolicismul, reevaluare şi reconciliere

În ceea ce priveşte noţiunea strictă de ***ortodoxie*** şi ***catolicism***, ca ş[i] expresia lingvistică ce le defineşte, nu mai sunt neclarităţi, conţinu[tul] noţiunilor a fost pe larg explicate în paginile acestei cărţi. Am insistat asup[ra] deosebirilor de ordin dogmatic ce au survenit prin modificările pe care le-[a] făcut Biserica occidentală în tendinţa ei de sincronizare cu istoria.

În ceea ce priveşte ***reevaluarea***, nu suntem în măsură şi nu av[em] dreptul să o facem, sunt teologii mari ai lumii contemporane care o fac [cu] asiduitate, o dovadă a acestui interes crescând este literatura de specialita[te] foarte bogată, din care am citat cei doi autori care încearcă să răspundă, în ca[l]itatea lor de preoţi occidentali, aflaţi în căutarea Răsăritului, adică în căutar[ea] valorilor Bisericii primare, singura rămasă în adevărul învăţăturii primite de [la] Apostoli.

În privinţa ***reconcilierii***, aceasta a şi început prin ***ecumenismul*** car[e], după câte am văzut, a fost prezent mai tot timpul în viaţa Bisericilor, mani[-] festat în mod special, în cadrul sinoadelor sau al conciliilor care au avut int[o-] deauna determinantul ***ecumenic***. Nu întâmplător, deschiderea care s-a făc[ut] spre ideea de unificare a aparţinut Sanctităţii Sale Papa Ioan Paul al II-lea, care, în primăvara anului de graţie 1999, a sosit la Bucureşti, subliniind c[u] umorul care îl caracterizează că „a venit Papa de la Roma", deci o evidenţier[e] a importanţei pe care a avut-o această vizită în spaţiul ortodox. De altfel, Sanctitatea Sa Ioan Paul al II-lea a reliefat valorile teologice, spirituale, litur[-] gice şi culturale ale lumii ortodoxe, necesare omului contemporan şi misiun[ii] Bisericii, într-o lume secularizată, desacralizată, în Scrisoarea Sa pastoral[ă] intitulată *„Orientale lumen", Lumina orientală*, scrisă în spiritul ecumenis[-] mului, promovat la cel de-al II-lea ***Conciliu de la Vatican***. Subliniem doar o idee din această pastorală, idee care înseamnă în mod sigur evaluare. Suveranul Pontif readuce în prim plan Capadocia şi mărturiseşte cu sinceri[-] tate: ***„aşa cum au subliniat Părinţii capadocieni, cunoaşterea duhovnicească a lui Dunezeu, prin trăire şi experienţă personală, se sol[-] dează cu sfinţirea, transfigurarea sau îndumnezeirea fiinţei umane în Hristos, deci are loc deificarea, idee ce a pătruns în tradiţia tuturor Bisericilor orientale şi a rămas o achiziţie scumpă gândirii creştine răsăritene"***. Înaltul Pontif aduce ca argument suplimentar cuvintele Sfântului ***Irineu de Lyon***, care a trăit în sec. al II-lea, când Biserica era una: *„Fiul lui Dumnezeu s-a făcut om pentru ca omul, la rândul său, să devină fiul lui Dumnezeu"* (D. Popescu, *Ortodoxie şi catolicism, Dialog şi reconciliere*, 1999, p. 119-120). Acesta este scopul Bisericii de a descoperi oamenilor

[mo]dul de viaţă prin care să se apropie de sfinţenie, prin iubire şi viaţă curată, [d]upă normele fixate de Iisus în Noul Testament. Numai prin respectarea *Legii [Nou]ui* devenim fii ai tatălui prin Fiul său Iisus Hristos, devenit Om sau Fiu al Omului.

[O]rtodoxia românească între puterea tradiţiei şi specificitatea [et]nosului românesc

Şi la acest punct sunt foarte multe lucruri de spus, spaţiul nu permite o abordare mai largă, de aceea ne vom rezuma la o schiţare a acestei probleme [vi]tale, care a fost în centrul atenţiei filosofilor şi a teologilor români încă din [pe]rioada interbelică. Este suficient să cităm: Simion Mehedinţi, Constantin [Ră]dulescu-Motru, Lucian Blaga, Nae Ionescu, Nicolae Paulescu, Vasile [Bă]ncilă, Nichifor Crainic, Dumitru Stăniloae şi multe alte nume, ce sunt [gr]ăitoare pentru a exprima o stare de fapt ce trebuia conturată şi explicată. [To]tul a plecat de la perenitatea bimilenară a ortodoxiei româneşti, un element [es]enţial în definirea structurii, a profilului etnic românesc. Ni se pare oportun [să] aducem în atenţia cititorului de astăzi o lucrare amplă a poetului, eseistului [şi] profesorului universitar Nichifor Crainic, directorul revistei *Gândirea*, o [c]arte intitulată *Ortodoxie şi etnocraţie*, apărută în 1938 şi reeditată în 1997, [c]u un studiu introductiv amplu, ancorat în contemporaneitate, şi note explica[-] [t]ive semnate de profesorul universitar Constantin Schifirneţ. Încercăm să [re]ţinem principalele idei ale lui Nichifor Crainic, acuzat, adesea, de *izolaţio[-] [nis]m cultural*, de autohtonism, deci rupt de mişcarea de gândire a epocii sale. [A]ceastă neînţelegere se explică, în parte, prin scopul său, prin lupta sa tenace [p]entru a *încreştina viaţa publică românească*, un deziderat dificil şi foarte [g]reu realizabil. Acesta este motivul pentru care a propus o dezvoltare a unor [c]reaţii culturale autohtone cu conţinut religios, după tradiţia medievală, un [f]apt greu de admis într-o societate intelectuală „autonomă" (în concepţia şi [e]xpresia lui Petre Ţuţea), adică o societate secularizată sau desacralizată. Prin [c]ultura apuseană - în mod special prin cea franceză, orientată spre curentele [mo]derne de tip existenţialist - o bună parte din intelectualitatea românească [de]vine „autonomă", se rupe de Biserică şi de Dumnezeu, care, în percepţia [m]ultor intelectuali, nu poate fi conceput ca persoană, ci numai ca esenţă sau [c]ategorie filosofică. Sunt suficiente polemicile academice între teologul Dumitru Stăniloae şi filosoful Lucian Blaga, pe temeiul dogmei creştine care [es]te altceva decât *filosofia mistică sau metafizica*, socotită în Evul Mediu, ***ancilla theologiae***, „servitoarea teologiei". Nichifor Crainic se întoarce la [t]radiţie şi aduce ca argument caracterul religios al culturii româneşti, literatura

și arta veche, preluarea de către provinciile românești, după căderea Bizanțului, a rolului salvator al creștinătății ortodoxe, fie prin daniile făcute de domnitorii români Sfântului Munte și Țării Sfinte, fie prin dezvoltarea în perimetrul românității a mănăstirilor, bisericilor, editurilor ce puneau în circulație, în toate limbile, cartea de învățătură religioasă și cultică. Această comoară trebuie valorificată în revigorarea puterilor sufletului românesc, care trebuie să redevină o energie constructivă a salvării valorilor adevărate, unice în perspectiva atemporalului, fapt exprimat cu claritate și de Eugen Ionescu la sfârșitul mileniului al II-lea, creștin, și într-un spațiu cultural apusean. Accentul pus de Nichifor Crainic pe specifitatea pe care o are un neam, specificacitate definită prin istorie, limbă și credință, toate ancorate într-o tradiție atât de puternică, încât nici numele colectivității ce a ocupat o bună parte din Romania europeană nu s-a schimbat, ci a evoluat fonetic spre ceea ce a rămas într-un spațiu mai restrâns, Rumânia, redevenit pe cale cultă România.

O idee cu totul remarcabilă - valabilă și astăzi, mai mult ca oricând - este cea potrivit căreia prin creștinism autentic un spațiu cultural poate fi local, național dar și universal. „Ortodoxia, în concepția lui Nichifor Crainic este ecumenică în spirit, e particulară sau națională în forma de organizare, e autocefală în administrație și uiversală în dogmă și aspirație", reliefând și faptul că „etnicul și religia sunt creații pozitive ale lui Dumnezeu, de aceea sunt intrisece naturii umane" (op. cit. p. X).

În ceea ce privește specificitatea etnosului românesc, se poate afirma că această specificitate se reliefează în credința trăită, în mistica prezentă în mod constant, ca ancestrală, și mereu înnoită datorită condițiilor vitrege, create de dușmanii credinței, nu ai națiunii române ca națiune, dușmani fie din afara românității, fie de cei (din păcate mulți) din interiorul ei. În „Ortodoxie și românism" (1939, p. 42-43), Dumitru Stăniloae precizează noțiunile uman și umanism, într-o terminologie care, odată cu revoluția franceză, a devenit parte integrantă dintr-un discurs ce se monta împotriva sfințeniei și naționalului, două noțiuni care nu ar fi compatibile cu umanul și, mai ales, cu umanismul socialist, sintagmă care a acoperit multe atrocități, comise mai ales în societățile declarate național-creștine. Dumitru Stăniloae analizează formele umanului și subliniază că „Umanul există numai în forma națională, colorat național, așa cum există numai determinat individual" sau „Calitatea națională nu este un accident adaus umanului pur. Calitatea națională este însuși umanul, într-o anumită formă a lui...Un uman pur, nedeterminat de o anumită formă nu se poate închipui". De fiecare dată analiza pertinentă ne întoarce la calitatea termenilor, spre a vedea dacă aceștia sunt utilizați în definirea conceptului, adică au un conținut propriu, adevărat sau fac parte din slogane, adică sunt „forme fără fond".

Ce este o națiune și prin ce se deosebește ea de o colectivitate etnică este întrebarea pe care și-au pus-o mai mulți gânditori români, sociologi și teologi; răspunsul lor pare a fi unul singur, și anume că nu se poate vorbi de națiune atât timp cât colectivitatea respectivă nu se vrea independentă și suverană în specificitatea ei.

O particularitate sau specificitate este ***Ortodoxia*** și ***latinitatea limbii române***, care nu este altceva decât un dar, o harismă specială, subliniată nu numai de noi, ca specialiști ai istoriei limbii, ci și de teologi ortodocși veniți din spațiul creștin occidental. Amintim afirmația părintelui monah Simeon Bruschweiller de la Mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul din Essex, Anglia, care crede că această limbă romanică, purtătoare de ortodoxie, este cea mai apropiată de înțelegerea celorlalți creștini occidentali, romanici sau anglo-saxoni, întrucât alfabetul și pronunțarea sunt mult mai accesibile pentru cei care vor să se apropie de ortodoxie, în comparație cu alfabetul grec sau rus, alfabetul nostru fiind purtător al celor două mari comori ale ortodoxiei sau dreptei credințe răsăritene.

Naționalul și universalul nu sunt incompatibile. Fiecare națiune creștină care și-a recuperat valorile poate fi un instrument într-o orchestră simfonică ceva mai mare, în care instrumentiștii își cunosc bine instrumentul, iar prin calitatea sunetului emis contribuie la frumusețea întregului, frumusețe obținută prin armonizare și completare, rămânând distinctă fiecare armonie, prin notele sale particulare ce exprimă - în același ritm, cu claritate - contribuția sa inconfundabilă.

În acest context, o Europă unită înseamnă, în primul rând, o Europă creștină, o Europă cu realizări naționale bine cristalizate, nu numai în coordonata economică, ci și în cea spirituală, o cristalizare ce asigură calitatea uman-divină a simfoniei europene, prin instituția Bisericii tradiționale. În acest mod se poate gândi cu seninătate la cel de-al treilea mileniu, întrezărit de André Malraux ca unul spiritual, net deosebit de cele două în care s-a dezlănțuit, adesea în mod fioros, „bestia umană".

Am insistat asupra specificului românesc spre a deschide gustul de cercetare și recuperare a istoriei, în general, și a istoriei culturii românești, în mod special, un deziderat formulat și de Mircea Eliade, care scria: ***„Cândva se va scrie istoria culturii românești altfel decât a putut fi scrisă ea până acum... Se va scrie, într-o zi, istoria culturii române integrale, adică a instituțiilor și credințelor, a creațiilor lingvistice și folclorice"*** („Prefață" la lucrarea lui George Racoveanu, *Omenia și frumusețea cea dintâi*", p. 6).

O istorie a culturii europene în afara dezvoltării culturii și civilizației creștine este cu neputință de realizat; specificitatea creștinismului este marca, emblema întregii culturi universale, iar punctul de plecare, leagănul ei, este în

bătrâna Europă. În greacă Ευρωπη (*Europe*) înseamnă „Bună deschidere”, cu referire la punctele maritime ce o deschid spre restul continentelor din ale lumii. Această „Bună deschidere” ar trebui să se reflecte și în viața spirituală, prin acumularea experienței de sfințenie cuprinsă în cele două milenii de creștinism, ce poate fi sintetizată în cuvintele starețului Sofronie, de la Mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul din Essex, Anglia, un vrednic ucenic al Sf. Siluam și contemporanul nostru: „*Dumnezeu v-a dat timp pentru a lucra la mântuirea voastră veșnică. Nu-l irosiți!*” (Arhimandrit Sofronie, „*Din viață și din duh*”, Iași, 1998, p. 63).

Bibliografie selectivă

1. *Noul Testament*, versiune revizuită, redactată și comentată de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, București, 1995.
2. Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, vol. III, Editura Științifică, București, 1990.
3. Louis Bréhier, *Civilizația bizantină*, Editura Științifică, București, 1996.
4. Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. III, Editura Științifică, București, 1991.
5. Paul Evdochimov, *Arta icoanei, o teologie a frumuseții*, Editura Meridiane, 1993.
6. Nicolae Corneanu, *Pagini din literatura primelor veacuri creștine*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1987.
7. Nestor Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră, sec. IV-XVI*, Craiova, 1984.
8. John Meyendorff, *Hristos în gândirea creștină răsăriteană*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, București, 1997.
9. Vladimir Lossky, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, Editura Anastasia, București, 1990.
10. Nichifor Crainic, *Sfințenia - împlinirea umanului*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1993.
11. Nichifor Crainic, *Ortodoxie și etnocrație*, București, 1997
12. Olivier Clément, *Adevăr și libertate, Ortodoxia în contemporaneitate*, Editura Deisis, Sibiu, 1997.
13. Dumitru Popescu, *Ortodoxie și catolicism, Dialog și reconciliere*, Editura România Creștină, București, 1999.
14. Teodor M. Popescu, *Biserica și cultura*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, București, 1996.
15. I. Dumitriu-Snagov, *Monumenta Romaniae Vaticana*, București, 1996.
16. Valentin Al. Georgescu, *Byzance et les institutons roumaines jusqu'à la fin du XV siècle*, Editura Academiei RSR, București, 1974.
17. Dumitru Stăniloaie, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I-III, București, 1997.

ILUSTRAŢII

Fig. 1 - *Domul din Köln (Colonia)*, catedrală gotică 1248, renovată în 1823

Fig. 3 - *Domul din Florenţa*, catedrală [illegible], construcţie începută de arhitectul Arnolfo Cambio, 1296. În dreapta, *Il Campanile (Clopotniţa)* construit de Giotto sec. XIV

Fig. 3 - *Codice*, manuscrise liturgice cu miniaturi, sec. XIV-XV, *Museo di San Marco, Biblioteca* construită în sec. XV Florența

Fig. 4 - Basilica *Santa Maria Maggiore*, exterior, fațada centrală

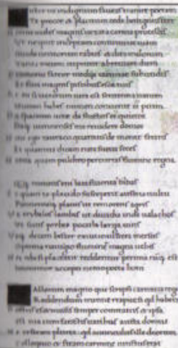

Fig. 5 - *Imnul Dunării* de Eneas Silvius Piccolomini (datat - ante 1458, anul devenirii sale, Papa Pius al II-lea); pagină dintr-un pergament sec. XVI, în Biblioteca Apostolică Vaticana

VSTRIA NO
VT PLERIQV
ARBITRAN
TVR IDCIRC
DICTA EST

Fig. 6 - *In Europa* de Eneas Silvius Piccolomini (Papa Pius al II-lea); pagină-titlu cu miniaturi, 1481, în Biblioteca Apostolică Vaticana

Fig. 7 - *Prăznicar sau Minei*, luna decembrie, [illegible] *„Sfântul părintele nostru Arhiereul Nicolae"*; filă [illegible] o înfățișează pe *Maica Domnului cu Pruncul*, [illegible] scris din Maramureș, sec. XVI

Fig. 8 - *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, traducere în arabă după versiunea grecească a lui Dimitrie Cantemir, 1705; pagină de manuscris, păstrat în Biblioteca Apostolica Vaticana

Fig. 9 - *Carte de rugăciuni*, în arabă și turcă, găsită la Hotin, 1621 (pagini extrase)

Fig. 10 - Pagină din *Codex Argenteus*, *Biblia lui Ulfilas (Wulfila)* sec. IV, devenită emblemă a Universității din Uppsala, Suedia

Fig. 11 - *Sigiliul (pecetea) lui Ștefan cel Mare pe care scrie: „Io Ștefan voevod, gospodar țemli Moldavskoi"*, Mănăstirea Putna, 1406-1481

Fig. 12 - *Hrismon*, mozaic în pardoseală, *Basilica Nașterea Sf. Ioan Botezătorul*, în Ein Karem, Israel

Fig. 14 - *Ouă încondeiate*, simbol Pascal din Bucovina

Fig. 13 - Sfințirea apei la *Botezul domnului* în *Prăznicar* sau *Minei*, manuscris din Maramureș, sec. XVI, în Monumenta Romaniae Vaticana

Fig. 15 - *Ripidă cu serafimi*, obiect de cult liturgic, lucrat în argint, Biserica Mănăstirii Putna, sec. XV

Fig. 16 - Pagină din *Codex Argenteus, (Biblia lui Wulfila)* sec. IV

Fig. 18 - *Iisus în fața lui Pilat din Pont*, mozaic bizantin din *Biserica Sf. Apollinare cel Nou (Basilica di S. Apollinare Nuovo)*, Ravena, sec. VI

Fig. 17 - *Sfântul Vitalie (Vitalis)*, mozaic bizantin din absida bisericii cu același nume din Ravena, sec. VI

Fig. 19 - *Sf. Dumitru, Izvorâtor de Mir*, cu doi copii. Mozaic bizantin din naosul Bisericii Sf. Dumitru ctitorită de împăratul Iraclios, 629-634, refăcută, după un incendiu, de Mihail Paleologu, sec. XIII

Fig. 20 - *Judecata de Apoi*, mozaic bizantin de pe fațada interioară a *Bisericii Înălțarea Domnului (Sanata Maria Assunta)*, biserică închinată Maicii Domnului, ridicată de Fiul ei la cer, Torcello, Veneția, sec. V

Fig. 21 - *Iisus Hristos*. Detaliu din reprezentarea *Judecății de Apoi* de pe cupola octogonală a *Baptisteriului* din Florența, sec. XIII-XIV

Fig. 22 - *Iisus binecuvântând*, copie după o icoană grecească, *Salvatorul*, 1550, Mănăstirea Varlaam (Meteore) Grecia

Fig. 23 - *Iisus Hristos binecuvântând*, mozaic bizantin, situat deasupra portalului principal de la Biserica imperială *Sfânta Sofia (Aghia Sofia)* din Constantinopol (Istambul), sec. IX

Fig. 24 - *Adormirea Maicii Domnului*, pictură murală din Mănăstirea Varlaam, sec. XVI, *Meteore* - Grecia

Fig. 25 - *Iisus binecuvântând*, figura centrală a *Icoanei de aur (Pala d'oro)*, montată din pietre prețioase în aur. Basilica San Marco, Veneția

Fig. 26 - *Botezul Domnului* de Giotto Bondone, Capela Scorveni, 1305, Padova

Fig. 27 - Domnitorul *Ştefan cel Mare*, zugrăvit de Nicodim la Mănăstirea Humor, Moldova

Fig. 28 - *Scara lui Ioan Climac* sau Impresionanta slujire îngerească zugrăvită pe faţada de nord a Bisericii Mănăstirii Suceviţa, refăcută în 1606

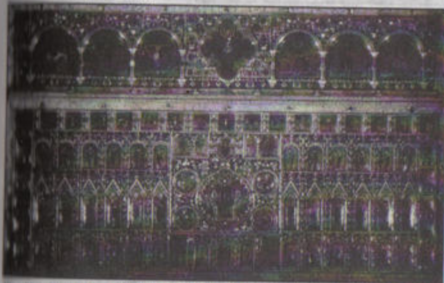

Fig. 29 - *Icoana de aur (Pala d'oro) din Basilica di San Marco* (Icoana reprezintă partea centrală a Catapetesmei *Bisericii Sfânta Sofia*, Constantinopol, sec. X

Fig. 30 - *Sfânta Treime*, Mânăstirea din Sinaia, sec. XVI (de reținut numele localității *Sinaia*, inițial „munte al rugăciunii", prin apropiere de Muntele Sinai din Egipt)

Fig. 32 - *Intrarea Mântuitorului în Ierusalim*, de Giotto Bondone, Capela Scroveni, 1305, Padova

Fig. 31 - *Scene din viața Sf. Nicolae și Martiriul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, pictură murală în exteriorul [illegible] Mânăstirii Voroneț, 1547

Fig. 33 - *Nașterea Fecioarei Maria*, pictură murală din ciclul narativ al *Capelei Scroveni (Cappella degli Scrovegni)*, pictată în întregime de Giotto Bondone, sec. XIII Padova

Fig. 36 - *Nașterea Mântuitorului*, copertă la o *Carte de rugăciuni*, Mănăstirea Dragomirna, 1602

Fig. 35 - *Sf.* Apostol și evanghelist Luca, Mănăstirea Dragomirna, 1602

Fig. 37 - *Primul Sinod ecumenic*, Niceea, 325, la centru, prezidând, Constantin cel Mare. Pictură murală din Mănăstirea *Marea Meteoră*, sec. XVI, Grecia

Fig. 38 - *Căderea Constantinopolului*, detalii din pictura exterioară, Biserica Mănăstirii Moldovița, 1401 - [illegible]

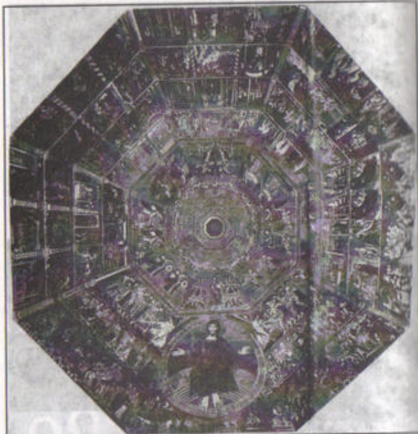

Fig. 39 - *Cupola octogonală a Baptisteriului*, mozaic narativ pe patru niveluri, Florența, sec. XIII-XIV

Fig. 40 - *A doua venire a Mântuitorului*, icoană votivă de deasupra ușii de intrare în Biserica Mănăstirii Moldovița

Fig. 41 - Scenă de luptă de pe *Columna lui Traian* (detaliu de construcție - zid în asize, specific pentru stilul roman)

Fig. 42 - *Scenă de luptă de pe Columna lui Traian*, detaliu cu purtarea stindardelor dac, Roma

Fig. 43 - *Profetul Eremia* de Michelangelo, în *Capela Sixtină*, Vatican

Fig. 44 - *Pieta* de Michelangelo, în *Cappella della Pietà* din *Biserica Sf. Petru (Basilica San Pietro)* din Roma, 1499

Fig. 45 - *Profetul Ioil* de Michelangelo, în *Capela Sixtină*, Vatican

Fig. 46 - *Profetul Isaia* de Michelangelo, în *Capela Sixtină*, Vatican